

Forsorg for de fattige

Fattigforsorg i lyset af en religiøs forståelseshorisont,
Danmark 1522-1739

Ph.d.-afhandling

Af Maria Nørby Pedersen
Institut for kultur og samfund
Aarhus Universitet
2022

AARHUS UNIVERSITET

CENTER FOR
THE STUDY OF
LUTHERAN
THEOLOGY AND
CONFESSIONAL
SOCIETIES

Dansk titel: Forsorg for de fattige. Fattigforsorg i lyset af en religiøs forståelseshorisont, Danmark 1522-1739.

English title: Care for the poor. Poor relief in the light of a religious worldview, Denmark 1522-1739.

Hovedvejleder: Nina Javette Koefoed, lektor ved Institut for kultur og samfund, Aarhus Universitet

Bivejleder: Louise Nyholm Kallestrup, lektor ved Institut for historie, Syddansk Universitet

Forfatter: Maria Nørby Pedersen

Bedømmelsesudvalg: Magdalena Naum, lektor ved Institut for kultur og samfund, Aarhus universitet (forperson). Gunner Lind, professor ved Saxo-Instituttet, Københavns universitet. Hanne Østhus, førsteamanuensis ved Institutt for historiske og klassiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Antal normalsider: 248,8 (597.149 tegn)

Indleveret: Juni 2022

DOI: 10.7146/aulsps-e.474

ISBN: 978-87-7507-535-5

Tak

Denne afhandling er et selvstændigt arbejde, men samtidig er det et produkt af et arbejde sammen med andre. Fællesskab er et centralt begreb i afhandlingen, men gode fællesskaber har også været central for mit arbejde undervejs. Først og fremmest vil jeg takke mine vejledere, officielle og uofficielle: Nina Koefoed, Louise Kallestrup og Bo Holm. Tusind tak til min hovedvejleder, Nina, for din store støtte og tillid til mig og projektet. Tak for at gøre plads til livet ved siden af det faglige arbejde. Tak til Louise for de spændende faglige samtaler og de nødvendige råd om at skære ting fra. Tak til Bo, fordi du tålmodigt har svaret på alle mine teologiske spørgsmål og har givet mig tid til at indhente forståelsen for detaljerne. Dernæst vil jeg gerne takke alle mine kollegaer i Lumen-fællesskabet, men især Sasja Stopa, Gorm Harste, Jette Rønkilde, Rasmus Jakobsen, Anette Larnar, Eva Krause og Mattias Sommer for hyggeligt selskab til kaffemøder og gode faglige samtaler. Tak til Lumen-fællesskabet for at hjælpe til det tværfaglige aspekt af afhandling og for at skabe et godt forskningsmiljø.

Tak til min studiegruppe, Emilie Luther Valentin og Maria Østerby Elleby, for den uendelige store støtte, som jeres sociale og faglige venskab, har givet mig undervejs. Et andet vigtigt fællesskab har været alle mine kollegaer på ph.d.-gangene. En særlig tak til mine første kontormakkere, Niels Nyegaard og Martin Friis Andersen, for at tage godt imod mig, vise mig vejen til en god start på ph.d. livet og introducere mig til academia. Jeg er taknemmelig for den tid, I tog til at snakke med mig, mens I selv var ved at færdiggøre jeres afhandlinger. En særlig tak skal Leonora Lottrup Rasmussen også have, for at have hjulpet mig med støtte, skrivevejledning og hyggelige stunder på vores fælles kontor. Tak til Silke Holmquist, Jonas Thomsen og Bjarke H. Weiss for hjælp i slutprocessen og meget godt samvær. Også et stort tak til Andres W. Vissing for gode samtaler om historie og om livet uden for universitet. Tak til Tonicha Upham for mange gode snakke i pauserne af min sidste skrivefase.

Tak til Jørn Sunde for ved flere lejligheder at give meget brugbar feedback til mine undersøgelser. Også tak til Lyndal Roper for at byde mig velkommen til Oxford University og pege mig i retningen af vigtige inspirationskilder. Særlig tak til Mette Ahlefeldt-Laurvig for de mange gode stunder i Oxford og siden på Zoom. Til sidst vil jeg gerne takke den person som egentlig står ved starten af hele mit ph.d.-studie, Agnes Arnórsdóttir. Tak for al den vejledning du har givet under mit kandidat- og ph.d.-studie.

Tak til min familie for at give mig plads og støtte til at færdiggøre projektet.

Indholdsfortegnelse

Indledning	1
Problemformulering	5
Afhandlingens afgrænsning og struktur	6
1. Historiografisk overblik	9
Internationale diskussioner om fattigforsorg og religion	9
Strømninger i dansk fattigforsorgsforskning	15
Perspektiver på forsorgen for fattige	29
Afrunding	31
2. Teoretiske og metodiske tilgange	34
En religiøs forståelseshorisont som teoretisk ramme	34
Det empiriske grundlag	41
Metodiske overvejelser om kildematerialet og det religiøse perspektiv	48
Afrunding	56
3. Den tidlige evangeliske reformation og fattigforsorgen 1522-1530	58
Fattigforsorg i starten af 1500-tallet	59
Fattigforsorg i Land- og byloven	64
Fattigforsorg i en brydningstid	70
Afrunding	79
4. Den lutherske reformation og fattigforsorgen 1536-1539	82
De første skridt mod nye rammer for fattigforsorgen	83
Fattigforsorg i reformationsrecessen	87
Fattigforsorg i udkastet til en ny kirkeordning	89
Fattigforsorgen i kirkeordinansen	93
Afrunding	105
5. Udfoldelse af ansvar og gensidige forpligtelser 1536-1587	107
Christian 3.s fattigforsorg	108

Gensidigheden i det kristne liv som fundament for forsorgen	117
Afrunding	127
6. Til tro og arbejde i 1600-tallets fattigforsorg	129
Følgesvend til de fattiges forsørgelse: Arbejdskrav og tvungen gavn	130
Forsorgen for fattige børn	138
Alle skal arbejde godvilligt og gerne til andres gavn	145
Afrunding	154
7. Fattigvæsenets ansvar for opdragelse og forbedring 1708-1739	157
Nye vilkår for fattigforsorgen i 1708	158
Fattigvæsenets ansvar for børn	160
Arbejdshjælp er også en almisse	169
Afrunding	182
8. Gensidighed og tvang i almisserelationen 1708-1739	185
Kongen sikrer rammerne for de fattige voksnes kristne liv	185
Problemer med næstekærligheden	192
Afrunding	201
Konklusion	203
En kristen forsorg for alle fattige, også almissegiverne	204
Forsorg som et kristent mangfoldigt ansvar	206
Fattigforsorg i evighedens, men også hverdagens synsvinkel	207
Litteraturliste	209
Kildemateriale	209
Sekundær litteratur	212
Dansk resume	230
English summary	232

Indledning

Denne afhandling handler om fattigforsorg i Danmark og undersøger i et religiøst perspektiv det ansvar, som kongemagten påtog sig for fattige mennesker fra reformationen i 1536 frem til den tidlige enevælde. Den romerske kirke havde siden kristendommens tidlige dage taget vare på de fattigste og svageste i samfundet ved at uddele almisser fra kirker og klostre, pleje de syge i hospitaler og give husly til fattige rejsende.¹ Da Christian 3. brød med den romerske kirke i 1536 og blev den øverste øvrighed for samfundet og kirken i det danske rige, overtog han ansvaret for de fattige og svages ve og vel. De syge kunne stadig søge hjælp i hospitaler og de fattige kunne vandre omkring og bede om almisser, men nu kun hos deres naboer. Fattigforsorgen blev et forvaltningsområde under kongemagten og knap to århundrede senere satte den enevældige Frederik 4. sig for at forbedre og styrke grundlaget for fattigforsorgen.

Frederik 4. ville i 1708 drage en "Christelig og Kongelig omhyggelighed for" fattigforsorgen. Han vedtog to nye love, som samlet beskrev, hvordan fattigvæsenet fremover skulle varetage en "Christelig forsorg" for fattige mennesker. Lovene havde flere formål. Indtægterne til fattigvæsenet skulle forbedres og administrationen udbygges, hvilket skulle sikre, at rigets mange forskellige fattige mennesker kunne modtage hjælp. De fattige, svage og uarbejdsdygtige skulle forsørges med husly, mad og klæder og de syge skulle modtage pleje i hospitalerne. Ledige, arbejdsduelige mennesker skulle hjælpes eller tvinges til at arbejde. Alle fattige børn skulle have muligheden for at blive ordentlig opdraget, gå i skole og komme i tjeneste eller håndværkslære. Fattigvæsenet skulle desuden sørge for, at de ulydige og uskikkelige fattige mennesker, tiggere og løsgængere blev straffet for deres laster og holdt til en skikkelig levevej. Loven havde til hensigt, at forebygge og afskaffe tiggeri, da tiggeri ledte til en "skammelig straf" og "forsmædelig død". Det var fattigvæsenets opgave, at holde fattige børn og voksne væk fra "Lediggang og Ørkesløshed" og sikre deres forsørgelsesgrundlag, så de fattige ikke så sig nødsaget til at tigge.² Statens juridiske konsulent, generalprokurør Niels Bazon, priste hensigterne med de nye love. Lovene var nyttige, fordi de tjente til at holde unge

¹ Den romerske kirke og kirkelære kaldes også den romersk-katolske eller katolske kirke. Skellet mellem den katolske kirke og andre kristendomsretninger er et post-reformationsfænomen, da "katolsk" i dets oprindelige græske form betyder almindelig, universel, altomfattende. Denne betydning forekommer eksempelvis stadig i den danske (apostolske) trosbekendelse "Vi tror på Helligånden [...] den hellige, almindelig kirke", jf, <https://www.kristendom.dk/sp%C3%B8rg-om-kirkehistorie/hvad-betyder-katolsk>, samt ordbøger.

² *Forordningen om betlere i Danmark, saavel på landet som i kiøbstæderne, København undtagen, og, Forordningen om forhold med betlere, fattige børn, rette almisselemmer og løsgængere i København, saa og med almisse til deres underholdning*, 24. september 1708.

mennesker til gudsfrygt og til et godt håndværk, hvorved de kunne forsørge deres egne familier og give denne rette kristne levevej videre til deres børn.³

Det kristne og kongelige ansvar over for de fattige i 1708-lovene giver et indtryk af, at kongen og hans rådgivere havde en omfangsrig forståelse af, hvad og hvem hjælp ved fattigforsorg var rettet imod. Forsorg for de fattige inkluderede både at sikre forsørgelse, beskæftigelse og opdragelse på forskellig vis for både de ledige, tiggerne og almisselemmer; både voksne og børn. Loven forpligtede desuden befolkningen på at varetage et kristent ansvar for de fattige. Befolkningen skulle vise eksempler på deres kristne næstekærlighed ved at give almisser, som de efter Guds lov skyldte deres fattige jævnkristne.⁴ Den kongelige hofkonfessionarius Peder Jespersen havde talt for, at loven skulle indeholde bestemmelser om, at almisserne skulle inddrives som skatter. Ifølge Jespersen elskede Gud de mennesker, som gav almisser frivilligt for at hjælpe de fattige. Gud fandt størst behag i de tjenester, der skete uden tvang, skrev han. Men hvis nogen ikke ville give almisser, så var det Guds bud, at kongen skulle tvinge folk til at give.⁵ Frederik 4. støttede, at nye sanktioner og krav skulle kunne tvinge almisser ud af genstridige folk, men samtidig måtte loven ikke gøre ”tvang af en frivillig gave”.⁶

Ansvaret for de fattige var ifølge 1708-lovene et kristent ansvar, som både kunne tage form af næstekærlige almisser, arbejdshjælp og skoleundervisning. Historikere har ofte brugt begrebet fattigforsorg som en betegnelse for ressourcefordeling i form af penge, mad og husly til ”værdigt” trængende, fattige mennesker.⁷ Brugen af en økonomisk definition af fattigforsorg falder ofte sammen med en definition af to grupper af fattige: Én gruppe af fattige, som blev inkluderet og én gruppe af fattige, som blev ekskluderet fra hjælp ved fattigforsorg. Tiggere, landsstrygere, arbejdsu villige, dovne og uærlige mennesker var ”uværdige” til at modtage hjælp. De skulle i stedet sanktioneres, straffes, sættes i fængsel eller forvises.⁸ Den rene økonomiske forståelse af ”fattigforsorg” findes kun i den danske ordbog fra ca. 1950 til i dag. Her beskrives ”fattigforsorg” som en ”økonomisk støtte til fattige medborgere fra en offentlig eller privat instans”.⁹ Denne

³ D43, Danske Kancelli, *Bilag til forordningen af 24. sep. 1708 om betlere i Danmark*, 1708. Generalprokurør Niels Benzons betænkning fra 1706.

⁴ *København*, 1708, 2. del forord. *Købstæder og land*, 1708, 1. del §2.

⁵ D43, Peder Jespersens betænkning fra 1707.

⁶ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §2. D43, *Projekt E-187*, notater ud for §4 og slutningen (forarbejde fra år 1707).

⁷ Denne forståelse af fattigforsorg præger eksempelvis: Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 280; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 15.

⁸ Eksempelvis: Henningsen, “Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800”; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 280.

⁹ <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=fattigforsorg>

betydning er imidlertid for snæver til at indfange 1708-lovenes ”Christelige forsorg” for de fattiges forsørgelse, sygepleje, opdragelse, straf og forbedring. Historikeres fokus på fattigforsorgens betydning som ressourcefordeling til dem, der ikke kunne arbejde, ser ud til kun at indfange ét aspekt af forsorgen for fattige mennesker, som den blev defineret i 1708.

Hverken forskningslitteraturen eller lovgivningen, som var rettet mod fattige mennesker imellem 1522-1739, har været stringent i brugen af begreber, der betegnede kongemagtens intentioner i behandlingen af fattige mennesker. Det er blevet kaldt fattigpolitik, social forsorg, sociallove, fattigforsorg, fattighjælp, fattiglove, love om tiggere og fattige m.m. Jeg bruger begrebet ”fattigforsorg” eller forsorgen for de fattige, fordi ”forsorg” favner konturerne af den hele politik og de mangfoldige bestræbelser, som afhandlingen vil vise, at kongemagten initierede igennem love for at hjælpe forskellige fattige mennesker i deres forskellige trang. I samtidens begrebsforklaringer var forsorg ikke blot økonomisk hjælp, men en mere diffus hjælpende handling. Den højtstående embedsmand Matthias Moth (1649-1719) udarbejdede omkring 1700 en ordbog, hvori han forklarede ordet ”forsørge” som at være ”med sin forsorg at hielpe en frem i verden, at hand kand lide vel.” ”Forsorg” forklarede han som at være ”den omhyggelighed mand har for noget. [Eksempelvis] Guds forsorg”. Kalkars ordbog, som dækker sproget mellem 1300-1700, forbandt ”forsorg” med omsorg og ”underhold” med næring og føde.¹⁰ En ordbog, der blev udformet i starten af 1900-tallet over sproget mellem 1700-1950 forklarede ”forsorg” som ”en af kærlighed ell. pligt fremkaldt (omsorgsfuld) virksomhed (i tanke og handling), der tjener til (paa forudseende maade) at værne, lede, hjælpe en (der er mere ell. mindre uerfaren, hjælpeløs osv.); [...] (relig.) om guds forudseende omhu for skabningen; forsyn”.¹¹ 1900-tallets økonomiske forståelse af fattigforsorg ligger tættest på det ældre ord ”underhold”, der betød sikringen af de basale livsfornødenheder. Der ser altså ud til at være en uoverensstemmelse mellem den historiske fremstilling af, hvad fattigforsorg var i perioden fra reformationen til enevælden og den samtidige forståelse; var det en økonomisk handling, der ekskluderede, en kristen omsorgsfuld og forudseende handling, begge dele eller noget helt andet?

Denne afhandling undersøger på hvilken måde religion som teoretisk perspektiv kan give forklaring og bidrage til forståelsen af kongemagtens forsorg for fattige mennesker mellem 1522-1739. Kristendommen fremstår både som en central faktor i 1708-lovene og i ordbogenes definitioner af forsorg som et kristent ansvar og en kristen

¹⁰ <https://kalkarsordbog.dk/ordbog?query=forsorg>

¹¹ <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=forsorg&tab=for>

hjælpende handling, men religionen har indtil nu været genstand for en svingende og flygtig interesse i fattigforsorgsforskning. Christian 3. forpligtede i 1536 sig selv og fremtidige konger på at fremme den kristne tro, som nu skulle være en evangelisk-luthersk kristen tro. Det kristne menneske skulle nu forstås som et frelst menneske, der i glæde over Guds nåde ville gøre næstekærlige gode gerninger af et frivilligt hjerte. Mennesket var dog samtidig en evig synder i verden. Den verdslige øvrighed var indsat af Gud til at skabe rammer i verden, som skulle tæmme synden og fremme gode gerninger, da næstekærlige gode gerninger for fællesskabets bedste nu skulle være målet med det kristne liv i verden.¹² Ved reformationen smeltede religion, politik og økonomi sammen i kongens person og fattigforsorgen fortsatte som et kristent projekt, nu inden for en luthersk forståelsesramme og bundet til kongen. Den lutherske kristendomsfortolkning lagde stort fokus på, at livet i verden byggede på gensidigt ansvar og gensidige pligter i hierarkiske sociale relationer. Denne sociale forestilling havde altid været en del af kristendommen, men den lutherske fortolkning satte Guds bud om forpligtende hierarkiske relationer i centrum for livet i verden og lagde vægt på gensidigheden. Denne afhandling er derfor særlig interesseret i at undersøge definitionen af ansvar og pligter i fattigforsorgen efter reformationen med et fokus på, hvordan kongemagten definerede fattigforsorgen igennem lovgivning.

Ved at undersøge, hvordan kongemagten fra det første forsøg på at regulere fattigforsorg i 1522 indtil den tidlige enevælde definerede og udviklede øvrighedens og befolkningens ansvar og pligter over for fattige mennesker, vil denne afhandling argumentere for, at forsorgen for de fattige imellem 1522-1739 var andet og mere end en økonomisk, ekskluderende politik, der søgte at sikre én gruppe fattiges underhold ved at straffe og tilfangetage en anden gruppe. Kongerne forvaltede deres kristne og kongelige ansvar over for de fattige igennem lovgivning, som i stigende grad uddybede ansvaret og definerede fattigforsorg som en varieret form for hjælp, der skulle skræddersys til de enkelte fattiges trang og behov. Den kristne og kongelige omhyggelighed for de fattige handlede om ressourcefordeling, men også om undervisning, forbedring og at skabe skikkelige, nyttige kristne mennesker, eller tvinge de uskikkelige, ulydige og modvillige til at leve et kristent nyttigt liv for samfundets bedste, hvis de ikke kunne forbedres. Det skitserede misforhold imellem den fattigforsorg, som kan læses i 1708-lovene og forskernes brug af begrebet, som en betegnelse for økonomisk ressourcefordeling, samt ønsket om at bringe religionen i spil, har motiveret mig til at genbesøge både de

¹² Holm, "Det onde jeg og den gode verden"; Høiris og Ingesman, *Reformationen: 1500-Tallets Kulturrevolution. Danmark*; Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 22ff.

historiske fremstillinger og fortidens forståelse af, hvad fattigforsorg var i kongemagtens øjne fra reformationen til den tidlige enevælde.¹³

Problemformulering

Jeg undersøger udviklingen i forståelsen af fattigforsorg hos øvrigheden mellem 1522-1739 og spørger, hvordan skiftende lovgivere (konger, rigsråd og rådgivere) udviklede fattigforsorgen i Danmark imellem 1522-1739. Det er en central del af afhandlingen, at undersøge lovenes udvikling ved at fokusere på lovgivningsprocesser som en praksis i perspektivet af samtidens kristendomsfortolkning og religiøse forståelseshorisont. Herved anlægger afhandlingen et nyt teoretisk perspektiv og et nyt metodisk udgangspunkt i forhold til ældre fattigforsorgsforskning. Afhandlingens historiske analyse fokuserer på dannelsen af fattigforsorgslovgivning og afhandlingens teoretiske overvejelser fokuserer på, hvordan diskussionerne og definitionerne i lovgivningens udvikling afspejler centrale elementer i samtidens religiøse forståelseshorisont. Med henblik på at binde afhandlingens undersøgelse af lovens udvikling sammen med det religiøse perspektiv arbejder jeg ud fra to forskningsspørgsmål.

Afhandlingens første analysekapitler (3-4) undersøger, hvordan religion og fattigforsorg blev knyttet sammen i reformationsperioden 1522-1539. Reformationsperioden forandrede på flere områder forholdet mellem religion og samfund, kirke og stat, og kongerne og rigsrådet søgte efterfølgende at fastlægge rammerne omkring de nye forhold i love.¹⁴ Jeg spørger derfor først ind til, hvorvidt og hvordan reformationen forandrede forståelsen af, hvad fattigforsorg var og hvordan den burde praktiseres. Afhandlingens sidste analysekapitler (5-8) vil undersøge, hvordan lovgiverne diskuterede og definerede ansvar og pligter i fattigforsorgen imellem 1536-1739. Her fokuserer jeg mere nærgående på udviklingen i lovgivning angående fattigforsorg og spørger, hvordan ansvar blev behandlet i lovgivningen. Her mener jeg

¹³ Denne afhandling bygger på et tværfagligt arbejde i forskningscentret Lumen (Center for the study of lutheran theology and confessional societies). LUMEN har affødt flere projekter, deriblandt projektet *Lutherdom og dansk samfundsudvikling* der startede i 2017 og som jeg har taget del i. Det overordnede mål for projektet var at uddybe forståelsen af reformationens betydning for den danske samfundsudvikling ud fra centrale elementer i luthersk teologi. Projektets udgangspunkt var at undersøge, hvordan teologien formede begreber som autoritet, socialt ansvar og pligt, deres anvendelse og udvikling. Denne afhandling er en selvstændig del af dette projekt og har dannet baggrund for afhandlingens tværfaglige tilgang. Projektets fælles konklusioner blev udgivet i bogen *Pligt og Omsorg*, hvor jeg har skrevet kapitel 6. En del af mine analyser er ligeledes udgivet i en artikel, jf: Koefoed m.fl., *Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder*; Pedersen, "En kristen forsørgelse af alle fattige"; Pedersen, "Christian relief for the poor in Early Modern Denmark".

¹⁴ Den nyeste status på reformationsforskningen fremgår af Høiris og Ingesman, *Reformationen: 1500-Tallets Kulturrevolution. Danmark*.

både, hvordan kongerne (indtil 1660 med rigsråderne) definerede, hvad deres eget, deres embedsmænds og befolkningens ansvar var over for de fattige, hvordan dette ansvar skulle forvaltes, og hvorvidt de fattige selv blev inddraget som andet end passive modtagere i fattigforsorgslovgivning. Når kilderne tillader det, undersøger jeg, hvordan lovgiverne diskutererede ansvar i fattigforsorgen, når loven skulle ændres. Hvilke problemer så de, hvilke diskutererede de og hvilke løsninger fandt de? Jeg har et særligt fokus på lovgivningsprocessen og inddrager både det færdige produkt, lovene, og de tilgængelige forarbejder og reguleringer, som kan kontekstualisere lovene. Det afhænger af kildesituationen, hvilke og hvor mange forarbejder jeg har mulighed for at inddrage.

Der er efterhånden en lang forskningstradition som argumenterer for, at religion var en central del af det tidlige moderne verdensbillede og hverdagsliv. Religiøse forståelser af verden og religiøse praksisser var vævet ind i samfundsstrukturen, i politik, økonomi og sociale relationer. Det er afhandlingens hypotese, at det religiøse perspektiv kan fremhæve, at staten også udviklede sig igennem bestræbelser på at tage vare på undersåtterne. Det er et perspektiv, som problematiserer flere analyser af statens intentioner og fokus i behandlingen af fattige mennesker imellem reformationen og den tidlige enevælde.

Afhandlingens afgrænsning og struktur

Afhandlingen behandler fattigforsorgslovgivning for kongeriget Danmark. Den danske konges andre riger og lande er ikke inddraget, da de fulgte en anderledes retsudvikling.¹⁵ I Danmark blev der både udgivet fattigforsorgslovgivning eller vedtægter på sogneniveau, købstadsniveau og på rigsniveau, men der var siden 1500-tallet et "nationalt" perspektiv i udviklingen af fattigforsorgen hos kongemagten. København var ofte foregangsbyen eller inspiration til ny lovgivning og institutionspraksis, men lovene blev i hele perioden tilpasset de forskellige behov på landet, i byerne og i København.¹⁶ Jeg går således ikke i dybden med de enkelte områders udvikling af det lokale

¹⁵ Henningsen, *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*; Sunde, "Lade og Ørkesløse Betlere' - Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv".

¹⁶ Københavns fattigvæsen har været mest studeret, jf: Hansen, "The age of miracles? Alms culture and charitable donations in Copenhagen, c. 1770-1830"; Henningsen, "Historiske meddelelser om København: Patriotere og fattigfolk: fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850"; Henningsen, "Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800"; Løgstrup, "Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708"; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*; Rubin, *Tabellatisk fremstilling af Kjøbenhavns fattigvæsens Historie i tidsrummet 1816-1878 samt en oversigt over fattigvæsenets tidligere historie*; Vedel-Larsen, "Kampen mod de uværdige fattige: arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København".

fattigvæsen, men inddrager udviklinger på landet, i købstæderne og i København, når det har betydning for den nationale politiske linje.

Fattigforsorgens historie har intet naturligt start- eller slutpunkt, hverken i en kronologisk tidsramme eller i formen af fattigforsorg. Jeg afgrænser mit fokus til perioden 1522-1739, da lovgivningsprocesserne i denne periode har modtaget meget mindre opmærksomhed end eksempelvis fattigforsorgen i slutningen af 1700-tallet. I forhold til det religiøse perspektiv indrammer perioden den tidlige reformation indtil den tidlige enevælde med en spirende indflydelse fra pietismen. Trods forskelle i periodens religiøsitet, så har perioden det tilfældes, at den ofte skildres som en tid, hvor religionen var mere nærværende og altomfattende for fortidens mennesker end den er for mange i dag. 1730'erne var et aktivt lovgivningsårti, hvilket sluttede med nye reguleringer af fattigforsorgen i 1739 og en ny direction for de fattiges væsen, der ønskede at følge nye veje.¹⁷ 1739 danner slutpunktet for denne undersøgelse.

Første kapitel i afhandlingen beskæftiger sig med den historiografiske udvikling i international og dansk forskning om fattigforsorg. Forskningen i fattigforsorg har været perspektivrig og langvarig. Derfor fokuserer jeg særligt på forskningens behandling af religion og reformationen. Afhandlingens andet kapitel redegør for mine teoretiske, empiriske og metodiske tilgange i undersøgelsen af fattigforsorgslovgivningen. Religionen har aldrig systematisk været inddraget i en større undersøgelse af fattigforsorgslovgivning og jeg forklarer i dette kapitel, hvordan jeg arbejder med religionen som et teoretisk perspektiv. Det er et perspektiv, som indfanger forandringer og kompleksiteten i, hvordan religion kan forme og farve ideer, forståelser og praksisser, som en del af den horisont, mennesker forstår verden ud fra.

På grund af et ønske om at åbne op for en kompleks diskussion om reformationens betydning for fattigforsorgen, har jeg fokuseret de to første analysekapitler på en detaljeret undersøgelse af, hvordan religionen blev knyttet sammen med fattigforsorgen i reformationsperioden. Afhandlingens første to analysekapitler udfolder, hvordan fattigforsorgen blev forstået som en religiøs praksis og her reflekterer jeg over, hvordan de religiøse diskussioner skabte nye præmisser for forståelsen af fattigforsorg og hvordan den skulle praktiseres. Afhandlingens analysekapitler er overordnet set opbygget kronologisk. Kapitel tre beskæftiger sig med 1520'erne som en brydningstid for forståelsen af, hvordan fattigforsorg var knyttet til religionen. Kapitel fire udforsker, hvordan fattigforsorgen blev vævet ind i lutherske rammer i 1530'erne. Den lutherske reformation positionerede gensidige forpligtelser i de sociale relationer mellem

¹⁷ K.Sj.T. 601-610, direktionskommissions brev til kongen 2. maj 1739.

overordnet og underordnet, forstået igennem den lutherske forklaring af det fjerde bud, som centralt for det kristne liv i verden. Min analyse i dette kapitel viser, at fattigforsorgen i reformationslovgivningen blev defineret som et dobbelt ansvar hos kongen til at have omsorg for befolkningens næstekærlige gerninger og de fattiges ve og vel, samt et ansvar hos befolkningen til at hjælpe de fattige af næstekærlighed. I lyset af en teoretisk læsning peger jeg her på, at den religiøse forståelseshorisont ved reformationen gav form til et fokus på ansvar og pligter, som resten af afhandlingens analysekapitler følger indtil den tidlige enevælde.

Kapitel fem undersøger udviklingen i fattigforsorgslovgivningen under Christian 3. og hans efterfølger Frederik 2. i perioden 1536-1587, hvor der især blev arbejdet med den grundlæggende forvaltning af fattigforsorgen og dertil hørende problemer med fattige mennesker, som søgte deres forsørgelse uden for den tilladte struktur. Min analyse i dette kapitel viser, at fattigforsorgen blev indrettet som et netværk af gensidige forpligtelser, hvor der især var fokus på øvrighedens ansvar og pligter. Kapitel seks følger op på dette fokus på kongens og rigsrådets forvaltning af kongens ansvar nu i 1600-tallet. I dette århundrede var der fokus på at opdrage fattige børn til tro og arbejde, samt forebygge dårlig moral og tiggeri ved at skabe lovgivningsmæssige og institutionelle rammer, der havde en gudfrygtig nyttig befolkning i sigte. Den teoretiske læsning af lovens udvikling i reformationsperioden og i 1600-tallet peger på, at fattigforsorgens nye rammer tog hensyn til både modtageren og giveren i almisserelationen, og udviklingen afspejler et forsøg på at handle på kongens forældrelignende forpligtelser over for de fattige undersåtter.

Kapitel syv og otte omhandler begge de to store lovkomplekser fra 1708, samt skærpelserne af disse love i 1730'erne. Kapitlerne undersøger tilsammen det omfattende ansvar, som kongerne vedtog, at fattigvæsenet skulle forvalte over for en mangfoldighed af fattige mennesker igennem en differentieret forsorg. Kapitel syv fokuserer på det opdragende og forebyggende ansvar over for børn og arbejdsduelige fattige, både dem, der villigt modtog hjælp, og dem, som på forskellig vis opførte sig ukristeligt, genstridig og modvilligt. Kapitel otte beskæftiger sig med, hvordan gensidige forpligtelser blev uddybet og udviklet i relationen mellem giver og modtager af almisser. Igennem den teoretiske læsning af lovens udvikling vil jeg i disse to kapitler pege på, at fattigforsorgen var et udtryk for kongens omsorg for undersåtternes sjælelige og legemlige velfærd. I den forstand kan fattigforsorgslovgivningen læses som et udtryk for, at kongerne handlede på deres religiøse forpligtelser på at beskytte og fremme troen i befolkningen, hvorved alle fattige enten ved gode midler eller tvang skulle hjælpes, opdrages eller tvinges til at leve som kristne gudfrygtige nyttige borgere for næstens og fællesskabets skyld.

1. Historiografisk overblik

Dette kapitel har til formål at positionere afhandlingen i den danske fattigforsorgsforskning og udpege afhandlingens bidrag til feltet ved dets undersøgelse af et delvist kendt kildemateriale med nye spørgsmål og et religiøse perspektiv. Jeg kontekstualiserer først den danske historiografi ved nedslag i internationale diskussioner. Her vil jeg skitsere diskussionerne og fremhæve de bidrag, der på forskellig vis har været inspirationskilder for min undersøgelse af den danske fattigforsorg. For at kunne følge både hovedfortællinger samt mindre kendte bidrag inden for den danske fattigforsorgsforskning, er den danske historiografi opbygget kronologisk efter forskningsbidragene. Jeg fokuserer på, hvordan religiøse perspektiver har været inddraget, udeladt, diskuteret og fortolket til forskellige tider. Jeg slutter overblikket af med nogle korte perspektiver fra andre betydningsfulde bidrag.

Internationale diskussioner om fattigforsorg og religion

Spørgsmålet om religionens betydning for fattigforsorgens udvikling har været et tilbagevendende diskussionspunkt for forskere i europæisk historie. Diskussionerne har især kredset om, hvordan man kunne forklare 1500-tallets mange forandringer i fattigforsorgen, da en række nordeuropæiske byer og lande reorganiserede deres fattigforsorg inden for kort tid med flere fællestræk. Næsten alle indførte kontrol med tiggeri og centraliserede fattigforsorgen under verdslige myndigheder i en eller anden grad. Eksempelvis: Wittenberg (1520/22), Nuremberg (1522), Leisnig (1523), Strasbourg (1523) Ypres (1525), Danzig (1525), Hamborg (1528) Lübeck (1531) Lyon (1531-34) Stockholm (1533), Bremen (1534) Danmark (1522, 1536-39), England (1572). Reorganiseringen af fattigforsorg skete ofte i sammenhæng med lutherske og calviniske reformationer, men fandt også sted i områder, der forblev katolske. Historikere har desuden fundet eksempler på, at den verdslige øvrighed overtog ansvaret for fattigforsorgen og indførte kontrol med tiggeriet længe før de protestantiske reformationer tog fart efter 1517.¹⁸ Desuden skete der samtidige udviklinger i fattigforsorgen i sydeuropæiske områder.¹⁹

Diskussionerne om, hvordan 1500-tallets reorganiseringer af fattigforsorgen skal forstås, har svinget frem og tilbage mellem forskellige forklaringsmodeller på, hvad der

¹⁸ Geremek, *Poverty: a history*, 121; Grell og Cunningham, "The Reformation and Changes in Welfare Provision in Early Modern Europe"; Lindberg, *The European Reformations*, 115ff.

¹⁹ Grell og Cunningham, *Health Care and Poor Relief in Counter-Reformation Europe*.

drev udviklingen. Forklaringerne har prioriteret henholdsvis den protestantiske reformation, den intellektuelle humanisme med katolske rødder, sociale og økonomiske forandringer eller socialdisciplinerende statsmagter, der ønskede kontrol med urolige befolkningsgrupper. Fra slutningen af 1800-tallet indtil 1960'erne diskuterede katolske og protestantiske historikere om, hvilken konfession (katolsk, luthersk eller calvinsk), der kunne var den egentlige og primære motivationsfaktor bag fattigforsorgsreformerne i 1500-tallet.²⁰ Argumenter for, at den protestantiske reformation drev den afgørende udvikling bag alle 1500-tallets fattigforsorgsreformeringer slog stærkest an, men blev modgået i 1960' og 70'erne af den canadisk-amerikanske historiker Natalie Zemon Davis og den engelske historiker Brian Pullan, der frakoblede fattigforsorgen fra en konfessionel, men ikke en religiøs ramme, ved at fremhæve kontinuiteten over reformationsskellet i den kristne fattigforsorg.²¹

I 1980'erne og i starten af 90'erne fulgte en mængde studier af 1500-tallets fattigforsorg i europæiske byer, samtidig med at socialhistorikere i stigende grad skubbede spørgsmålet om religionens betydning til side. Den franske historiker Michel Mollat argumenterede eksempelvis i 1986 for, at sociale uroligheder i 13- og 1400-tallet resulterede i, at fattige mennesker blev opfattet som en ødelæggende og muligvis farlig tilstedeværelse i samfundet.²² De fattige blev anset som en kilde til uro og blev dermed et fokus for social kontrol.²³ Den tyske historiker Robert Jütte samlede de socialhistoriske argumenter i en populærvidenskabelig kortlægning af fattige menneskers overlevelsesstrategier i et komparativt europæisk perspektiv. Fattigforsorgsreformerne i 1500-tallet var ifølge Jütte øvrighedens socialpolitiske instrumenter. Det var et fælles europæisk fænomen, at udbredt forarmelse og socioøkonomiske bekymringer reelt drev europæiske myndigheder til at reorganisere fattigforsorgen med kun få forskelle i valg af

²⁰ Konfession bruges i forskningen som en betegnelse for de variationer af kristne trossamfund, der opstod i 1500-tallet med reformationsbevægelserne. Man arbejder med tre hovedkonfessioner: Katolsk for dem, der forblev inden for kirken med paven som øverste kristne leder. De to protestantiske retninger, som brød med pavens autoritet: Luthersk, for den retning som fulgte Martin Luthers fortolkning af kristendommen. Reformatorisk for dem som fulgte Jean Calvin. Angående 1800-tallets historiografiske diskussion jf. Fehler, *Poor Relief and Protestantism. The Evolution of Social Welfare in Sixteenth-century Emden*; Geremek, *Poverty: a history*; Grell, "The religious duty of care and the social need for control in early modern europe"; Gorski, *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*, 115ff; Safley, *Reformation of charity: the secular and the religious in early modern poor relief*.

²¹ Davis, "Poor Relief, Humanism, and Heresy"; Pullan, "Catholics and the poor in early modern europa", 15, 33.

²² Mollat, *The poor in the Middle Ages: an essay in social history*.

²³ For andre eksempler jf. oversigterne hos Fehler, *Poor Relief and Protestantism. The Evolution of Social Welfare in Sixteenth-century Emden*, 17; Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 3; Wandel, *Always among Us: Images of the Poor in Zwingli's Zurich*, 12.

metoder. Ifølge Jütte havde religionen lille eller ingen betydning i udviklingen af de karakteristiske træk ved 1500-tallets forsorgsorganisation.²⁴ Den polske historiker Bromislaw Geremek bidrog desuden med et omfangsrigt oversigtsværk om fattigdommens og fattigforsorgens historie (skrevet på polsk i 1978 og oversat til andre europæiske sprog efter 1986). Geremek lagde, ligesom Mollat og Jütte, vægt på de socialøkonomiske faktorer som drivkraften bag fattigforsorgen udvikling. Især 1520'ernes reformer forklarede han på baggrund af tidens store agrariske kriser, bondeoprør og krige.²⁵

Fra 1990'erne og ind i 2000'erne var fattigforsorgsforskningen præget af forsøg på at finde et nyt fodfæste i, hvordan forholdet mellem religion, fattigforsorg og socialøkonomiske faktorer kunne analyseres i sammenhæng og ikke på bekostning af hinanden.²⁶ Flere kritiserede, at religionen var blevet sat på bænken af socialhistorikerne til fordel for socioøkonomisk determinisme. Den amerikanske historiker Lee Palmer Wandel var en af de tidlige kritikere og hun pointerede i 1990, at fattigdom ikke blot blev forstået økonomisk i fortiden, men at kristusfortællingen gav fattigdom en kompleks og ambivalent religiøs værdi.²⁷ Den engelske kirkehistoriker Carter Lindberg argumenterede i 1993 for, at 1500-tallets religiøse reformatorer ikke kun gav moralsk legitimering til verdslige love, men at reformatorerne og deres kristendomsfortolkning medvirkede til at skabe og forme fattigforsorg. Ifølge Lindberg lå betydningen af den lutherske reformation for fattigforsorgen i skabelsen af et nyt udgangspunkt, hvor teologiske idealer og social institutionel praksis mødtes og troen blev aktiv i udviklingen af politiske, økonomiske og sociale strukturer "to serve the neighbor".²⁸ Den danske historiker Ole Peter Grell reagerede mere specifikt imod marxistisk inspirerede fremstillinger af, at fattigforsorg var et statsligt instrument til at disciplinere arbejdsstyrken i overgangen fra feudalisme til kapitalisme.²⁹ Grell ønskede ikke at afvise eksistensen af social kontrol i fattigforsorg eller at afvise betydningen af socioøkonomiske forhold, men han argumenterede for nødvendigheden af en mere balanceret fremstilling. Dette kunne opnås ved at inddrage reformatorernes religiøse bevæggrund til at yde sygepleje og omsorg. Desuden argumenterede Grell for, at de

²⁴ Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe*.

²⁵ Geremek, *Poverty: a history*.

²⁶ Kritikkerne viste imidlertid en tendens til at kaste deres net bredt ud og indfange al socialhistorisk forskning siden Davis' artikel under en samlet dom på bekostning af nuancerne og forskellene i de historiografiske situationer.

²⁷ Wandels argument føres videre i Thomas Max Safleys arbejde. Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*, 13; Wandel, *Always among Us: Images of the Poor in Zwingli's Zurich*, 1.

²⁸ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 5–6.

²⁹ Grell, "The religious duty of care and the social need for control in early modern europe".

protestantiske reformatorer var betydningsfulde både for indholdet og hastigheden i fattigforsorgsreformerne i protestantiske områder.³⁰

Ole Peter Grell fremstår noget nær enig i den amerikanske historiker Thomas Max Safleys kritik af historikeres fokus på kontrol og undertrykkelse i fattigforsorgshistorie.³¹ Dette fokus, argumenterede både Grell og Safley for, havde rødder i Michel Foucaults studier af 17-1800-tallets sociale institutioner i Frankrig. Ifølge Grell havde denne påvirkning resulteret i endimensionelle og anakronistiske forståelser af 15-1600-tallets fattigforsorg.³² Ifølge Safley resulterede indflydelsen fra Foucault i dybe og sejlivede fortolkninger af forsorg som et redskab til pacificering og disciplinering af fattige mennesker. Eliten søgte at kontrollere snarere end at forbedre fattigdom. Safley argumenterede for, at tilsyn eller arbejdskrav ikke nødvendigvis udelukker en oprigtig omsorg for fattige menneskers velfærd.³³ Både Safley og Grell påpegede dermed, at eksistensen af kontrol og disciplinering i fattigforsorgslov ikke udelukker, at lovgiverne også fokuserede på omsorg og velfærd. Safley betonedesuden, at religion ikke blot var retorik og fattigforsorg ikke blot genstand for sekularisering, forstået som "af-religionisering". Forsorgen beholdt sin religiøse og hellige betydning efter reformationen og ifølge Safley var der ikke nødvendigvis et misforhold mellem økonomiske rationaliseringer og religiøs motivation.³⁴

Når studierne af Wandel, Lindberg, Grell og Safley læses i sammenhæng peger de på, at europæisk fattigforsorg var nært knyttet til kristendommen og dermed også knyttet

³⁰ Grell, 260; Grell og Cunningham, *Health care and poor relief in Protestant Europe 1500-1700*. Grell og Cunningham fremhævede, at de fleste af bidragsydere i *Health care and poor relief* havde alvorlige reservationer over for den konventionelle forklaring af forholdet mellem socioøkonomiske omstændigheder og forsorgsreformer. Udover store sociale oprør, så var der ifølge dem ikke klar evidens for om det eksempelvis var høj eller lav konjunkturer som stimulerede reformerne eller andre omstændigheder. Grell opfordrede både i sin artikel og i antologien til en revision af fattigforsorgshistorien. Den britiske historiker Timothy G. Fehler tog opfordringen op. Hans balancerede konklusion for den tyske by Emden gik på, at socioøkonomiske faktorer drev den praktiske og institutionelle udvikling i fattigforsorgen, men at religionen under indflydelse af reformert calvinisme fra 1550 i varierende grader farvede udviklingen.

³¹ Antologien behandler det central-vestlige Europa, hovedsageligt katolske og reformerte områder. Safley introducerede antologien som en reaktion imod en udbredt tendens til at forklare al europæisk fattigforsorg som en lineær vej fra en fri og ukontrolleret middelalderlig velgørenhed, over en rationaliseret, centraliseret og sekulariseret forsorg med registrering og diskriminering iblandt trængende tilføjet krav om arbejde, for at ende ud i det moderne samfunds sociale politik. Jf. Brian Tierneys konklusioner om, at der blev prioriteret i uddelingen af almisser i middelalderen. Safley, *Reformation of charity: the secular and the religious in early modern poor relief*, 4; Tierney, *Medieval poor law: A sketch of canonical theory and its application in England*.

³² Grell, "The religious duty of care and the social need for control in early modern europe", 263.

³³ Safley, *Reformation of charity: the secular and the religious in early modern poor relief*, 3, 197.

³⁴ Safley, 194ff.

til udviklingen og differentieringen i kristendomsfortolkningen fra 1500-tallet og fremefter. Den amerikanske sociolog Philip S. Gorski argumenterede i 2003 for, at forskelle i fattigforsorg mellem områder med samme konfessionelle tilhørsforhold var lige så betydningsfulde som lighederne imellem forskellige konfessionelle områder. Derfor kan det ikke antages, at eksempelvis Sverige og Danmark fulgte samme vej i deres fattigforsorg, blot fordi begge blev lutherske riger. Gorski argumenterede for, at reformationen var ét blandt flere vigtige vendepunkter, hvis dannelse af forskellige religiøse forståelseshorisonter bør inddrages som en relevant faktor for udviklingen af fattigforsorgen ved siden af andre politiske og materielle omstændigheder. Gorski reagerede desuden på det 20. århundredes mange bynære studier og opfordrede til, at forholdet mellem religion og fattigforsorg burde undersøges i et længere tidsperspektiv end blot 1500-tallet. Dette er ifølge Gorski en for kort tidshorisont til at spore eventuelle virkninger af reformationen.³⁵ Gorski tog udgangspunkt i den reformerte (calvinistiske) konfession. De internationale forskningsværker har generelt været koncentreret om europæiske områder, der enten var katolske eller calvinistiske. Kun et fåtal har som Grell og Lindberg kigget på lutherske områder og luthersk forsorg, hvilket fordrer mere detaljerede undersøgelser også af lutherske områder.

Den amerikanske velfærdsstatsforsker Sigrun Kahl bidrog i 2005 med det lange tidsperspektiv. Kahl argumenterede for, at de forskellige variationer af den moderne velfærdsstat i Europa faldt sammen med grænserne imellem katolske, lutherske og calvinske områder. Ifølge Kahl var fortolkninger af kristendommen en blandt flere væsentlige faktorer bag forskellighederne i velfærdsstatsordningerne. Fattigforsorg var en fælles faktor, men hvert område institutionaliserede forskellige principper og skubbede fattigforsorgen i en bestemt retning, hvorved de konfessionelle forhold afgrænsede forskellige spillebaner, hvori fattigforsorgen udviklede sig til forskelligartede (men nært beslægtede) moderne velfærdsstater.³⁶ Kahls studie er betydningsfuld på grund af dets overblik, men mangler dybde og nødvendiggør dermed også flere detaljerede studier af fattigforsorgen inden for konfessionelt afgrænsede områder.

Kritikken af socialøkonomisk determinisme og religionens tilsidesættelse er siden taget af, og mange fattigforsorgsforskere er i højere grad optaget af spørgsmål om

³⁵ Gorski, *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*, kapitel 4.

³⁶ Kahl, "The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant Traditions Compared", 93. Artiklen giver et brugbart overblik af konfessionernes forskellige karakteristika.

'agency', 'experince' og 'unsettledness'.³⁷ Når religion er involveret, undersøges nu dens dynamiske rolle i sammenhæng med inspiration fra de socialhistoriske værker. Den belgiske historiker Leen Van Molle tydeliggjorde dette i 2017:

Social history and the history of religion and churches followed a long time separate paths, but this disciplinary division is no longer standing. Religion has moved onto the agenda of social historians who experienced the limits of 'class' as explanatory concept, and the 'people' and the 'social question' became a topic in the history of the Christian churches.³⁸

De amerikanske historikere Thomas M. Safley og Bert De Munck beskrev i 2020 på lignende vis en ny tendens til mere sammenfildrede tilgange i historieforskning og en ligeværdig inddragelse af fænomener.³⁹ Ifølge Munck og Safley koncentrerer mange sig nu om forholdet mellem ideer, forståelser, betydningssammenhænge og økonomi, samfund, politik. Af interesse for denne afhandling, så fremhævede de specifikt reformationen, som et betydningsfuldt fænomen for den tidlige moderne periode på grund af dens betydning for nye ideer og tilgange til fattigforsorg. Tendensen i den internationale forskning ser ud til at være forskning, som i højere grad end før væver økonomiske, sociale og kulturelle praksisser og ideer sammen, og det har været inspirationsgivende for denne afhandling. Afhandlingen her tager dog tråden op tidligere, da der stadig mangler et forsøg på at samle op på, hvordan religionen har været inddraget og med fordel kan inddrages i studiet af den danske fattigforsorgslovgivning. Jeg fokuserer på religionen, men inddrager den som et ligeværdigt fænomen med andre (mere undersøgte) fænomener såsom befolkningsvækst og økonomiske konjunkturer, uden at det skal forstås som på bekostning af andre fænomeners relevans.

³⁷ Fumerton, *Unsettled: The culture of Mobility and the Working Poor in early modern England*; Hitchcock, *London Lives □: Poverty, Crime and the Making of a Modern City, 1690-1800*; Hitchcock, *Vagrancy in English Culture and Society, 1650-1750*; Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*; Scott, *Experiences of Charity, 1250-1650*; Scott, *Experiences of poverty in late medieval and early modern England and France*. Dette fokus har også inspireret danske historikere, se arbejde af historikere Johan Heinsen, Emilie Luther Valentin og Leonora Lottrup Rasmussen.

³⁸ Molle, *Charity and social welfare*, 8.

³⁹ Munck og Safley, *A Cultural History of Work in the Early Modern Age*, 4f.

Strømninger i dansk fattigforsorgsforskning

Reformationens negative konsekvenser

Den ældre forskning i fattigforsorgens historie har bidraget med flere værker, som grundlæggende er gavnlige at orientere sig i, men som er præget af en fortælling om reformationens negative konsekvenser for fattigforsorgen. Historiker Marcus Rubin skrev eksempelvis i 1879, at fattigforsorgen før reformationen var præget af tiggeri og tilfældig godgørelse, legitimeret af den ”katolske religion”. Ved reformationen overgik ansvaret for fattigforsorgen til den verdslige øvrighed og det var nu statens kamp imod tiggeriet, der drev fattigforsorgens udvikling. Rubin fremhævede begrænsningerne ved den tidlige enevælde, hvor staten søgte at værne sig mod de fattige, i modsætning til ”de moderne tanker”, som prægede den sene enevælde i slutningen af 1700-tallet. Her førte ”oplyste” ideer til, at de fattige skulle (ud)dannes og inkluderes som samfundsborgere. Religionen spillede ingen rolle i Rubins fremstilling af tiden efter reformationen, hvor han i stedet talte om fattigforsorg som en ”samfundspligt”.⁴⁰

Hos historikeren M. H. Nielsen fyldte religionen mere, men han så ikke nogen forandring i opfattelsen af fattigforsorgen ved reformationen i 1536. Fattigforsorg forblev en religiøst forstået næstekærlig pligt, selvom det konfessionelle forhold forandrede sig. Han fremhævede, at organisationen af fattigforsorgen efter reformationen var mangelfuld og præget af forsøg på at afskaffe tiggeri, hvorved Nielsen stille en uovertruffen middelalderlig forsorg over for en mangelfuld efterreformatisk og mislykket fattigforsorg.⁴¹ Denne konklusion byggede Harald Jørgensen videre på i en fremstilling af 15-1700-tallets fattigforsorg, der udgjorde en indledning til hans studie af fattigforsorgslovgivning mellem 1799–1803. Han indledte med at notere, at hele det ”kirkelige Fattigvæsen [sank] i Grus [ved reformationen], og den verdslige Stat formaaede foreløbig ikke at sætte noget i Stedet”. Ifølge Jørgensen var den naturlige følge af fattigforsorgens forsvindning, at der kom flere tiggere. Tiggernes antal steg og steg, indtil de var en utålelig byrde for det borgerlige samfund, som svarede igen med skrappe love.⁴² I Jørgensens fremstilling forblev fattigforsorgen en primitiv affære og en lang tabt kamp mod det onde tiggeri indtil 1800-tallet. Jørgensen satte desuden den efterreformatiske forsorg helt fri fra religiøs og ideologisk indflydelse, og fandt

⁴⁰ Rubin, *Tabellatisk fremstilling af Kjøbenhavns fattigvæsens Historie i tidsrummet 1816-1878 samt en oversigt over fattigvæsenets tidligere historie*, 1–53.

⁴¹ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*; Nielsen, ”Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708.”

⁴² Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 3.

derimod forudsætningerne for 1700-tallets fattigforsorgslove i sociale, økonomiske og juridiske forhold.⁴³ Jørgensen fokuserede desuden (ligesom Nielsen) på oplysningstidens nye og positive betydning for fattigforsorgens udvikling på bekostning af tidligere tiders fattigforsorg, som blev indhyllet i et negativt skær.

I 1967 arbejdede Birgit Løgstrup med forarbejdet til det todelte store lovkompleks om de fattiges forsørgelse og tiggeriets afskaffelse fra 1708 med fokus på København.⁴⁴ Løgstrup byggede ligesom Jørgensen videre på Nielsens fremstilling og skrev, at der var ”tegn” på fattigforsorgens nedbrud ved reformationen, hvilket hun dog ikke uddybede videre. Hun påpegede dog, at Martin Luther ”rettede det afgørende slag mod almisseuddelingen”. Ifølge Løgstrup var konsekvensen af den lutherske reformation og idéen om, at gode gerninger og almisseuddeling ikke længere kunne sikre frelsen, at alt tiggeri skulle afskaffes og hver by skulle forsørge sine egne fattige. Hun konkluderede, at fattigforsorgens nedbrud skabte store skarer af tiggere, som staten af nød reagerede overfor ved at begrænse uddelingen af almisser til fattige, syge og vanføre, og tvinge arbejdsdygtige tiggere i arbejde.⁴⁵

Ovenstående tendenser til at anse reformationen som et negativt brud for fattigforsorgen blev for første gang problematiseret af Troels Dahlerup i 1979. Troels Dahlerup påpegede, at der på hans tid herskede en enstemmighed blandt historikere om reformationens negative konsekvenser for fattigforsorgen. Dahlerup pointerede, at der reelt ikke var mange kildeorienterede forskningsresultater bag ved argumenterne for at fattigforsorgen sank i grus efter reformationen. Det var en ”logisk” konklusion baseret på viden om, 1) at almisser spillede en teoretisk og praktisk rolle før 1536, 2) at Luther afskaffede gode gerningers frelserolle, og 3) at der dukker flere vidnesbyrd op efter 1536 om store sociale problemer. Ifølge Dahlerup burde historikerne først og fremmest tage et kritisk blik på argumentationen på grund af en uforenelig kildesituation over skellet. Før reformationen kendte historikerne mest til positive vidnesbyrd om interessen for at gøre fattigforsorg og give almisser. Efter reformationen kendte historikerne mest til negative vidnesbyrd om klager og reformer. Dahlerup argumenterede derimod for, at Christian 3. søgte at beskytte hospitalspraksissen og endda forbedre fattigforsorgen. Dahlerup problematiserede desuden synet på reformationens negative konsekvenser for fattigforsorgens praktiske udførelse ved at fremhæve, at almisser forblev en central forsorgsmetode frem til det 19. århundrede, om end inden for en anderledes teoretisk

⁴³ Jørgensen, 3–25.

⁴⁴ Løgstrup, ”Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708”. (et upubliceret speciale).

⁴⁵ Løgstrup, 5.

opfattelse af fattigforsorg. Hvor almissegaven før reformationen handlede om at giverens sjæl skulle frelses, skulle der efter reformationen lægges vægt på ”modtagerens trang og værdighed”. Dette krævede ifølge Dahlerup en stigende grad af kontrol med de fattige.⁴⁶ Jeg kan tilføje til Dahlerups kritik, at et mere indgående kendskab til de teologiske forklaringer ikke kun fremhæver, at modtageren af almisser blev anderledes vigtig efter reformationen på grund af opgøret med gerningsretfærdighed (almisser sikrede ikke længere frelsen hos giveren). Den lutherske kristendomsfortolkning fandt også plads til giveren efter reformationen, da kongen skulle sørge for at alle hans undersåtter havde muligheden for at erhverve troen og omsætte troen i næstekærlighed.

Socialøkonomiske forklaringer

Fattigforsorgsforskningen i 1980'ernes havde et udpræget fokus på administrationshistorie, forsorgspraksis og vurderinger af, hvor mange der modtog (eller ikke) almisser på lokalt niveau. Religionen spillede næsten ingen rolle, og lovgivning blev anset som reaktioner på samfunds- og økonomiske problemer (krig, misvækst, hungersnød, voksende skarer af fattige, tiggere og ”det vagabonderende proletariat”).⁴⁷ *Dansk socialhistorie. Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700* fra 1980 marker afsættet for denne historiografiske periode og dens behandling af fattigforsorg. Forfatterens analysefokus var udviklingen i befolkningsvækst, løn, skat og priser, samt levestandarder og sociale skel. Om reformationens betydning for fattigforsorgen skrev de:

Selv om den katolske kirke havde rådet over et forholdsvis velorganiseret socialt forsørgelsesapparat, befandt det sig under opløsning i reformationstiden, da fattigproblemet samtidig også tog et omfang, som sprængte alle rammer. Den

⁴⁶ Dahlerup baserede sin egen undersøgelse på en gennemgang af Christian 3.s retteringspraksis. Han pegede desuden på, at de fattige ikke skulle konkurrere med donationer til messer o.l. efter reformationen. Donationspraksis efter reformationen har for nyligt vakt interessen hos historikere, der argumenter, at donationspraksisser fortsatte i høj grad, blot ændrede teologien og objektet for donationerne sig. Jf: Rønning, Sigh, og Vogt. I forhold til den ældre forskning, som jeg fremhæver, så anvendte de hovedsageligt vidnesbyrd om love og reformer: Rubin henviste til love, Peder Palladius' visitatsbog og Københavns diplomatarium, som kilder til 15-1600-tallet. Fra midten af 1600-tallet byggede han i stigende grad på overleverede kilder fra det københavnske fattigvæsen. M. H. Nielsen byggede fremstillingen af tiden 1536-1700 på Peder Palladius' visitatsbog, love og kongelige brev. Harald Jørgensen og Birgit Løgstrup byggede på M. H. Nielsens fremstilling og enkelte love i 1500-1600-tallet. Dahlerup, ”Den sociale forsorg og reformationen i Danmark”; Rønning, Sigh, og Vogt, *Donations, inheritance and property in the Nordic and Western world from late antiquity until today*.

⁴⁷ Bang, *Kirkebogsstudier*, 25ff; Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 109; Krogh, ”Fattigvæsen og arbejdstvang: om kampen mod dovenskab og ørkesløshed i Kalundborg 1790-1840”; Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie, bind 3*, 138ff.

efterreformatriske fattiglovgivning udrettede ikke meget andet end at overtage det princip, allerede Christian 2.s lovgivning havde fastslået ved at sondre mellem værdigt trængende, syge, gamle, invalider osv. og uværdige, vagabonder, arbejdsu villige eller asociale. Autorisationen af værdigt trængende kunne nok rumme humane principper, men problemets omfang var blot for stort til, at det lod sig bære inden for de givne rammer [...] Den egentlige fattiglovgivning, som organiserede fattiggårde og et tvungent fattigvæsen på lokalt plan, hører begyndelsen af det 1700-tallet til – og den var utilstrækkelig.⁴⁸

Dansk Socialhistorie fremstillede Christian 2. som hovedmanden bag en ny principiel opdeling af fattige efter den enkeltes arbejdsduelighed.⁴⁹ Hele 15-, 16- og 1700-tallets fattiglovgivning analyseredes i forhold til dens utilstrækkelighed på praksisniveau.⁵⁰ En lignende tilgang kom til udtryk hos Harald Jørgensen, da han uddybede sin fattigforsorgshistorie i en længere artikel, *Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770* fra 1983. Jørgensen indledte undersøgelsen af 1700-tallets fattigforsorg med at konstatere, at 1708-lovene var ”de første egentlige danske fattiglove”. Dette var de, fordi det kirkelige ”omsorgsarbejde” brød sammen ved reformationen og ”statsmagten, som inddrog det rige og omfattende katolske jordegods, der hidtil havde finansieret hjælpearbejdet, evnede ikke at føre den katolske kirkes sociale arbejde videre”. Ifølge Jørgensen tog de skiftende konger og rigsråd efter reformationen aldrig alvorligt fat på at løse fattigforsorgen indtil 1708-lovene blev udarbejdet.⁵¹

Historiker Bente Dahl Hansen betonedede i midten af 1980’erne, at fattigforsorgslovgivningen var defineret af en indre sammenhæng. Bekæmpelsen af tiggeri blev kombineret med styrkelse af fattigforsorg.⁵² I sit omarbejdede speciale *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802* fra 1984, tog Hansen udgangspunkt i den ældre historie ved Nielsen, Jørgensen og Løgstrup. På denne baggrund redegjorde hun for, at statsmagten havde inddraget den katolske kirkes rige gods ved reformationen. Tiggeriet og fattigforsorgen gik over til at blive et verdsligt anliggende, fordi troen på at gode gerninger sikrede frelsen forsvandt. Religionen og forandringerne i religionsforståelsen inddrages dermed, men Dahl Hansen fortolkede forandringen som en sekularisering i betydningen ”af-

⁴⁸ Petersen, *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie, bind 3*, 140.

⁴⁹ Her fulgte de den ældre forskning, jf. eks: Nielsen, ”Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708.”, 91f.

⁵⁰ Dette er også en pointe fra en ældre forskning, jf. M. H. Nielsen.

⁵¹ Jørgensen, ”Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770”, 31.

⁵² Begge ser ud til at bygge på Jørgensens konklusioner her, jf. Jørgensen s. 40. Denne fortolkning går igen i Jørn Henrik Petersens værker: Jørgensen, 40; Petersen, *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling*; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*.

religionisering”.⁵³ Hun fremhævede desuden Christian 2.s rolle og beskrev, hvordan lovgivningen tog udgangspunkt i kampen mod tiggerne. Religionen var på samme vis som hos Nielsen, Jørgensen og Løgstrup gledet ud af historien om den verdslige stat og dens ”forsøg på at gribe regulerende ind i et omfattende og tidligere fuldstændig frit betleri.”⁵⁴ Bente Dahl Hansen havde imidlertid et bredt perspektiv på den fattigforsorg hun behandlede i sjællandske landsogne, hvor hun inkluderede tugthuse som en forsorgsinstitution sammen med almisseuddelinger. Historiker Tyge Krogh bidrog i 1987 desuden med en fremstilling af statens brede fokus i dens behandling af fattige mennesker. Fattigforsorgslovgivning var nært knyttet til eksempelvis tugthusene, lovgivning om graden af fri bevægelighed og tjenestelovgivning.⁵⁵

Religionens flygtige inddragelse

Det religiøse indhold i fattigforsorgen fik en smule opmærksomhed i 1980’erne. Med et års mellemrum udkom to danske værker, der begge beskæftigede sig med behandlingen af fattige mennesker omkring år 1600.⁵⁶ Den første var et kapitel af Erling Ladewig Petersen i bogen *De fede år. Odense 1559-1660* fra 1984, der beskrev periodens levestandard og fattigforsorg i Odense. Ladewig Petersen skrev:

Man har ofte antaget, at reformationen for lange tider ødelagde den fattigforsorg, den katolske kirke havde påtaget sig [...] at den lutherske statsmagt trods løfter og måske god vilje ikke opfyldte det tomrum, som opstod ved kronens inddragelse af den gamle kirkes institutioner og gods. Denne opfattelse hviler imidlertid på forhåndsantagelser, snarere end regulær forskning. Meget systematisk arbejde forestår endnu.⁵⁷

Dahlerups kritik fik her et ekko. Næstekærligheden blev beskrevet som en fortsat bestanddel af den kristne tro og godgørenhed, som en ”uomgængelig kristenpligt”, der kom til udtryk i den lutherske forkyndelse og i *kirkeordinansen (1537/39)*.⁵⁸ Tidens standsopdeling blev underbygget af en konservativ luthersk samfundsforståelse, men samtidig betød dette også en betoning af ”kongemagtens kristne øvrighedspligt”.

⁵³ Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 11–13.

⁵⁴ Hansen, 154.

⁵⁵ Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*.

⁵⁶ Der er en række lignende udgivelser, hvor de fattige og deres forhold bliver inddraget i forskellig grad, eksempelvis Degn, *Rig og fattig i Ribe: økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*.

⁵⁷ Petersen, ”Levestandard og forsorg”, 395.

⁵⁸ Petersen, 396f.

Ladewig Petersen fremhævede, at ”den unge lutherske stat havde ved reformationen påtaget sig en omfattende, men naturligvis helt elementær forsorgsforpligtelse”, hvor kongen og rigsrådet tog en række ”principbeslutninger” og fastlagde en ”rammelovgivning” for behandlingen af de fattige mennesker.⁵⁹ Ladewig Petersens kald på mere systematisk arbejde sigtede formentlig på mere forskning i den praktiske udfoldelse af fattigforsorg i 1500-tallet. Der mangler imidlertid også mere systematisk forskning i forholdet mellem den ”uomgængelige kristenpligt” over for de fattige og den ”rammelovgivning”, som løbende blev vedtaget og udbygget efter reformationen. Denne afhandling vil vise, at et religiøst perspektiv ændrer fortolkningen af, hvad meningen var med den efterreformatoriske fattigforsorgslov. Lovgivning bliver ofte trukket ind i historiske undersøgelser som en ramme, der eksempelvis yder kontekst i studier af menneskelige praksisser. Dermed bliver vores forudgående forståelse af selve lovgrundlaget betydningsfuld for forskning i den praktiske udførelse af eksempelvis fattigforsorg.

Erling Ladewig Petersen berørte nogle betydningsfulde lutherske principper, men anerkendte også at forskningsgrundlaget til reformationens betydning for fattigforsorgen var manglende. I artiklen *Løsgængere og ørkesløse folk. Værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600* fra 1985 belyste historiker Birgit Andersen endvidere ”det store spektrum af moralske dogmer”, der informerede behandlingen af de ”besiddelsesløse” befolkningslementer, ”der ikke fandt nåde for fattigvæsenets øjne”.⁶⁰ Andersen beskæftigede sig med fattigforsorgslovgivningens principielle grundlag og ikke med reformationens betydning for behandlingen af fattige i praksis, og talte dermed ikke ind i de eksisterende paradigmer i 1980’ernes socialhistorie. Hun sigtede på at få en ”dybere forståelse af ideologien bag den kritik, der rejstes mod løsgængernes vægring ved at arbejde” og den holdningsændring, der skulle til ”for at muliggøre en tvangsmæssig og samfundsmæssig udnyttelse af deres arbejdskraft.”⁶¹ Hun trak trådene indledningsvis tilbage til et citat fra den romerske filosof Seneca fra det 1. århundrede e.v.t. (”ladhed er en moder til armod”). I artiklens anden halvdel undersøgte hun den ”morallære”, som formede den moralske og religiøse sammenhæng, i hvilken forsorgslovene blev formuleret. Hun havde ligeledes orienteret sig i enkelte af Luthers værker og inddrog den lutherske forståelse af, at arbejde skulle gøres for det fælles bedste. Dette fandt hun også gengivet i flere danske reformatoriske skrifter.⁶² Hun

⁵⁹ Petersen, 398–400.

⁶⁰ Andersen, ”Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600”, 245.

⁶¹ Andersen, 245, 252.

⁶² Andersen, 253.

gennemgik ideer om den gode samfundsborger og om den ændrede arbejdsforståelse, hvor fliden blev en dyd forankret i den lutherske forståelse af, at mennesket skulle være tålmodig og flittig i sit kald (ens gudgivne plads i verden). Desuden beskrev hun, at den lutherske forståelse af pligterne mod den fattige næste eksisterede i Danmark i et spændingsfelt imellem pligten til at være gavmild, men heller ikke for gavmild i det tilfælde, at den fattiges fattigdom var en straf fra Gud.⁶³

Især Andersens artikel stikker ud i historiografien på grund af dens mere detaljerede teologiske kendskab. Fortolkningerne i de socialhistoriske værker indikerede en forståelse af, at Luthers opgør med gerningsretfærdigheden var lig et opgør med gode gerninger og motivationen for at give almisser til fattige generelt. I modsætning hertil analyserede Andersen fattigforsorgen ud fra et kendskab til den lutherske forståelse af de gode gerningers fortsatte centrale rolle i verden. Andersen betonedes således, at Luther udvidede de gode gerninger til at rumme selve livet. Dette gjorde han i en kritik af den romerske kirkes indsnævrede gode gerninger, som tog form af eksempelvis bøn, faste og almisse (både til kirker og fattige). Gode gerninger var hos Luther "... at arbejde ved et håndværk, at gå, stå, spise og drikke og gøre alle slags gerninger til livets opretholdelse eller almen nytte".⁶⁴ Luther gjorde op med at gode gerninger kunne sikre frelse, men han udviklede en anden forståelsesramme for de gode gerninger og dermed for almисsens fortsatte vigtighed. Andersens artikel ser dog ikke ud til at have sat et tydeligt aftryk i historiografien.

Et andet inspirerende bidrag fra 1980'erne i forhold til religionens betydning for fattigforsorgen findes i kirkehistoriker Martin Schwartz Laustens grundbog *Reformationen i Danmark*, som sidst er genudgivet i 2017.⁶⁵ Ifølge Lausten fik den lutherske reformation vigtige følger for fattigforsorgen, "idet Luthers retfærdiggørelseslære og kirkekritik begrundede en ny opfattelse af fattigplejen".⁶⁶ I Luthers nye fortolkninger lå der stadig en forestilling om, at kristne havde pligt til at hjælpe fattige og nødstedte mennesker. Almisse og gode gerninger spillede fortsat en rolle for de ledende skikkelser, som indførte reformationen i Danmark, men motivationen bag handlingen skulle forandres: Troen på Guds nådige tilgivelse satte mennesket fri fra bestræbelserne på at sikre ens egen og sine nærmestes frelse. Troen skabte glæde i hjertet hos den kristne, som nu kunne følge Guds mening med verden: at alle mennesker levede og arbejdede for næsten og fællesskabet.

⁶³ Andersen, 254.

⁶⁴ Se også Luthers *Om gode gerninger*, Andersen, 254; Luther, "Om de gode gerninger".

⁶⁵ Bogen udkom i udgaver fra henholdsvis 1987, 1992, 2002, 2011, 2016/17. Afsnittene om fattigforsorg er gennemgående ens i udgaverne.

⁶⁶ Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 224.

Lausten pegede på den nye forståelse af fattigforsorg i Christian 3.s lovgivning og i den første sjællandske biskop efter reformationen, Peder Palladius', publicerede visitatsbog fra 1543. Det er Laustens fortjeneste at have sat spotlys på, hvor betydelig en rolle fattigforsorg spillede i den litterære debat i 1520'erne og 30'erne mellem de evangeliske prædikanter og højtstående gejstlige inden for den romerske kirke. Disse debatskrifter giver et unikt indblik i forskellige stemmer og temaer i tidens kristendomsforståelse. Lausten fremhævede, at denne debat tydeliggjorde "i hvor høj grad tidens *sociale modsætninger*" kom til udtryk i de evangeliske indlæg. Der var en nøje sammenhæng hos de evangeliske mellem "deres reformatoriske teologi og deres kamp mod samfundsmæssige uretfærdigheder".⁶⁷ Problemet var for prædikanterne især den rige kirke, som ikke forvaltede dens formue ordentlig og brugte formuen til dens egentlige formål: forsørgelsen af fattige mennesker. Desuden udtrykte de evangeliske prædikanter en central harme over, at mange gejstlige fritog sig fra at arbejde, hvorved de levede på andres bekostning.⁶⁸ Lausten fremhævede, at det ikke kun var oplevelsen af nød som drev prædikanternes sociale engagement, men "en dybt rodfæstet overbevisning hos dem om, at kristentroen skulle vise sig i praksis".⁶⁹ Lausten pointerede desuden, at det er "overordentlig svært at besvare", hvorvidt de fattige fik det ringere efter reformationen. Han understregede dog, ligesom Dahlerup, at den verdslige øvrighed tog ansvar for at videreføre fattigforsorgsinstitutioner såsom hospitalerne.⁷⁰

Diskussioner om reformationen

I slutningen af 1990'erne begyndte velfærdsstatsforskere at diskutere reformationens betydning for den moderne danske velfærdsstatsmodel.⁷¹ I korte oversigtsessays i *The Cultural Construction of Norden* fra 1997 pegede Dag Thorkildsen således på betydningen af den lutherske udlægning af trestandslæren, og Henrik Stenius på betydningen af fællesskab, uddannelse og arbejde for nordisk identitet. Ifølge Thorkildsen fik staten autoritet fra den lutherske husholdsforståelse, således at kongen blev opfattet som en faderfigur, der skulle lydes og æres.⁷² Denne familiemetafor fik vedvarende betydning for nordisk identitet. Ifølge Stenius fik arbejde (som det blev defineret af 1600-tals lutherske ortodoksi og 1700-tallets pietisme) en inkluderende værdi, da både rig som fattig arbejdede for fællesskabet. Udbredelse af læsekundskaberne (som fulgte med

⁶⁷ Lausten, 84.

⁶⁸ Lausten, 90.

⁶⁹ Lausten, 93.

⁷⁰ Lausten, 228.

⁷¹ Sørensen og Stråth, *The Cultural Construction of Norden.*; Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*; Petersen, *13 historier om den danske velfærdsstat.*

⁷² Thorkildsen, "Religious Identity and Nordic Identity", 138f.

reformationen) skabte den uddannede oplyste borger i Norden.⁷³ Tim Knudsen argumenterede i 2000 for, at velfærdsstatens rødder skulle findes i reformationens administrative forandringer og ikke først hos skandinaviske socialdemokratier.⁷⁴ I *13 historier om den danske velfærdsstat* fra 2003 bidrog Uffe Østergaard med overvejelser om at "lutherdommen" over en række mellemregninger medførte, at den nordiske velfærdsstats statsligt bestemte lovgivning blev forvaltet af lokalt forankret demokratiske enheder.⁷⁵

Historiker Per Ingesman argumenterede i 2000 for, at reformationen ikke (kun) var en magtpolitisk beslutning om at tilegne sig kirkens midler, struktur og gods. Reformationen var kulminationen på en lang strid mellem kirke og stat om, hvem der havde ansvaret for at skabe det kristne samfund.⁷⁶ Ifølge Ingesman overtog den verdslige øvrighed kirkens ansvarsområder ved reformationen. Den verdslige øvrighed mente, at de havde det endelige ansvar for skabelsen af det kristne samfund.⁷⁷ Ingesman påpegede desuden, at bestræbelser på at opnå intentioner og mål har en virkende kraft i historisk udvikling. Kirkens og staters kontinuerlige bestræbelser på at skabe et kristne samfund (*uafhængigt* af deres faktiske succes) får dermed betydning, da "tanken har været med til at præge den historiske udvikling".⁷⁸ Hvor historikere ofte har været interesseret i at undersøge fattigforsorgens faktiske succes, er det i stedet denne afhandlings formål at undersøge intentionerne, bestræbelserne og tankerne bag fattigforsorgsprojektet, og i dette arbejde er Ingesman en vigtig inspirationskilde.

Ingesman bidrog med et blik for kontinuitet samtidig med, at reformationens forandrende betydning fremhæves i forhold til den verdslige øvrigheds overtagelse af ansvaret for skabelse af det kristne samfund. Forandringen lå med andre ord i forståelsen af ansvar. I starten af 2000'erne argumenterede kirkehistoriker Carsten Selch Jensen også for et kontinuitetsaspekt. I en kritik af socialøkonomiske og socialdisciplinerende forklaringsrammer, inspireret af internationale tendenser, argumenterede Jensen for, at udviklinger i senmiddelalderlige byer var afgørende for fattigforsorgens udvikling. Ifølge Jensen burde 1500-tallets reorganisering af fattigforsorgen ikke anses som et nybrud, men han slog fast, "at religionen faktisk spillede en afgørende rolle" for fattigforsorgen. Han mente hermed, at senmiddelalderlige ideer om at give almisser til de "værdige"

⁷³ Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity: The Impact of the Lutheran Tradition on Nordic Political Culture", 164f.

⁷⁴ Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, 9f, 61.

⁷⁵ Østergaard, "Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten", 28.

⁷⁶ Ingesman, "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv.", 69.

⁷⁷ Denne tese udvikler Ingesman i *Religion as an agent of Change* fra 2016. Ingesman, 71f; Ingesman, *Religion as an agent of change: crusades - reformation - pietism.*;

⁷⁸ Ingesman, "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv.", 69–72.

fattige og ekskludere de ”ikke-værdige” fra hjælp var et gennemgående fænomen over reformationsskellet.⁷⁹

I *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* fra 1997 opfordrede Ole Peter Grell og Andrew Cunningham som nævnt til en revision af fattigforsorgens socioøkonomiske forklaringsrammer. Ideologi og religion burde i højere grad inkluderes end hidtil.⁸⁰ De danske efterreformatoriske fattigforsorgsreformer blev behandlet kort af Grell og Cunningham i indledningen, samt mere detaljeret i to kapitler skrevet af de danske historikere Thomas Riis og Erling Ladewig Petersen. Kapitlerne af Riis og Ladewig Petersen forblev imidlertid i en socioøkonomiske forklaringsramme, og begge stillede sig løbende kritisk an til spørgsmålet om en religiøs indflydelse på fattigforsorgen.⁸¹ Riis argumenterede eksempelvis for, at den danske sociale politik efter 1520 fulgte internationale senmiddelalderlige tendenser i en øget opmærksomhed på arbejdspligt, først på baggrund af krisetidens arbejdskraftmangel, siden på baggrund af den merkantilistiske økonomiske filosofi, hvor ledighed blev anset som spild af ressourcer.⁸²

Reformationen har været en betydningsfuld faktor for, hvordan fattigforsorgslovens udvikling er blevet fremstillet. Ofte er de religiøse aspekter forsvundet, når reformationen ikke blev medregnet som betydningsfuld og omvendt. Carsten Selch Jensen har som den eneste annulleret reformationens betydning og samtidig fremhævet betydningen af religionen.⁸³ Jeg vil argumentere for, at en afstandtagen til en brud-historie placerer fattigforsorgen i et andet lys. Dette gør jeg blandt andet ved at trække på filosofen Charles Taylors teori om sociale forestillinger (jf. kapitel 2), som indfanger forandring i kontinuitet. Desuden arbejder jeg i forlængelse af forskningsbidragene af Martin Schwartz Lausten, Ole Peter Grell og Per Ingesman. Lausten pegede på det nære forhold mellem religion og fattigforsorg hos både katolikker og evangeliske prædikanter midt i reformationen. Når religionen skulle debatteres, blev fattigforsorgen også debatteret. Grell pegede på, at religionen ikke forsvandt ud af fattigforsorgslovgivning og at en religiøst motiveret omsorg var en del af kontrol og straf.

⁷⁹ Jensen, ”Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder”; Jensen, ”Byerne og de fattige”; Jensen, ”Poul Helgesen og den sociale forsorg i senmiddelalderens Danmark.”

⁸⁰ Grell og Cunningham, *Health care and poor relief in Protestant Europe 1500-1700*, 2.

⁸¹ Petersen, ”The Wrath of God. Christian IV and Poor Relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years’ War”, 159; Riis, ”Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark”, 137.

⁸² Riis, ”Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark”, 127f.

⁸³ Selch Jensen fremhævede fortrinsvis distinktionen værdig/uværdig, som det religiøse element med rødder til teologiske diskussioner om, hvorvidt man kunne rangere og diskriminere i uddeling af almisser til fattige, jf. herom: Tierney, *Medieval poor law: A sketch of canonical theory and its application in England*.

Af denne årsag har jeg prioriteret at åbne op for diskussionen om reformationens betydning for fattigforsorgen ved at tilgå reformationen som en periode, der startede i 1520'erne i Danmark, og undersøge, hvordan forskellige stemmer i samtiden knyttede religionen og fattigforsorgen sammen.

Socialhistoriske fundament

Fortællingen om reformationens ødelæggende konsekvenser for fattigforsorgen blev grundlæggende videreført i en nuanceret form i nyere forskning med første bind af *Dansk Velfærdshistorie* fra 2010. Her beskrev historikerne Hans Chr. Johansen og Søren Kolstrup, at en del af middelalderkirkens ”store indtægter” blev anvendt til fattigunderstøttelse og sygepleje:

Denne sociale indsats faldt i det store og hele væk ved reformationen, da kongemagten overtog kirkens ejendomme, men som ’kompensation’ for de institutioner, der blev nedlagt, blev en række klostre og byerne omdannet til hospitaler [...] Det samlede antal pladser på disse hospitaler var dog kun nogle få hundrede, og set i forhold til antallet af nødlidende blev det gennem hele perioden kun et mindre supplement til andre hjælpeformer.⁸⁴

Forfatterne henviste her til M.H. Nielsens værker fra 1895/97 og Dahlerups artikel fra 1979. Det peger på, at der stadig ikke forelå noget væsentligt forskningsgrundlag, hverken til at støtte fortællingen om reformationens negative konsekvenser, en mangelfuld fattigforsorg eller ny forskning, som fulgte op på Dahlerups argument. Fokus for forfatterne til *Dansk Velfærdshistorie* lå da også på oplysningstiden og 1700-tallets sidste halvdel. Herved forblev tiden før ca. 1770 behandlet som en forhistorie til senere tider og blev dermed ikke undersøgt i egen ret. Fortolkningen af fattigforsorgen mellem 1500-1770 fulgte i al væsentlighed forklaringsmodellen lagt fast af socialhistorien. Luther nævnes kort som ophavsmanden, hvis ideer om fattigforsorg blev koncentreret til at handle om at lokal fattighjælp skulle kombineres med bekæmpelse af tiggeriet. Kongemagten fastlagde derefter i større eller mindre grad rammerne for fattigforsorgen efter denne struktur. Beretningen følger socialhistoriens fokus på praksis og socioøkonomiske forklaringsrammer. Forfatterne skildrede den mislykkedes fattigforsorg, der var ”et trist vidnesbyrd om, hvor begrænsede resultater der blev nået”. Dette forklarer de med socioøkonomiske vanskelige vilkår i 15-1600-tallet.⁸⁵

⁸⁴ Johansen og Kolstrup, ”Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 162.

⁸⁵ Johansen og Kolstrup, 165f.

Dansk Velfærdshistorie trak på Harald Jørgensens og Bente Dahl Hansens værker.⁸⁶ Forfatterne henviste dog også til nyere værker af etnolog og historiker Peter Henningsen, der imellem 2005-2010 bidrog med en væsentlig mængde undersøgelser af fattigforsorg og tiggeri i København 1500-1800.⁸⁷ Henningsens værker var imidlertid fortsat et udtryk for den efterhånden kendte fortælling om den mislykkedes fattigforsorg og den magtesløse øvrighed over for store tiggerskarer.⁸⁸ Henningsen betonedede, at der i fattigforsorgen ikke var tale om nogen ”decideret løsrivelse fra religiøs tænkning”, men anskuede i høj grad religionen som statens kontrolmekanisme.⁸⁹ Henningsen tilkendegav imidlertid, at omsorgen for de fattige ikke aftog efter reformationen. Begrundelsen for de gode gerninger ændrede sig. Med reference til Dahlerup, skrev Henningsen at fattigforsorg efter reformationen ikke handlede om de gode gerningers indflydelse på frelsen, men om modtagerens ”grad af trang og værdighed”.⁹⁰

Henningsen tillagde ligesom *Dansk Velfærdshistorie* oplysningstiden en stor betydning for fattigforsorgens udvikling. Oplysningstiden fremstilles som en banebrydende tid med nye ideer og forståelser, der skabte en markant anderledes fattigforsorg. I stedet for at straffe tiggerne og give nødtørftig (mindst muligt) almisse til ”værdige” fattige, skulle man nu opdrage de dovne og forhøje almissen. Ifølge Henningsen skulle det gælde om at ”internalisere arbejdets lyksaglighed” gennem opdragelse og tugt og dermed forebygge fattigdom og nød.⁹¹ En sådan fremhævelse af oplysningstiden, hvor ideer om opdragelse og forebyggelse er et produkt af oplysningsfilosofien, er kendetegnende for den forskning, som har beskæftiget sig med 1700- og 1800-tallets København og det sociale område.⁹² Fremhævelsen har haft konsekvenser for fortolkningen af tiden før 1770, der fremstilles som en periode, hvor

⁸⁶ Jørgen Mikkelsens bidrog i 2008 med en samtlende fortælling af fragmenteret undersøgelser af diverse købstæders fattigforsorg. Han refererede Harald Jørgensens arbejde som det vigtigste referenceværk når det kom til fattigforsorgslovgivning, jf: Mikkelsen, “Poor relief in provincial towns”.

⁸⁷ Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”; Henningsen, “Fattigdom i København i tidlig moderne tid”; Henningsen, “Tiggernes by: Fælleseuropæiske tendenser og det københavnske fattigvæsen 1500-1800”; Henningsen, “Lasternes ulykkelige ofre: Niels Ditlev Riegels i ulykkens forgård: Børnehuset, 1787”; Henningsen, “Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800”; Henningsen, “Egennyttens og det fælles bedste: moral og spekulation i 1700-tallets København”; Henningsen, “En velindrettet tiggerstat: tiggeriets og armodens kulturhistorie: en kildesamling”; Henningsen, “Vinterens hårde hjerte: suk og hulen i 1700-tallets København”.

⁸⁸ Se især: Henningsen, “Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800”.

⁸⁹ Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 28.

⁹⁰ Henningsen, 22.

⁹¹ Henningsen, 34f. Dette er også udtrykt i Henningsens andre artikler.

⁹² Ideologierne kameralisme og patriotisme fremhæves også ofte, se eksempelvis: Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørehed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*; Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker.*

straf og social disciplinering blev prioriteret over omsorg uden at nogen havde fokus på forebyggelse og opdragelse (et ekko af den internationale diskussion).⁹³ Meget af den gennemgaaede forskning har fremlagt eller diskuteret både reformationen i 1500-tallet og oplysningstiden i slut 1700-tallet som mere eller mindre absolutte ”brud” for fattigforsorgen. Det har resulteret i, at betydningen af forandringerne i religionsforståelsen ved reformationen for fattigforsorgens definition og udvikling både er blevet negligeret i lyset af senmiddelalderen og i lyset af oplysningstiden. Jeg argumenterer for, at et kombineret blik for kontinuitet og religion tydeliggør, at ideer om og bestræbelser på at opdrage og forebygge cirkulerede hos lovgiverne længe før 1770, og at de netop bliver tydelige i lyset af lutherske kristendomsfortolkninger af ansvar og pligter overfor fattige mennesker.

De nyeste skud på stammen

Den tidligere nævnte velfærdsstatsforsker Jørn Henrik Petersen fortsatte i 2016 sit arbejde med fattigforsorg i bogen *Fra Luther til konkurrencestaten*. Her videreudvikling han Tim Knudsens oprindelige tese om sammenhængen mellem reformationen, forholdet mellem stat og kirke og den moderne velfærdsstat.⁹⁴ Petersen sammenlignede Luthers egen socialpolitiske trosbaseret doktrin med indholdet og udviklingen af dansk fattigforsorgslovgivning.⁹⁵ Værket er et væsentlig bidrag, der giver en let forståelig indføring i Luthers religionsforståelse og bidrager til overordnede diskussioner om religionens betydning for velfærdsstaten grundet dets lange linjer, men Petersen var mere interesseret i de lange linjer end et detaljeret studie af tiden 1500-1770.⁹⁶

Reformationsjubilæet i 2017 bød på et væld af genoplivede diskussioner om Martin Luther og reformationens rolle. Tobindsværket *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*, skal her kort nævnes. I bind 1 om Europa skrev økonom Niels Kærgård i kapitlet *Reformationen og de økonomiske ideer i det 16. århundrede*:

⁹³ Henningsen, “Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800”, 346; Johansen og Kolstrup, “Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 197; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 167.

⁹⁴ Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 15. Jørn Henrik Petersen gennemgik mange af de samme love, som jeg gør. Jeg foretager dog flere dybdegående undersøgelser af lovene og lovenes forarbejder. Jeg anlægger desuden et religiøst perspektiv, hvor Luthers egne tanker vil danne baggrundsforklaring for den danske reception og udformning af evangeliske og wittenbergteologers forestillinger i en forståelse af, at religionsforståelse er bevægelig, og inspireret af flere kilder.

⁹⁵ Det nyeste bidrag til den samfundsvidenskabelige velfærdsstatsforskning tillægger ikke konfessionelle forhold en særlig stor rolle for udviklingen af moderne velfærdsstater, jf.: Dahl, “Velfærdsstatens religiøse rødder”.

⁹⁶ Petersen har desuden uddybet sin gennemgang af Luthers doktriner i: Petersen, *Den glemte Luther*.

Hvis man ser velfærdsstaten som det høje sociale sikkerhedsnet, så er det vanskeligt at finde rødder tilbage til Luther og reformationen. Formodentlig var det sociale sikkerhedsnet mere udbygget før end efter reformationen. Ser man derimod på f.eks. den danske velfærdsstats organisering, peger væsentligt mere tilbage på reformationen. Den danske velfærdsstat er blevet kaldt en kommunal velfærdsstat, og decentraliseringen til lokalt niveau er i høj grad noget, der kan føres tilbage til reformationen.⁹⁷

At reformationen umiddelbart ødelagde en velfungerende forsorg, ser stadig ud til at lure i den danske historiografi, til trods for manglende forskningsundersøgelser og en kildesituation, der besværliggør sammenligninger over ”skellet”, som Dahlerup påpegede i 1979. Ellers byggede Niels Kærgård tydeligt på Tim Knudsens og Uffe Østergårds vægtning af den decentrale organisering, som den eneste betydning reformationen havde for fattigforsorgen.

Samme år udgav historiker Nina Javette Koefoed i en international antologi artiklen *Social Responsibilities in the Protestant North, Denmark and Sweden*.⁹⁸ Koefoed undersøgte her, hvilke konsekvenser det havde for fattigforsorgen i henholdsvis Danmark og Sverige, at de to lande blev lutherske i 1500-tallet. Koefoed pegede på flere tendenser, der indikerede at fattigforsorgen i Danmark langt ind i 1800-tallet var væsentlig påvirket af lutherske ideer omkring arbejdsetik og socialt ansvar. Koefoed betonedede, hvordan organiseringen af fattigforsorgen efter reformationen skete på baggrund af centrale lutherske principper i forståelsen af pligter og ansvar i sociale relationer i hushold og stat, vigtigheden af dagligt arbejde og bruddet med gerningsretfærdighed.⁹⁹ Koefoeds artikel faldt dermed som endnu en artikel i rækken af kritiske artikler over for behandlingen (eller manglen på sammen) af religionens rolle, som startede med Dahlerup knap fyrre år tidligere. I 2019 inddrog den finske kirkehistoriker Kaarlo Arffman den danske reformations- og fattigforsorgshistorie i sin undersøgelse af, hvordan lutherske reformatorer forsøgte at løse fattigforsorgsproblemer i 1520'erne og 30'erne.¹⁰⁰ Koefoed og Arffman supplerer dermed hinanden og den danske velfærdsstatsforskning ved at fremhæve, at den lutherske reformation havde en betydning for, hvordan den danske fattigforsorg blev defineret og udviklet efterfølgende; en

⁹⁷ Kærgård, “Reformationen og de økonomiske ideer i det 16. århundrede.”, 402.

⁹⁸ Koefoed, “Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden.”

⁹⁹ Koefod, 2017, 251

¹⁰⁰ Arffman, *Revolution des Helfens: Der Versuch des Luthertums, die Probleme der Armut zu lösen*.

fremhævelse, som denne afhandling bygger videre på med systematiske undersøgelser af fattigforsorgslovgivningens udvikling mellem 1522-1739. Det nyeste skud på stammen er den internationale antologi *Lutheranism and social responsibility* fra 2022, hvor bidragsyderne kombinerer detaljeret viden om teologien med konkrete historiske undersøgelser med fokus på udviklingen i fattigforsorg fra tidlig moderne til moderne tid i Skandinavien.¹⁰¹

Perspektiver på for sorgen for fattige

Frederik 4. og hans regering inkluderede som nævnt i indledningen skoler og tugthuse i den forsorg for fattige mennesker, som blev defineret i 1708. Skolen er traditionelt faldet uden for fattigforsorgsforskning. Skolens forbindelse til fattigforsorg er blevet undersøgt af historikerne Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen i *Dansk Skolehistorie. Bind 1* fra 2013. Her viste Appel og Fink-Jensen, hvorledes latinskolerne efter reformationen blev en forsorgsinstitution for mange børn, hvor forældreløse kunne holdes fra gaderne og sammen med andre fattige børn kunne modtage gratis undervisning, samt kost eller tegn til at tigge sig til maden.¹⁰² Desuden påpegede de, hvorledes skoler i 1700-tallet blev forestillet som små enheder i kampen mod fattigdom og for kristendomskundskaber.¹⁰³ Jeg inddrager løbende skolevæsenet, fordi det hang nært sammen med fattigforsorgen.

Tugthuse har været inddraget på forskellig vis i fattigforsorgsforskning, men deres virke som fattigforsorgsinstitution har været omstridt. Den ældre forskning i tugthuse har været præget af undersøgelser af husenes produktions-, tvangs- og straffemæssige aspekter. Bente Dahl Hansen fortolkede dog tugthusene som en art forsorg, og Olaf Olsen anerkendte den oprindelige sociale intention med Christian 4.s Tugt- og Børnehus (o.1605-1650).¹⁰⁴ Husenes sociale og religiøse aspekter har imidlertid været fokus i nyere forskning. Nina Javette Koefoed argumenterede i 2018 for, at 1600- og 1700-tallets forskellige tugthuse havde et forældrelignende ansvar for at opdrage børn i

¹⁰¹ Enkelte bidrag er produkter af synergien i det fælles projekt *Lutheranisme og dansk samfundsudvikling*. Esther Chung-Kim har her bidraget med ny viden om Bugenhagens nære forhold til Christian 3. Chung-Kim, "Johannes Bugenhagen and Christian III: Reforming Church and society in Denmark"; Koefoed, "Lutheran social responsibility and the early Danish welfare state"; Koefoed og Newby, *Lutheranism and social responsibility*; Pedersen, "Christian relief for the poor in Early Modern Denmark".

¹⁰² Appel og Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, 69–85.

¹⁰³ Appel og Fink-Jensen, 235–53.

¹⁰⁴ Johansen, *Næring og bystyre, Odense 1700-1789*, 127ff; Johansen og Kolstrup, "Dansk fattiglovgivning indtil 1803.", 171; Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 109f; Henningsen, "Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800", 340; Larsen, "Et dobbelt nyttigt hus"; Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehus*; Petersen, "The Wrath of God. Christian IV and Poor Relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years' War", 149; Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741.*; Vedel-Larsen, "Kampen mod de uværdige fattige: arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København", 147.

kristendommen og til arbejde. Desuden, at især det første tugthus i 1700-tallet (i Viborg) havde et klart religiøst formål som sted for folk, der forbrød sig imod den kristne pligt til at arbejde og være en del af et hushold.¹⁰⁵ Anette Ekstrøm Larnar argumenterede i 2018 i forlængelse af hollandsk forskning for, at 1600 og 1700-tallets tugthuse var den husholdslignende ramme om re-uddannelsen af fattige og kriminelle til at leve et kristne liv, til gavn for dem selv og det fælles bedste.¹⁰⁶ Emilie Luther Valentin har for nyligt udforsket Børnehuset på Christianshavn og fremhæver dets karakter af at være et tugthus i spændingsfeltet mellem fattigforsorg og straf i 1700-tallet.¹⁰⁷

Der har ikke været meget fokus på at undersøge begrebet ”tugt” som et begreb i spændingsfeltet mellem opdragelse, disciplinering og straf. Appel og Fink-Jensen kom omkring tugt i forbindelse med børneopdragelse og Hanne Østhus i forbindelse med sin undersøgelse af forholdet mellem husholdsautoritet og tjenestefolk i København og Christiania 1750-1850. Børneopdragelse var ”optugtelse”, og Appel og Fink-Jensen fremhævede, at der nærmest ikke var forskel på teologer og lærere, da ”kunsten at opdrage var uløseligt forbundet med forestillinger om et sandt kristent liv”. Straf, leg og læring gik i varierende grader hånd i hånd i optugtelsen. De luthersk baseret opdragelsesideer i 15- og 1600-tallets Danmark betonedede, at vejen til at skabe sande gudfrygtige unge mennesker gik ved hjælp af adfærdsregulering og prygl for at tæmme synden hos børnene.¹⁰⁸ Østhus argumenterede for, at tugt og revselse var en del af paternalistiske ideologier om autoritet og disciplin i hushold og stat, og at tugt og revselse i 1700-tallet ikke kun skal forstås som en fysisk afstraffelse. Tugt bar også på betydningen uddannelse, opdragelse og instruks.¹⁰⁹ Tugt og tugthusinstitutionen er centrale aspekter af denne undersøgelse, da tugthuset allerede fra 1600-tallet bar på ideer om opdragelse, forbedring og forebyggelse af et ledigt liv i tiggeri, hvor de indikerer at kongemagten havde særlig fokus på fattige mennesker.

Siden jeg fokuserer på lovgivningsprocesser, trækker jeg også perifert på forskning i statsdannelse og autoritetsforståelse i mine teoretiske og metodiske tilgange. Thomas

¹⁰⁵ Koefoed uddybede i 2021 hendes pointer om, at tugthusene i 1700-tallet både husede fattige, kriminelle og ulydige voksne og børn, samt at husene virkede som steder, hvor staten kunne overtage forældrenes ansvar til at opdrage og uddanne børn i kristendom og til arbejde ved tvang eller i samarbejde med forældrene. Koefoed, “The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture”, 331–34; Koefoed, “Households and state-building in early modern Denmark. A disobedient child”.

¹⁰⁶ Larnar, “The good household gone bad. Tracing the Good Household in early modern Denmark through crime and incarceration”, 401.

¹⁰⁷ Valentin, “Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800”.

¹⁰⁸ Appel og Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, 53–66.

¹⁰⁹ Østhus, “Contested authority. Master and servant in Copenhagen and Christiania 1750-1850”, 255ff.

M. Safley udgav i 2005 et værk om fattigvæsenets børnehjem og børnehjemsbørn i 15-1600-tallets Augsburg, hvor han har flere inspirerende tilgange til forståelsen af forholdet mellem fattigvæsensautoriteterne og fattige børn. Safley pointerede, at fortidens autoriteter havde en forståelse for fattige menneskers individualitet og individuelle forhold. Disse individer kan ikke samles i kasser og gøres til passive objekter for autoriteternes disciplinering. Safley pegede på flere eksempler, hvor både fattigvæsensautoriteterne og individuelle fattige forstyrrede et rigtigt billede af statslig social kontrol og definitionerne af ”værdige” og ”ikke værdige” fattige.¹¹⁰ Nina Koefoed har beskæftiget sig med autoritetsforståelsens udvikling i Danmark efter reformationen og ind i 1700-tallet. Koefoed har argumenteret for, at den lutherske trestandslære var et væsentligt element i den danske statsdannelse, som påvirkede den danske autoritetsforståelse både i lovgivning og i praksis.¹¹¹ For nyligt har Knut Dørum, Mats Hallenberg og Kimmo Katajala redigeret en antologi om statsdannelse i de nordiske lande, ca. 1500-1800. Redaktørerne fremhævede det ufrugtbare i at forstå statsdannelsesprocesser som en oven-fra-ned proces, hvad end der var tale om et kontrol- og tvangsperspektiv eller et interaktionsperspektiv. I stedet argumenterede de for, at statsdannelse var karakteriseret af at være en ulige, men gensidig forhandlingsproces imellem de øverste magthavere, regionale og lokale agenter.¹¹² Jeg har valgt at lægge vægt på at inddrage lovenes forarbejde ved siden af lovenes indhold i en forståelse af, at lovgiverne ikke handlede isoleret fra samfundet og at de kunne have en mere differentieret tilgang til fattigforsorg end blot som et disciplinerende redskab.

Afrunding

Overstående gennemgang viser, at fattigforsorgen har en lang og kompleks historiografi selv når den alene anskues ud fra det religiøse perspektiv. De løbende diskussioner og kritikpunkter i den internationale historiografi har understøttet min motivation til at se nærmere på forholdet mellem religion og fattigforsorg i Danmark. Desuden har argumenterne fra Wandel, Grell, Safley og Kahl især formet min læsning af den danske historiografi. Den danske fattigforsorgsforskning er præget af en todelt historiografi, som falder nogenlunde på linje med den traditionelle arbejdsdeling mellem

¹¹⁰ Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*.

¹¹¹ Koefoed, “Authorities who care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism”; Koefoed, “Households and state-building in early modern Denmark. A disobedient child”.

¹¹² Dørum, Hallenberg, og Katajala, *Bringing the people back in: state building from below in the Nordic countries ca. 1500-1800*.

kirkehistorikere og historikere: Kirkehistorisk forskning, eller historisk forskning med kendskab til religiøse forståelseshorisonter, der tog udgangspunkt i reformationen, over for historikere, som i højere grad behandlede fattigforsorg som et rent politisk og social fænomen adskilt fra religionen.¹¹³ Velfærdsstatsforskere har trukket på hver sin side af dette skel. Tim Knudsen og Jørn Henrik Petersen inddrog kirkehistorien, mens Hans Chr. Johansen og Søren Kolstrup trak på den historiske tradition.¹¹⁴ Dette har resulteret i en brudt historiografi og denne afhandling samler derfor tråde fra begge traditioner i en tværfaglig analyse af den tidlige moderne fattigforsorg.

Den ældre historie og det 20. århundredes socialhistoriske fortællingsramme har haft en dominerende position i fattigforsorgens historie i dansk historiografi. Der har været små enklaver af forskningsartikler, som har påpeget værdien af at se nærmere på det religiøse aspekt ved reformationen og fattigforsorgen, der fulgte. Dahlerups artikel ser ud til at have skubbet til fortællingen om reformationens knap så negative betydning (i det mindste igennem Peter Henningsens bidrag). Dog ikke mere end, at der stadig jævnlige dukket nye bidrag op, der har kaldt på religionens større inddragelse. Jeg arbejder i forlængelse af de spredte opfordringer til at inddrage religionen siden Dahlerups artikel i 1979 til Koefoeds artikel i 2017. Mit bidrag til forskningen ligger i en detaljeret læsning af lovens udvikling angående fattigforsorg med et fokus på behandling af ansvar og pligter i et religiøst perspektiv. Dette perspektiv bidrager til at problematisere analyser af 15-, 16- og 1700-tallets fattigforsorg, der især har været påvirket af, at forskere har beskuet denne periodes fattigforsorg fra oplysningstidens perspektiv (slut 1700-tal). Fremhævelsen af oplysningstiden, som en afgørende periode, hvor fattigforsorgen skifter karakter skaber en kløft i historien. Perioden fra reformationen (o. 1536) til den tidlige enevælde bliver således en tid, hvor staten ikke prioriterede omsorg, men ”disciplinering”, eller ikke ønskede at forebygge og løfte de fattige ud af nød. Dette sættes over for positivt betonedede forsøg på at hjælpe, forebygge og opdrage i slutningen af 1700-tallet. Denne afhandling er overordnet set en diskussion

¹¹³ Denne todelte tradition har trukket skygger ind i den nyeste forskning, hvor skellet forklares som en årsag til at religionen først inden for de seneste 20 år er blevet inddraget i dansk historieforskning: Jf. Bisgaard, “Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”; Bisgaard, “Introduction”; Koefoed m.fl., *Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder*, 25–29; Rasmussen, *Hva er protestantisme*, 17.

¹¹⁴ Jf. også John T. Lauridsens korte socialhistoriske undersøgelse af institutionaliseringen af fattige mennesker fra 1996. Den er typisk for det tegnede billede af socialhistorisk forskning med fokus på overgang fra feudalisme-kapitalisme, marginaliserede mennesker, at lovgivningen alene anses som reaktioner på samfundsproblemer, se især s. 11. Den er imidlertid en god indgang til kriminalitetshistorie og institutionshistorie: Lauridsen, *Fra udstødte til anbragte 1500-1950: marginalgruppeforskning i Danmark*.

af denne kløft, fokuseret på at udforske intentioner og bestræbelser i fattigforsorgens ofte negativt betonede periode fra en ny vinkel. Jeg fokuserer løbende på især to diskussioner:

Som det første problematiserer afhandlingen fortolkningen af den ekskluderende og økonomisk definerede fattigforsorg, ved at undersøge udviklingen i bestemmelser, love og reguleringer angående fattige mennesker fra reformationsperioden indtil den tidlige enevælde mere systematisk og dybdegående end hidtil er gjort. Desuden løfter jeg diskussionen om reformationens og religionens betydning for den post-reformatoriske fattigforsorg op og åbner for nye refleksioner ved at tilgå undersøgelsen fra et religiøst perspektiv. Religionen bliver med andre ord min teoretiske vinkel, som jeg læser kildematerialet ud fra. Ved dette perspektiv vil jeg argumentere for, at vi opnår en ny forståelse for, hvad fattigforsorg var imellem 1522-1739. Afhandlingen problematiserer, at kongemagten søgte at ekskludere en gruppe fattige, og viser, at der var tydelige tendenser til, at kongemagten i stigende grad inkluderede flere fattige mennesker og uddybede sit ansvar for de fattige i flere detaljer efter specifikke trang og behov. Fattigforsorgen blev orienteret omkring differentieret hjælp og opdragelse for alle fattige; også selvom den ”hjælp” (kontrol og straf), der blev givet, ikke fremstår som sådan for et moderne publikum.

Dette leder mig over til det andet centrale diskussionspunkt: fortolkningen af hjælp og omsorg i fattigforsorg som underprioriteret i forhold til bestræbelser på kontrol og straf rettet imod at afskaffe tiggeri i perioden før oplysningstiden. Uden at underkende eksistensen af kontrol og straf og ønsket om at afskaffe en del af tiggeriet i fattigforsorgslovgivningen, vil jeg argumentere for, at lovgiverne definerede og udviklede fattigforsorgens kontrol og straffeelementer ud fra forestillinger om øvrighedens pligt til at optugte og opdrage dem, som de havde ansvaret for. Ved at fokusere på ansvar og pege på sammenfaldet med ansvarsforståelsen i samtidens religiøse forståelseshorisont forandrer billedet af statens fattigforsorg sig. Jeg vil i den forbindelse fremhæve at omsorgen kan findes i kontrollen.

Det er to diskussionspunkter som i høj grad hænger sammen. Begge fortolkninger tog udgangspunkt i, hvordan fattigforsorgen forandrede sig (eller ikke) ved reformationen. Derfor starter jeg ud med at undersøge, hvordan fattigforsorgen blev knyttet sammen med religionen i reformationsperioden i afhandlingens første to analysekapitler (kapitel 3 og 4) og herefter udbygger jeg løbende problematiseringen af fremstillingen af den mørke periodes ekskluderende fattigforsorg ledet af kontrol og straf i undersøgelsen af definition af ansvar og pligter i fattigforsorgen indtil 1739. Begge diskussionspunkter er dermed bundet op på den indre sammenhæng i mine to forskningsspørgsmål.

2. Teoretiske og metodiske tilgange

Dette kapitel har til formål at præsentere mit kildemateriale, hvordan jeg bruger kilderne og de teoretiske briller, som jeg læser kildematerialet igennem. Jeg starter ud med at gennemgå, hvordan jeg inddrager religion som et perspektiv og en teoretisk ramme, der kan bidrage til ny forståelse af fattigforsorg. I kapitlets anden halvdel gennemgår jeg afhandlingens empiriske grundlag, min indsamlingsproces og præsenterer kildematerialets karakter, samt metodiske overvejelser om, hvordan jeg har arbejdet med at inddrage religion i mit arbejde med lovgivningsanalyser.

En religiøs forståelseshorisont som teoretisk ramme

Det er formålet med afhandlingen at anlægge et religiøst perspektiv på undersøgelsen af fattigforsorgslovgivningens udvikling mellem 1522-1739. Jeg forstår den lutherske fortolkning af kristendommen som nye religiøse og sociale ideer, der infiltrerede eksisterende sociale forestillinger i Danmark i 1500-tallet. De nye ideer etablerede nye præmisser for de sociale relationer mellem mennesker i verden. Jeg er særligt optaget af, hvordan den nye kristendomsfortolkning fordrede nye forståelser af og praksisser i fattigforsorgen.

Afhandlingen er inspireret af Carter Lindbergs argument om, at den lutherske kristendomsfortolkningen skabte nye rammer for forståelsen af fattigforsorg og nye rammer for, hvordan fattigforsorgen skulle indrettes.¹¹⁵ Formålet med det religiøse perspektiv er ikke at undersøge, hvorvidt lovgiverne *troede* på den kristne Gud eller hvordan de troede på Gud og eventuelt var motiveret ved denne tro. Jeg arbejder med religion som en ontologisk grundpræmis, som en forståelseshorisont, der prægede det tidlige moderne samfund i Danmark og havde betydning for den måde, hvorpå fortidens mennesker handlede i verden og tænkte om verden. Politik og økonomi – som er to centrale aspekter af lovgivningsprocesserne – blev tænkt og gjort af tidlige moderne mennesker med en religiøs forståelseshorisont og religionen er dermed en del af samtidens politik og økonomi, uden at religionen nødvendigvis er synlig for det blotte øje.

I de efterfølgende afsnit gennemgår jeg den forskning, som jeg henter inspiration fra og tager afsæt fra i min teoretiske tilgang. Mine teoretiske læsninger har inspireret mig til at arbejde med ”en religiøs forståelseshorisont” som et åbent begreb, der er god

¹¹⁵ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 5.

til at tænke med, når religionen skal inddrages i historiske analyser. Jeg tænker og arbejder med en horisontmetafor, fordi den understreger, at mennesker forstår verden ud fra deres eget perspektiv, når man forestiller sig, at et kropsligt situeret menneske skuer ud i horisonten fra et bestemt fysisk sted. Hvis mennesket bevæger sig, ændrer horisonten og verdensforståelsen sig. Ens horisont udgør det landskab, som man forstår verden ud fra, både i kropslig og i teoretisk forstand. Metaforen understreger desuden, at en horisont kan deles med andre, selvom deres perspektiver er tættere eller længere væk fra ens eget og horisontmetaforen indfanger dermed det levede livs kompleksitet, foranderlighed og sociale aspekter. Jeg vil i det følgende redegøre for, hvordan min tilgang til at forstå religionen som en forståelseshorisont bygger på den kulturhistoriske forskning i verdensbilleder og filosofien Charles Taylors teori om sociale forestillinger.

Teoretisk inspiration fra den kulturelle og religiøse vending

Den kulturhistoriske vending har haft stor betydning for den måde historikere har beskæftiget sig med religion på og tilgået studiet af verdensbilleder. Kulturhistoriske studier har været inspirationsgrundlaget for denne afhandlings forståelse af, hvad religion var i perioden 1500-1800 og hvordan historikere kan arbejde mere bevidst med religion.¹¹⁶ Forskningsinteressen for religion faldt sammen med interessen for at studere mentaliteter, forestillingsverdener, almindelige menneskers kosmologi og hvordan denne kom til udtryk i handlinger.¹¹⁷ Historiker Alex Wittendorff argumenterede i 1980'erne for, at 1500- og 1600-tallets mennesker i Danmark delte nogle grundlæggende fælles forståelser i forestillingen om Guds skaberværk: tilliden til Gud; det faste, gudsskabte jordiske standssamfund som var en afspejling af det himmelske; djæveln og englenes fysiske eksistens; den evige kamp mellem Gud og djæveln; syndsbevidstheden.¹¹⁸ Wittendorff betonedede, at dette ikke betød, at fortidens mennesker var mindre rationelle end nutidens. De havde blot en anden virkelighedsforståelse og derfor en anden forklaringsramme. Ifølge Wittendorff måtte historikerne tage en rejse

¹¹⁶ Eks. Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750.*; Appel, Henningsen, og Hybel, *Mentalitet & historie: om fortidige forestillingsverdener*; Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636.*; Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*; Kallestrup, *I pagt med djævelen: trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter reformationen.*; Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel.*; Krogh, Kallestrup, og Bundgård Christensen, *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*; Sanders, *Mellem Gud og Djævelen: religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800.*

¹¹⁷ Darnton, *The Great Cat Massacre and other episodes in French cultural history*, 3.

¹¹⁸ Wittendorff, *På Guds og Herskabs nåde: 1500-1600*, 54ff.

mod denne religiøse virkelighed og ved rejsen tage afstand fra nutidens forforståelse om politik og religion som to adskilte størrelser.¹¹⁹

Historikere har gennem de sidste to årtier udbygget den historiske forståelse af 15-1700-tallets forestillingsverden i Danmark. Hanne Sanders introducerede i 2001 antologien *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, som en reaktion imod en tendens iblandt historikere til at reducere religion til magt og økonomi.¹²⁰ Sanders fremhævede, at det religiøse (og magiske) verdensbillede var ”kernen i samfundets fælles kultur og grundlaget for dets viden” og det som skabte mening for datidens mennesker.¹²¹ Bidragsyderne viste dernæst aspekter af, hvordan folk levede både i og med ”det officielle lutherske verdensbillede”, hvor Gud og djæveln kæmpede i verden, og med det væld af magter, væsner og forestillinger, som ikke nødvendigvis havde sit ophav i teologien.¹²² Soili-Maria Eklund gjorde eksempelvis op med ”mekaniske” teorier om en disciplinerende elites ”oven-fra-ned” reformering af en passiv folkekultur.¹²³ Morten Fink-Jensen fremhævede, at videnskab eksisterede i sammenhæng med religion.¹²⁴ Henrik v. Achen pointerede, at alle var kristne i en eller anden grad og levede i evighedens synsvinkel – optaget af selve spørgsmålet om frelse eller fortabelse.¹²⁵ I et bidrag til antologien *Mentalitet og Historie* fra 2002 flettede Hans Henrik Appel desuden militæret, politik og religion sammen.¹²⁶

Guds vrede og efterfølgende straf er det religiøse element, som hidtil har modtaget størst opmærksomhed blandt historikere. Forestillingen om Guds vrede og straf hang sammen med en ide om, at rigets lykke afhang af befolkningens overholdelse af Guds bud. Hvis befolkningen levede syndigt, ville det vække Guds vrede og kollektive straf. Historiker Tyge Krogh har studeret denne del af den religiøse forståelseshorisont i forbindelse med straffepraktis i 1700-tallets første halvdel. Han argumenterede for, at der eksisterede en stærk forestilling om, at Guds straf ville ramme hele samfundet, hvis den verdslige øvrighed ikke henrettede sodomitter, drabsmænd og blodskændere. Ifølge

¹¹⁹ Wittendorff, *Rejsen mod virkeligheden: den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden*, 24ff.

¹²⁰ For lignende kritik Rasmussen, *Hva er protestantisme*; Koefoed m.fl., *Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder*, 17.

¹²¹ Sanders, ”På rejse mellem Gud og Djævelen. En introduktion”, 8.

¹²² Se desuden Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel.*, 28.

¹²³ Eklund, ”Drängen Henrich Michelssons änglasyster. Demonologiska och medicinska förklaringsmodeller i tidligmoderne tid”, 59ff.

¹²⁴ Fink-Jensen, ”Før videnskaben blev videnskab eller videnskabens sekularisering 1500-1800”; Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*.

¹²⁵ Achen, ”Menneskehjertet som religiøs metafor og figur: Et mottrekk mot sekulariseringsprocessen i nyere tid. En tentativ synsvinkel.”, 20f.

¹²⁶ Appel, ”Krigshåndværk, gudfrygtighed og den militære disciplin”.

Krogh var statens politik en betydningsfuld del af rigets religionsudøvelse. Henrettelsesceremonierne var indrettet til at frelse synderen, da den lutherske kristendomsfortolkning muliggjorde alles frelse, hvis blot man angrede sine synder og fandt tillid til Guds nåde.¹²⁷

Historikere har argumenteret for, at det først var da moralen og pietismen sneg sig ind i midten af 1700-tallet, at det håndgribelige ved religionen trak sig tilbage. Indtil da var Gud og djævelen nærværende væsner i verden.¹²⁸ I nyere forskning analyseres religion som en integreret del af kulturen og som kulturproducerende.¹²⁹ Historiker Lars Bisgaard har for nyligt påpeget, at 1800-tallet har været en forvridende prisme for den historiske fremstilling af religion i tiden før, fordi religionen i 1800-tallet blev adskilt fra samfundet og knyttet til individet. Ifølge Bisgaard var middelalderens kristendom ”altomfattende”; en del af samfundet i langt større udstrækning end i dag.¹³⁰ Reformatorerne afskaffede ikke den ”fortryllede” verdensforståelse, men afskaffede eksempelvis valfarter, messer og religiøse gilder. Reformatorerne byggede imidlertid videre og fremhævede andre aspekter af senmiddelalderens religiøse liv, såsom da de positionerede hustavlen og husholdet som centrum for livet i verden.¹³¹ Med andre ord, afskaffede reformationen ikke religionens altomfattende karakter, men gav den en anden karakter. Kulturhistorien har bidraget til historieforskningen med en bedre forståelse af religionen og den religiøse forestillingsverden omkring 1500-1800, men dertil tager jeg afsæt i en mere konkret formuleret teori om, hvordan forestillingsverdener forandrer sig over tid.

Teoretisk afsæt i Taylors Sociale forestillinger

Denne afhandling tager afsæt i den canadiske filosof Charles Taylors teori om sociale forestillinger, fordi den er et brugbart redskab til at tænke religionen ind i historiske

¹²⁷ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel.*, 27f, 101; Krogh, “Religion og magi i straffesystemet i 1700-tallets første halvdel”, 119; Krogh, *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century*.

¹²⁸ Denne forandring er studeret af Jørn Sunde i 2015 i artiklen *For Borgersamfundet*. Angående forandringerne i forholdet mellem religion og samfundet i midten af 1700-tallet analyseres også som ”sekularisering”, jf. Achen, Appel og Fink-Jensen og Koefoed: Achen, “Menneskehjertet som religiøs metafor og figur: Et mottrekk mot sekulariseringsprocessen i nyere tid. En tentativ synsvinkel.”; Appel og Fink-Jensen, *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750.*, 350f; Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636.*, 366; Jespersen, “At være, at ville og at have - træk af luksuslovgivningen i Danmark i 15-1600-tallet”; Koefoed, *Besøvede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 56; Sunde, “For Borger Samfundet - Frå Gud og Neste til Staten og Medborgarar ca. 1640 til grunnlova av 1814”.

¹²⁹ Ingesman, *Religion as an agent of change: crusades - reformation - pietism*, 3.

¹³⁰ Bisgaard, “Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”, 23.

¹³¹ Bisgaard, 30–37.

analyser.¹³² Taylor udviklede teorien om sociale forestillinger i et stort værk fra 2007, *A Secular Age*, hvor han diskuterede overgangen fra det middelalderlige samfund med en allestedsnærværende Gud til en moderne tid med udbredt ateisme og undersøgte her spørgsmålet om religionens historiske plads som en meningsgivende forståelseshorisont. I den forbindelse udviklede han sin filosofiske ide om et stort uartikuleret og ustruktureret baggrundstæppe af forståelse og forestillinger, som ligger bag ved alle sociale handlinger.¹³³ Han introducerede hermed en teori, som er brugbar til at analysere og forklare fælles forståelser og forestillinger, der giver udslag i fælles praksisser. Desuden, hvordan forståelserne og praksisserne ændrer sig over tid.

Ifølge Taylor danner baggrundstæppet af kollektive sociale forestillinger rammen for en fælles forståelse af det legitime og moralske, for sociale relationer og gensidige forventninger imellem mennesker i et givent samfund. De sociale forestillinger er foranderlige, aldrig homogene og kan rumme potentielt divergerende forestillinger. Desuagtet indeholder de sociale forestillinger en moralsk orden som udgør en fælles forståelseshorisont. Baggrundsforståelsen er det som giver mennesker en fornemmelse af, hvordan alle passer ind i sociale relationer og fælles praksisser. Denne del af teorien er særlig interessant, da denne afhandling netop undersøger ideerne (udtrykt i lov) om, hvordan fattige mennesker skulle passe ind i sociale relationer med øvrigheden og resten af befolkningen i Danmark; hvordan ansvar og pligter i de sociale relationer imellem fattige og bedrestillede mennesker skulle organiseres.

Et samfunds sociale forestillinger tager form og indhold i et spændingsfelt imellem nye ideer om verdenen og hverdagens sociale handlinger bundet til tid og sted. Når nye ideer om verden introduceres eller tager form går en dynamisk udvikling i gang. Mennesker tager nye praksisser op, som den nye ide gav mening til. Denne meningsgivende praksis og ide skaber nye forståelser og kan over tid komme til at definere store dele af baggrundstæppet af sociale forestillinger, indtil det nye meningsgivende bliver et selvindlysende syn på verden. Et sammenspil mellem praksis og nye ideer ændrer dermed kontinuerligt menneskers sociale forestillinger. Relationen er imidlertid ikke ensidig fra ide til praksis. Forestillinger muliggør praksis og praksis bærer på forståelse og forestillinger. Når nye ideer infiltrerer et samfunds sociale forestillinger, bliver ideen farvet af eksisterende fælles praksisser. Dette understreger

¹³² Charles Taylors teori har været en kerne i det fælles projekt *Lutherdom og dansk samfundsudvikling*. Vi har valgt at oversætte Taylors "a social imaginary" til sociale forestillinger. Både Taylors begreb i ental og den danske oversættelse i flertal omfavner dog mangfoldighed og diversitet i teorien. Jf. Koefoed m.fl., *Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder*.

¹³³ Taylor, *A Secular Age*, 171–211.

vigtigheden af tid og sted i studiet af forhold mellem menneskelige handlinger og forståelseshorisont.

Taylor argumenterede for, at de bagvedliggende sociale forestillinger ikke skal forstås som en artikuleret og bevidst teori om verden: “The understanding implicit in practice stands to social theory the way that my ability to get around a familiar environment stands to a (literal) map of this area.”¹³⁴ En historiker har imidlertid brug for et kort af en art for at kunne rejse mod fortidens forståelseshorisont. Denne afhandling bruger forklaringer og fortolkninger af religionen som et kort ind til fortidens forståelseshorisont, da religion netop ofte søger at forklare, hvordan verden hænger sammen. Kristendommen forklarer eksempelvis store spørgsmål om verdens oprindelse, sociale relationer og tid, men også hvordan fattige mennesker bør behandles, igennem biblen og bibelfortolkninger. Med afsæt i Taylors teori arbejder jeg med den lutherske fortolkning af kristendommens budskaber som en ny ”ide”, der infiltrerede de sociale forestillinger i Danmark i 1500-tallet og muliggjorde nye praksisser og forståelser af fattigforsorg baseret på nye forståelser af de sociale relationer i verden. De nye ideer og fortolkninger er samtidig mit kort ind til den religiøse forståelseshorisont. Den lutherske kristendomsfortolkning introducerede mange nye fortolkninger af kristendommen og som nævnt, har historikere hidtil fokuseret meget på Guds vrede og hvordan straffelovgivning blev indrettet til at straffe synden, så Gud ikke skulle straffe riget kollektivt. Der er imidlertid ikke kun forbuddene fra den lutherske teologi som er relevante for denne afhandling, men også påbuddene.

Teoretiske overvejelser om forbud og påbud

Fattigforsorgslovgivning mellem reformationen og oplysningstid er ofte blevet fortolket som et udtryk for disciplinering. Disciplinering forstået som statens disciplinering af fattige mennesker ud fra redskaberne forbud, tvang og straf for at få dem til at indordne sig samfundets normer (jf. kapitel 1). Imidlertid er disciplinering blevet et problematisk begreb at arbejde med, da det er vævet ind i teoretiseringer. Teorier om konfessionalisering og socialdisciplinering har især givet statslig disciplinering en negativ ladet betydning af undertrykkelse, hvori religionen ofte anses som et redskab til undertrykkelse. Til denne betydning har historiker Thomas Safley pointeret, at det

¹³⁴ Taylor talte om “theories”, hvilket jeg her oversætter til ”ideer” for at gøre det sprogligt mere simpelt at forklare den forskel Taylor opstiller mellem teorier. Taylor, 173.

afslører mere om moderne forståelseshorisonter end fortidige, når (social)disciplinering forstås som en negativt ladet undertrykkelse.¹³⁵

Jeg antager som udgangspunkt, at der ligger et væsentligere bidrag i at arbejde med religiøse forståelser og forestillinger, som aspekter, der farver og præger menneskelig handling i et spektrum mellem bevidsthed og ubevidsthed sammen med andre faktorer, end at anse religion som et disciplinerende redskab, øvrigheden bevidst tog i brug over for de fattige. Heri er jeg både inspireret af Safleys kritik, men også af reformationsforsker Thomas Kaufmann, som har betonet, at religion ikke kun burde anses som et magtredskab, men tages seriøst som en tro. Kaufmann kritiserede begrænsningen af begreberne konfession og disciplinering til et spørgsmål om, at religionen blev instrumentaliseret som et statsligt redskab til undertrykkelse. I stedet gjorde Kaufmann plads til historisk kompleksitet og variationer ved at betone, at et givent områdes kultur blev mere eller mindre påvirket af konfessionelt specifikke fortolkninger af kristendommen.¹³⁶ Denne kritik af disciplineringsbegrebet har inspireret mig til at arbejde med religionen som en meningsgivende forståelseshorizont.

Jeg arbejder med opdragelse i stedet for disciplinering, religiøs forståelseshorizont i stedet for konfession eller konfessionalisering. Det gør jeg både i forlængelse af overstående problematisering af begrebet disciplinering og fordi den religiøse forståelseshorizont, bygget over Taylors sociale forestillinger, tillader mig at have en mere åben tilgang til at udforske forholdet mellem religion og fattigforsorg. Disciplineringsbegrebet risikerer at betone forbudsaspekterne og frygten for Guds vrede på bekostning af de mange påbud og positive handlingsanvisninger, som den lutherske kristendomsfortolkning også indeholdt. Historiker Per Ingesman har argumenteret for, at staten overtog kirkens projekt om at skabe et kristent samfund ved reformationen. Hermed overtog de opgaven med at opdrage folk til gode kristne. Nina Koefoed har videreudviklet dette argument ved at pege på, at Luthers forklaring af de ti bud var udformet som både forbud og påbud, der skulle forhindre syndig opførelse og opdrage om, hvad det ville sige at være en god kristen. I den forbindelse opfordrede hun til

¹³⁵ Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*, 446.

¹³⁶ Kaufmann udfoldede sin kritik imod den originale *konfessionaliseringsteori*, som blev udformet af de tyske historikere Wolfgang Reinhard og Heinz Schilling over tyske samfunds- og reformationsforhold. Teorien har modtaget kritik på grund af dets oven-fra-ned perspektiv og instrumentalisering af religionen. Kaufmann, "What is Lutheran Confessional Culture", 128–31; Boettcher, "Confessionalization: Reformation, Religion, Absolutism, and Modernity", 3f; Holm og Koefoed, *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, 15.

undersøgelser af, hvorvidt og hvordan reguleringen af de ti buds positive handlingsanvisninger blev indskrevet i lovgivning.¹³⁷

Det er en væsentlig pointe i denne afhandling, at blikket må holdes både på forbud og straf, og på de positive handlingsanvisninger om næstekærlighed for at indfange forståelsen af kongemagtens fattigforsorg. Min analyse vil løbende vise, at den lutherske fortolkning af forbud mod syndig tiggeri, påbud om næstekærlig opdragelse og omsorg for fattige menneskers legemlige og sjælelige velfærd blev konkretiseret i en inkluderende politik orienteret omkring differentieret omsorg for alle fattige. Fattigforsorgen byggede på ideer om sikringen af både den basale legemlige og den sjælelige velfærd, hvor fysisk afstraffelse, kontrol og uddeling af mad og husly gik hånd i hånd med opdragelse, uddannelse og forbedring.

Det empiriske grundlag

Afhandlingens empiriske grundlag er en samling af love, kongelige breve, befalinger og reguleringer af lov, samt bevarede forarbejder, der består af diverse lovudkast, forslag og indberetninger angående fattige og syge mennesker, tiggere og løsgængere, børn som voksne. Jeg vil i det følgende gennemgå, hvordan jeg har samlet og fokuseret mit kildemateriale.

Kildeindsamling

Jeg har samlet kilder ved at gennemgå publicerede lovgivningsværker og digitale, samt fysiske, dokumenter i rigsarkivet, hvor jeg til en start søgte empiri for en bred periode, 1500-1800.¹³⁸ Min indsamlingsproces kan groft opdeles i to, som tilsammen gav udslag i en kortlægning af rigslovgivning rettet mod de fattige, og de bevarede forarbejder til lovene. Jeg gennemgik først og fremmest en række publicerede lovsamlinger, for at danne mig et overblik over lovgivning relateret til fattigforsorg. Jeg startede ved *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag 1551-1660* og gennemgik udvalgte søgeord, for at indfange den fragmenterede lovgivning og relaterede

¹³⁷ Koefoed pegede i 2017 på de ti buds konkretisering i fattigforsorgslovgivning med fokus på 1800-tallet. Jf. også Appel om 1500 og 1600-tallets kirkepolitik. Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 116; Koefoed, "Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden."; Koefoed, "Den gode kristne og den gode borger", 222f, 227.

¹³⁸ Jeg har gennemgået de store fattiglove og reformer fra slutningen af 1700-tallet og fra 1803, arbejdet med den administrative oprettelse af Møns Tugthus og tugthusets virke i perioden 1730-1750 og retssager over indsatte tiggere i både Møn og Viborgs tugthuse mellem 1740-1780. Meget af dette arbejde måtte skæres væk i denne afhandling, men en del frugter kan læses i Pedersen, "En kristen forsørgelse af alle fattige"; Pedersen, "Christian relief for the poor in Early Modern Denmark".

kongelige breve: børnehus, fattig-, hospital, løsgænger, tigge-, tugthus.¹³⁹ Dertil startede jeg også ud med at gennemgå *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve* (perioden 1670-1792), samlet og udgivet af Statsråd Jacob Henric Schou i 1800-tallet. Jeg har desuden gennemgået forskellige publicerede lovsamlinger ud fra samme søgeord, der dækkede forskellige perioder imellem 1500-1800.¹⁴⁰ Ved denne indledende gennemgang skilte de store lovkomplekser fra 1708 sig ud som særlig interessante, og jeg inddrog derfor også det separate arkiverede omfangsrige forarbejde til 1708-lovene i denne fase.¹⁴¹

I forbindelse med den første kortlægning af lovgivning om de fattige dannede der sig et billede af et diffust lovgivningsområde, som sjældent blev motiveret og legitimeret alene som ”fattigforsorgslovgivning”. Dertil fandt jeg masser af bestemmelser angående fattige mennesker i love med helt andre definerede mål og titler, såsom kontrollen med eller afskaffelsen af tiggere, håndværk, tjenestefolk, kirketugt eller kirkens reformering. Gennemlæsningen af 1708-lovene og dets forarbejder underbyggede billedet af et umiddelbart bredt og usystematisk lovgivningsområde.¹⁴² Relevant lovgivning handlede lige så ofte om forældreløse børn, tiggere, skolebørn og håndværkslærlinge, som almisseberettigede fattige, der kunne modtage økonomisk understøttelse. Derfor valgte jeg at udvide kortlægningen og genbesøge de publicerede lovsamlinger for perioden 1500-1800 i et forsøg på at indkapsle den diffuse politik og gå til periodens lovgivning med forventningen, at lovgivning angående de fattige kunne befinde sig alle steder.¹⁴³

De publicerede lovgivningsværker er typisk bygget op over uddrag fra danske kancellis arkiver. Nogle mere detaljeret og præcist transskriberet end andre. Værkerne varierer mellem at være hele transskriptioner eller blot gengivelser i moderne sprog. Nogle gange er titler og overskrifter tilføjet eller ændret i forhold til originalerne i kopibøgerne. Dette kunne være et eventuelt problem i forhold til at uddrage så meget viden som muligt omkring hele lovgivningsprocessen. Jeg har derfor hele tiden haft fokus på at tjekke og krydstjekke lovsamlingernes transskriberinger; om der var tale om uddrag eller hele gengivelser (når det har været muligt) ved at kigge på forskellige lovsamlinger og genfinde originaler i danske kancelli. Overordnet set er de publicerede

¹³⁹ Udgivet af Rigsarkivet 1885-2005. Søgeordene er udvalgt på baggrund af min læsning af centrale forskningsbidrag for at få en fornemmelse af relevante ord.

¹⁴⁰ Jf. kildeliste.

¹⁴¹ D43, *Bilag til forordningen af 24. sep. 1708 om betlere i Danmark (1708)*, Danske Kancelli, Rigsarkivet. (Herefter blot D43).

¹⁴² D43, især Niels Benzons juridiske betænkning indeholder en lang liste over den lovgivning, som eksisterede omkring kongens kristne ansvar for de fattige.

¹⁴³ I den første indsamlingsfase fravalgte jeg at se nærmere på hospitals- eller donationspraksis, fordi jeg valgte at lægge fokus på statens intentionelle behandling af fattige mennesker og tiggere af overfornævnte grund.

love godt gengivet i diverse publicerede lovsamlinger, mens det varierer mere for kongelige breve og reguleringer af lovene. Jeg benytter mig både af de publicerede samlinger og originale kilder i afhandlingen. Brugen afhænger af de nævnte overvejelser, vurderinger og tilgængeligheden af kilderne.

Perioden indtil 1660 er godt dækket af *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag*, men det har givet mening i forhold til afhandlingens genstandsfelt at gennemse de originale brevboøger i danske kancelli, da jeg stødte på flere udeladelser og mangler i gengivelserne af breve relateret til fattigforsorg. *Kancelliets Brevbøger* er et godt og fyldigt opslagsværk, som blev påbegyndt af historiker C. F. Brika i 1885. Han valgte at starte udgivelsen ved år 1551 og fokuserede på at bringe korte referater og gengivelser af indholdet i de danske brevboøger fra 1551-1660. Da formålet med udgivelsen var at nå omkring alle brevboøgerne i danske kancelli, dømte Bricka det uoverkommeligt at gengive brevene og lovene ord til ord.¹⁴⁴ Eksempelvis udelod Kancelliets Brevbøger et for denne afhandling så vigtig ord som ”christelig”, da kongens medlidenhed for de fattige i et brev fra den 2. januar 1573 skulle gengives. Kongens kristne medlidenhed fremgik af Rørdams transskription, men dette understreger blot nødvendigheden af at have overblik over de mange senere publikationer og lovsamlinger, samt at være opmærksom på, at der netop forekommer udeladelser. Et andet eksempel er Kancelliets Brevbøgers korte en-sætningsnotits om et brev angående løsgængere fra 17. december 1590, som originalt er et langt, spændende og deskriptivt brev. Jeg har benyttet mig af Kancelliets Brevbøger som et godt opslagsværk, der gør det let at tilgå de originale indskrevne breve og love i kancelliets kopibøger igennem udgivelsens henvisninger og tjekke for afvigelser, når jeg havde brug for det.

Gennemgangen af 1708-lovenes forarbejder inspirerede mig til at fokusere på at lokalisere og inddrage andre loves forarbejde. Disse er kun tilgængelige i originalt format i danske kancellis arkiv og derfor indledte jeg en mere dybdegående gennemgang af danske kancellis originale brevboøger.¹⁴⁵ Igennem de indledende undersøgelser fandt jeg tre tydelige koncentreringsområder af love og forarbejder omkring reformationen (1522-1587), fra *danske lov* (1683) til Frederik 4.s tidlige regeringsår (1683-1708) og Christian 6.s første årti på tronen (1730'erne). De tre perioder har styret anden del af min

¹⁴⁴ Bricka, *Kancelliets brevboøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag. Bind 1, 1551-1555*, v.

¹⁴⁵ Danske Kancellis arkiv er blevet digitaliseret: <https://www.sa.dk/da/news/danske-kancelli-m-m-paa-arkivalieronline>.

kildeindsamling, mens jeg så vidt muligt forsøgte at bygge broer og danne mig et overblik for de mellemliggende perioder.

Jeg har fokuseret på de jyske og sjællandske brevbøger. Igennem stikprøver har jeg vurderet, at de skånske og fynske brevbøger i perioden ikke kunne yde betydeligt kildemateriale til besvarelsen af mine forskningsspørgsmål. Det ser desuden ud til, at de sjællandske brevbøger ofte blev brugt som opsamlingssted for breve, love og ordrer, der ikke kunne klassificeres til en enkelt landsdel. Brevbøgerne var fungerende kopibøger over udgående breve. Det blev gradvist almindeligt at afskrive hele breve i kopibøgerne og opdele brevene i to protokoller: Tegnelser (lukkede breve) og registre (åbne breve). Det er ligeledes i registrene, at lovgivning blev indskrevet. Imidlertid var der ikke en stringent praksis over perioden og jeg har derfor gennemført både tegnelser og registre.¹⁴⁶ Der findes sagsregistre til begge protokolrækker. Indkomne breve og udkast til de udgående skrivelser eller love er tilgængelige i *Koncepter og indlæg*-protokollerne til hver brevbogstype.¹⁴⁷

Imellem 1522-1572 er kildesituationen besværlig. Brevbøgerne blev samlet i protokoller ”over alle Lande”, som jeg har set igennem med et lille udbytte af udgåede breve eller love.¹⁴⁸ Efter 1572 blev brevbøgerne opdelt efter landsdel. Sagsregistret til sjællandske tegnelser findes først fra 1581 og er gennemgået indtil 1624 under søgeordene: betler-, fattig-, tugt-, forordninger, løsgænger, børnehus. Sagsregistret til sjællandske registre starter pr. 1579 og er set igennem for samme søgeord (intet fundet).¹⁴⁹ Samme undersøgelse er foretaget for de to efterfølgende fokuserede perioder (1683-1708 og 1730’erne), samt for de jyske brevbøger, hvor jeg har tilpasset ordsøgningen i sagsregistrene i forhold til mit kendskab til mulige interessante ord.¹⁵⁰

Min indsamling af forarbejder til lovene har taget udgangspunkt i *Koncepter og indlæg*-protokollerne til både rækken af tegnelser og registre. I størstedelen af perioden er koncepterne imidlertid meget rodede, utilgængelige eller ikke bevaret. Især 1500- og 1600-tallet har en ringe grad af bevarede forarbejder til lovgivningen. Jeg har derfor

¹⁴⁶ Bricka, *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag. Bind 1, 1551-1555. I.*

¹⁴⁷ Ifølge Secher, blev koncepterne engang splittet ad i forskellige samlinger i gehejmekonsejlets arkiv og det kongelige bibliotek. Secher forsøgte at restituere konceptsamlingen for den ældste tids vedkommen, men noterede at meget stadig lå spredt. Jeg har kun undersøgt det konceptmateriale, der er direkte knyttet til brevbøgerne, jf: Secher, *Corpus constitutionum danicæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660. 1. Bind, XII.*

¹⁴⁸ Jeg har derfor fortrinsvist brugt *Corpus constitutionum danicæ* publicerede love for denne periode.

¹⁴⁹ Registret til jyske register indeholdt intet, registret til jyske tegnelser starter først i 1620.

¹⁵⁰ Betler-, fattig-, tugt-, manufaktur, direktørerne for de fattiges væsen, børnehus, tigge-, løsgænger.

brugt de forskellige kongelige breve som kontekstualiserende kilder. Efter enevældens indførelse i 1660 bliver det gradvist nemmere at orientere sig i brevbøgerne på grund af en mere struktureret brug af løbenumre for de enkelte indskrevne breve, love og forarbejder. Disse løbenumre gør det muligt at krydstjekke med koncepterne, for at finde eventuelle gemte dokumenter.¹⁵¹ Jeg har således i høj grad fundet bevarede forarbejder og efterladte dokumenter til 1730'ernes fattigforsorgslovgivning. Dertil var forarbejdet til 1708-lovene udtaget af koncept-protokollen på et ukendt tidspunkt og arkiveret separat.¹⁵² Jeg har fundet et bevaret udkast til *forordningen om betlere* (1683). Forarbejdet til *danske lov* (1683) er udgivet.¹⁵³ Ligeledes er udkastet til kirkeordinansen (1537/39), samt *kirkeordinansen selv*, udgivet.¹⁵⁴ Mængden af det fundne materiale mellem 1522-1739, samt det faktum, at fattigforsorgslovgivningen og samtidens kulturelle og ideologiske aspekter såsom oplysningsfilosofi, patriotisme, kameralisme blev for omfattende at inddrage på den anden side af 1740'erne, var medbestemmende til, at afhandlingens skæringspunkt blev 1739.

Supplerende "forarbejder"

Jeg supplerer mit indsamlede materiale med to alternative kildertyper fra 1528 og 1530. Dette gør jeg på grund af mit fokus på at undersøge reformationen betydning for fattigforsorgen. Kildeindsamlingen kastede stort set kun love af sig for 1500-tallets vedkommende, og nogle få grupper af kongelige breve angående fattigforsorg og tiggeri. Jeg har derfor vurderet det anvendeligt at inkludere to alternative kilder for at kunne kvalificere analysen af reformationen og understøtte min undersøgelse af forskningsspørgsmålet om, hvordan fattigforsorgen og religionen blev knyttet sammen mellem 1522-1539.

Jeg inddrager et værk om fattigforsorg fra 1528 skrevet af karmelittermunken Paulus Helie og et værk om reformationen i Malmø fra 1530 skrevet af den evangeliske prædikant og reformator Peder Laurentsen.¹⁵⁵ Jeg har valgt disse kilder, da de i høj grad handlede om fattigforsorg og intentioner om forandring af fattigforsorgen. Paulus

¹⁵¹ De enkelte breve i tegnelser, registre og koncepter fra 1500-tallet har ikke separate løbenumre. Koncepterne før 1660 er bevaret meget rodet, hvilket har hindret en effektiv udnyttelse af denne kilde. Tegnelser og registre for 1700-tallet er nemmere at lokalisere, da de er ordnet efter løbenummer og dato.

¹⁵² D43.

¹⁵³ Secher og Støchel, *Forarbejderne til Kong Kristian V.s danske Lov*.

¹⁵⁴ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*.

¹⁵⁵ Jeg har valgt at fokusere på disse to værker, da hovedfokus for afhandlingen er lovgivningens udvikling og det umiddelbart foreliggende forarbejde i danske kancelli. Jeg supplerer læsningen af Laurentsens *Malmøbog*, med hans skrift *En Stakket Undervisning*, 1533, hvor han forklarer den evangeliske trosforståelse.

Helies's værk *Huore krancke, mijslige, saare, arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besørgis, én kort underwijsning* fremstår som det første danske (og skandinaviske) værk angående fattigforsorg.¹⁵⁶ Værket er på knap fyrre sider og Helie har sandsynligvis forfattet det i 1527. Ifølge Helie selv, skrev han den på opfordring fra Københavns borgmester, som havde bedt Helie rådgive om, hvordan borgmesteren bedst kunne oprette et hospital i København.¹⁵⁷ Helie havde levet i København siden 1519, hvor han blev udnævnt til forstander for et nyt kollegium ved Københavns Universitet oprettet af Christian 2. Helie var på dette tidspunkt kendt som en kompetent teolog, en åbenmundet kritiker af problemer i kirken og inspireret af humanistiske lærdomsidealer.¹⁵⁸ Karmelittermunkene skulle desuden overtage driften (og indtægterne) fra Skt. Jørgens hospitalet uden for København. Hermed tog de sig både af syge mennesker, underviste studerende ved det nye kollegium og holdt en daglig forelæsning ved universitetet.¹⁵⁹ Helie har dermed sandsynligvis haft et indgående kendskab til fattigforsorgen i København. Fattigforsorgsværket er dog udformet som mere generelle råd til, hvordan fattigforsorgen i Helies øjne burde forbedres alle steder i Danmark.

Paulus Helies skrift er først og fremmest relevant at inddrage i forhold til, hvordan fattigforsorg og religion blev knyttet sammen i reformationsperioden. Imidlertid fremstår Paulus Helie også som en person, hvis tanker kan hjælpe til at forklare og fortolke forhold om fattigforsorg i lovgivning. Det er ikke tydeligt i kilderne om Helie har spillet en rolle for udformning af lovgivning om fattigforsorg. Desuagtet kan Paulus Helie, ifølge historiker Lars Bisgaard, anskues som repræsentativ for forestillinger, der har ”nydt en vis bevågenhed i landets højeste gejstlige og verdslige kredse” og som gav udslag i Christian 2.s *Land og Bylov* fra 1522, hvori fattigforsorg også behandles.¹⁶⁰ Helies virke som forstander fra 1519 og provincialprior fra 1521 har bragt ham i kontakt med den europæiske akademiske verden og de ledende kredse i København.¹⁶¹ Paulus Helie har endvidere haft en mulig indflydelse på nogle af de mænd, som efter ca. 1527 virkede som evangeliske prædikanter og reformatorer i Danmark. Peder Laurentsen var

¹⁵⁶ Jørgensen, “En katolsk kamphane. Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense. Bind 1”, 102.

¹⁵⁷ Helie, “Om kranke og fattige mennesker”. Fortalen.

¹⁵⁸ Jørgensen, “En katolsk kamphane. Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense. Bind 1”, 46–54.

¹⁵⁹ Jørgensen, 51–57.

¹⁶⁰ Posselt, “Paul Helgesens læsning af Luther”, 233.

¹⁶¹ Provincialprior var den øverste ansvarlig for den danske orden af karmelitter klostre. Jf. Jørgensen, “En katolsk kamphane. Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense. Bind 1”, 59; Lausten, *Den hellige stad Wittenberg: Danmark og Lutherbyen Wittenberg i reformationstiden*; Mogensen, “Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II's Land- og Bylov (1522).”

munk ved karmelitterkollegiet i København, mens Helie var forstander. Her kan han have tilegnet sig eller delt Helies kirkekritiske indstilling og humanistiske tilgang til kristendommen og fattigforsorgen.¹⁶² Peder Laurensen var sammen med andre evangeliske prædikanter fra Danmark siden med til at forme det første udkast til *kirkeordinansen* i 1537. Helie selv har sandsynligvis læst og kendt til Martin Luthers kristendomstolkninger, men han fulgte dog andre europæiske humanister ved gradvist at fjerne sig fra (hvad de anså som) kætteriske elementer i Luthers fortolkning af kristendommen. Helie forblev en tydelig stemme i samfundsdebatten indtil 1534, hvor han kombinerede kald på reformer i kirken med kritik af den vidtgående evangeliske og lutherske reformationsbevægelse.¹⁶³

Fattigforsorgsværket er bevaret i et defekt eksemplar i Karen Brahes bibliotek, som fra 2017 har været tilgængelig online i Early European Books.¹⁶⁴ Denne udgave har marginalianoter i 1600-tals håndskrift. Forfatteren til marginalianoterne refererede blandt andet til Christian 4.s Tugthus, der blev oprettet omkring 1605. Dette defekte eksemplar blev i 1762 genoptrykt ved Vajsenhuset på foranledning af etatsråd Hielmstjerne og befinder sig i det kongelige bibliotek.¹⁶⁵ Derudover afskrev historiker og retslærd Peder Hansen Resen (1625-1688) det fulde værk fra et fuldstændigt eksemplar, hvilket har lagt grund for udgivelsen af værkets fulde indhold i Paulus Helies samlede skrifter.¹⁶⁶

Peder Laurensens værk *Malmøbogen* fra 1530 handler fortrinsvist om reformationen i Malmø, der startede i 1527.¹⁶⁷ Imidlertid kom han flere gange ind på spørgsmål om fattigforsorg og gode gerninger mod fattige mennesker som en del af reformationen. Viden om Peder Laurensen stammer mest fra *Skibbykrønikken* og fra dokumenter til reformationen i Malmø.¹⁶⁸ Peder Laurensen var sandsynligvis født i slutningen af 1400-tallet og humanistisk skolet. Han kunne græsk og kendte til den

¹⁶² Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 10.

¹⁶³ Fink-Jensen, "Education, Humanism, and the Reformation in Denmark", 143; Jørgensen, "En katolsk kamphane. Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense. Bind 1", 64–67.

¹⁶⁴ Helies skrift er samlet i en bog og følger efter et skrift af Frands Vormordsen fra 1539: <https://www.proquest.com/eeb/docview/2090323369/D2E444CF0C804635PQ/1?accountid=14468&imgSeq=7>;

<https://www.proquest.com/eeb/docview/2090318740/D2E444CF0C804635PQ/2?accountid=14468&imgSeq=28>

¹⁶⁵ Helgesen, *Huore krancke mijslige, saare arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besørgis een kort underwijsning*.

¹⁶⁶ Helie, *Skrifter af Paulus Helie. Tredje bind*, 1–37, 289; Helie, *Skrifter af Paulus Helie. Syvende Bind*, 71.

¹⁶⁷ Grell, "The City of Malmø and the Danish Reformation", 317.

¹⁶⁸ *Skibbykrønikken* var en kritisk fortælling om reformationen sandsynligvis skrevet af Paulus Helie efter reformationens gennemførelse. Grell, "The City of Malmø and the Danish Reformation".

romerske kirkes kanonisk ret. Han var, som nævnt, karmelittermunk i København, mens Paulus Helie var forstander for ordenens kollegium ca. 1519-1522. Herefter tog Laurensen til Assens, hvor han medvirkende til at reformere købstaden. I 1529 tog han til Malmø, hvor han blev ansat som læsemester i biblen ved den nyoprettede evangeliske præsteskoie. Peder Laurensen begyndte i slutningen af 1529 at skrive en beretning over de forandringer, der var sket ved reformationen af Malmø.¹⁶⁹ Disse forandringer inkluderede også fattigforsorgen. Frederik 1. tillod i 1529 Malmøs magistrat at inddrage gods og indtægter, der skulle bruges til at indrette et hospital i byen til fattig syge mennesker. Derudover overtog magistraten helligåndsklosteret i byen, hvortil der var knyttet et hospital. Kort tid efter at Malmøbogen blev udgivet i 1530, opfordrede nogle af de danske prælater Paulus Helie til at skrive et modskrift til Malmøbogen.¹⁷⁰ Dette værk kendes dog kun i håndskriftsform, da den af uvisse grunde aldrig blev trykt. Dominikanerprovincialen Dr. Hans Nielsen kommenterede også på Malmøbogen, men dette skrift er tabt. Modsvarene tyder på, at Malmøbogen blev læst og taget alvorligt i reformationsstridighederne.¹⁷¹

Jeg inddrager den tidlige reformation med Christian 2.s *Land- og bylov* (1522), *Malmøbogen* og Helies forsorgsskrift for at åbne op for diskussionen af forbindelsen mellem reformationen og fattigforsorgens reorganisering. Kilderne bidrager til at understrege, at reformationen ikke kun var betydningsfuld, fordi Christian 3. overtog kongemagten og udstedte nye love angående de fattige. 1520'erne var en brydningstid, hvor forskellige stemmer kaldte på reorganisering af fattigforsorgen og kilderne bidrager på hver sin måde til at uddybe forståelsen af, hvordan religionens og fattigforsorgens reformering hang sammen.

Metodiske overvejelser om kildematerialet og det religiøse perspektiv

I de følgende tre afsnit vil jeg først gennemgå en mere kontekstorienteret beskrivelse af, hvad love og forarbejder er, og hvornår de begyndte at blive brugt. Derefter vil jeg samle op på, hvordan jeg har arbejdet mere konkret med det religiøse perspektiv i forbindelse med undersøgelsen af lovgivningsprocesser.

Lovgivning

Love betegnes generelt som præskriptive eller normative kilder; en kildegruppe, som fortæller om, hvordan noget bør være eller gøres. De er et statsligt styringsmiddel til at

¹⁶⁹ Om Malmøreformationen jf: Grell; Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011.

¹⁷⁰ Prælat var betegnelsen for en højtstående gejstlig inden for den romerske kirke i Danmark.

¹⁷¹ Se Rørdams forord side XXIV, Laurensen, *Malmøbogen*.

skabe enhed og stabilitet, og de er produkter af beslutningsprocesser, der i højere eller mindre grad foregår i dialog, forhandling eller interaktion med befolkningen i forsøg på at løse konkrete problemer.¹⁷² Som Per Ingesman påpegede, har bestræbelser på at opnå intentioner en virkende kraft i historisk udvikling uafhængigt af bestræbelsernes faktiske succes. Love er resultatet af sådanne bestræbelser. De er forsøg på at italesætte lovgivernes egen verdensforståelse og den verden, som de gerne vil skabe, forandre eller opretholde, hvilket til en vis grad må antages at stemme overens med befolkningens normer for at sikre lovens legitimitet og overholdelse.¹⁷³ Jeg er interesseret i at undersøge lovene for det de kan fortælle om lovgivernes forståelse af, hvilket ansvar kongen og befolkningen skulle tage over for de fattige. Jeg arbejder derfor også kun med rigslovgivning; den lovgivning som kongen (og indtil 1660 rigsrådet) vedtog, der skulle gælde for hele riget Danmark. Lovenes legitimering er her en væsentlig kilde til at undersøge, hvilke problemer lovgiverne søgte at italesætte og forandre, og hvilken overordnet løsning, lovgiverne valgte at tage i brug og som de specificerede i lovens paragraffer.

Jeg starter undersøgelsen i 1500-tallet, fordi reformationsperioden forenede en udbygning af dansk lovgivningsvirksomhed generelt med grundlæggende forandringer i den religiøse forståelseshorisont. Ifølge Ditlev Tamm var det den første gang, at forhold om fattige og tiggere blev indskrevet i lovgivning i Danmark.¹⁷⁴ Før 1500-tallet var rigslovgivning sparsom i Danmark. Riget var delt op i tre retsenheder (Skåne, Sjælland og Jylland med Fyn), hvortil der var indrettet landskabslove. Landskabslovene blev skabt i en bestræbelse på at fiksere og forandre retsgrundlaget i landene. *Jyske lov*, som den yngste fra 1241, blev nedskrevet på initiativ af kong Valdemar II Sejr og var muligvis tiltænkt som en rigslovgivning. Loven trak både på kanonisk kirkeret og romerretten, og afspejlede derfor flere fælleseuropæiske lovgivningstendenser. *Jyske lous* fortale vidner om en forståelse af lovgivning, som noget kongen skulle give for at sikre fred og retfærdighed. Kongen var bundet af loven og loven skulle godkendes af folket på landstingene. Loven var beskrevet som et præventivt middel, som kongen skulle bruge til at hindre folk i at gøre ondt og straffe, hvis de gjorde ondt. *Jyske lov* beskrev lovgivning

¹⁷² Busck, Rasmussen, og Rågård, *Kildekritisk tekstsamling*, 11–29; Dalberg-Larsen, *Loven og livet - en retssociologisk grundbog*, 119; Kotkas, *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden: The Emergence of Voluntaristic Understanding of Law.*, 215; Dørum, Hallenberg, og Katajala, *Bringing the people back in: state building from below in the Nordic countries ca. 1500-1800*.

¹⁷³ Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 63–66; Kotkas, *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden: The Emergence of Voluntaristic Understanding of Law.*, 213–15.

¹⁷⁴ Tamm, "Nogle træk af dansk politilovgivnings historie", 1f.

som et nødvendigt middel, når guds frygt og kærlighed til retten ikke kunne lokke folk til at gøre det gode i verden.¹⁷⁵

Flere ting forandrede sig, da Christian 3. gennemførte den lutherske reformation efter 1536. Landskabslovene var stadig gældende ret og nye regler skulle fortsat vedtages af kongen og rigsrådet i fællesskab. Det gældende retsgrundlag blev dog gradvist udbygget på de retsområder, der før reformationen havde været dækket af den romerske kirkes kanoniske ret. Fattigforsorgen var et område, der før 1536 lå under kirkens jurisdiktion, men som Christian 3. påtog sig ansvaret for, da han endeligt brød med den romerske kirke og dets retslige jurisdiktion. Ifølge retshistoriker Ditlev Tamm blev lovgivningen i 1500-tallet i højere grad end hidtil ”et styringsmiddel med henblik på at indrette retsforholdene og administrationen og hele det øvrige samfundsliv på en ny og tidssvarende måde”. En lovgivningsudvikling, som den ”nye lutherske tro” fik væsentlig betydning for. Bruddet med Rom skabte et lovgivningsmæssigt tomrum og nye love blev derfor nødvendige, men samtidig også anset som kongens og rigsrådets redskab til at forme samfundet med.¹⁷⁶

Regler angående fattigforsorg blev udgivet under mange forskellige titler og betegnelser for lovgivning: Forordninger, recesser, åbne breve, ordinanser, skikkelige ordninger og politilovgivning. Forordninger var en form for særlovgivning, der blev brugt til at supplere, forandre og uddybe retsgrundlaget.¹⁷⁷ Recesser defineres som bestemmelser aftalt på møder imellem kongen, rigsråd og stænderne.¹⁷⁸ Politilovgivning regulerede foranderlige forhold og omfattede mange forskellige slags bestemmelser møntet på at sikre orden, skikkelig og velfærd i samfundet både i købstadslovgivning og i rigslovgivning.¹⁷⁹ Grænserne imellem de forskellige slags lovgivningstyper er ofte

¹⁷⁵ Retten under Romerriget udvikledes igennem konkrete afgørelser, der blev til sædvaneret og betegnes som en tilfælderet, der ikke sigtede mod en samlet regulering af samfundet indtil Kejser Justinians udgav et samlet lovværk i 529. Kanonisk ret blev også udviklet igennem konkrete retssager, som blev samlet undervejs. Den største samling var Gratians Dekret fra o. 1140 Fenger, *Lov og ret i europas historie*, 24–47; Tamm, *Retshistorie. Danmark - Europa - Globale perspektiver*, 63–69.

¹⁷⁶ Tamm, *Retshistorie. Danmark - Europa - Globale perspektiver*, 116–21.

¹⁷⁷ Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 45.

¹⁷⁸ Secher, *Corpus constitutionum daniæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660. 1. Bind*, IX.

¹⁷⁹ Politilovgivning dukkede op i forbindelse med reformationen og hænger sandsynligvis sammen med den tiltagende måde at anvende lovgivningen på som styringsredskab. Jf. her især Toomas Kotkas’ undersøgelse af svensk politilovgivning. Politilovgivning handlede typisk om forvaltning af statens indre forhold. Ordet politi blev i 1800-tallet skiftet ud med ordet forvaltning. Ditlev Tamm bidrog i 1996 til et omfattende tysk oversigtsværk om europæisk politilovgivning, hvor han indleder med en kort begrebsafklaring af politi i Danmark. Jørgen Mührmann-Lund bidrog i 2011(2019) med en undersøgelse af politilovgivning i danske købstæder og på landet. Christina Lysbjerg Mogensen har desuden i 2016 undersøgt ”god politi” som idealstat Christian 2.s Land og Bylov fra 1522. I 2017 påpegede Lars Bisgaard, at det er i begrebet god politi ”at sammenvævningen af religion og samfund” trådte mest frem i 1500-tallet. Synd var et

flydende og jeg bruger derfor ordene lov og lovgivning i den generelle omtale af kilderne.¹⁸⁰ Fortidens fragmenterede lovgivningspraksis har før givet anledning til undersøgelse, da retshistoriker Anette Faye Jakobsen i forbindelse med sin undersøgelse af husbondret i Danmark kommenterede, at den umiddelbare mangel på systematik og sammenhæng i lovgivning før 1800-tallet ikke betyder, at fortidens ret og lov blot kan tolkes som et umodent system, der endnu ikke stod mål med dets intentioner. Jakobsen betonedede, at samfundet og loven før 1800-tallet var præget af en anderledes styringsrationalitet, mere orienteret mod kollektiv organisering og husstanden som en enhed for lovgivning, end omkring individets rettigheder, som det er tilfældet i dag.¹⁸¹ Fattigforsorgens umiddelbare fragmentering i lovene med forskellige hovedtemaer har været en af de første inspirationskilder for mig til at undersøge, om fattigforsorgslovgivning var formet af en anderledes forståelse af fattigforsorg, ledet af en anderledes styringsrationalitet.

Forarbejder

Forarbejderne er en blandt kildegruppe, som består af lovudkast, forslag til ændringer, indberetninger fra fattigvæsenet og embedsmænd, betænkninger over udkast, fundatser til institutioner, kommentarer på forslag og interne diskussioner i centraladministrationen, der blev samlet og gemt i centraladministrationens arkiv i forbindelse med den endelige lov. I lovenes forarbejder er det muligt at tilgå motivation, intention, argumenter og diskussioner angående fattigforsorgens indretning. Forarbejderne skulle altid kunne tåle kongens blik og kan derfor ikke vidne præcist om egne meninger blandt kommissionsmedlemmer eller andre som var involveret i lovenes udformning.¹⁸² Forarbejderne giver indtryk af den fælles forståelseshorisont, hvori lovgiverne kunne have en samtale om fattigforsorgen. Ved at have fokus på både lov og forarbejder er det muligt at følge, hvilke agendaer og forståelser, der blev forkastet, og hvilke, der blev integreret i fattigforsorgslovgivningens indhold og legitimerende forord.

samfundsanliggende og god politi sigtede på den ”gode samfundsindretning” for at fremme gode moralske handlinger, Jf.: Bisgaard, “Den religiøse praksis i en brydningstid”, 321; Militzer m.fl., *Repertorium der Polizeyordnungen der Frühen Neuzeit*, bind 9, 1-2:1-4; Mogensen, “Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s Land- og Bylov (1522).”; Mührmann-Lund, *Borgerligt Regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde. (ph.d. afhandling - ikke udgivet)*; Mührmann-Lund, *Borgerligt Regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*.

¹⁸⁰ Secher, *Corpus constitutionum danicæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660. 1. Bind, IX.*

¹⁸¹ Faye Jakobsen, *Husbondret: rettighedskulturer i Danmark, 1750-1920*; Heivoll, “Å ikke se skogen for bare træer. Anakronismer som metodisk udfordring for den politirettshistoriske forskning”.

¹⁸² Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*, 46.

Forarbejderne kan til tider gøre det muligt at bestemme mere præcist, hvem der skabte de forskellige love, men det er langt fra altid muligt at efterspore, hvem der var involveret i lovgivningsprocessen. De involverede kunne imellem 1522-1660 være konge, rigsråd, embedsmænd i danske kancelli, kansler eller øverste sekretærer i større eller mindre grader af samarbejde.¹⁸³ Efter enevældens indførelse i 1660 forsvandt det adelige rigsråd. Kongerne blev enevældige og gav nu selv loven, som kongerne før havde udgivet sammen med rigsrådet. De enevældige konger kunne rådføre sig med et kongeligt råd (gehejmekonseilet) og herunder havde de centraladministrationen, som gradvist blev udvidet og udviklet eksempelvis med et kommercekollegie og et krigskollegium. Danske kancelli var kernen i centraladministrationen og forblev det i forhold til fattigforsorgen. Lovgivningsvirksomhed kunne foregå i udpegede kommissioner, men centraladministrationen, gehejmekonseilet og kongen var altid involveret i en eller anden grad.¹⁸⁴ Fordi det er omskifteligt eller uigennemskueligt, hvem der udformede lovgivningen, henviser jeg generelt til kongen og rigsrådet som lovgiverne imellem 1522-1660 og efter 1660 kongen. Præciseringer foretages, når de er mulige. Da jeg fortrinsvist har indsamlet kilder igennem danske kancelli, kan afhandlingen som udgangspunkt kun udtale sig om fattigforsorgens diskussion, definition og udvikling så vidt danske kancelli var involveret, og så vidt dets arkivalier giver mulighed for indblik i diverse kommissioner og andre dele af centraladministrationen.¹⁸⁵

Forarbejderne gør det muligt at følge lovgivningsprocesser og forhandlinger fra start til slut (afhængig af kildernes overleveringsgrad). I denne proces bliver der ofte aktivt argumenteret for, hvordan verden opleves og burde indrettes. Hvilke motivationer og årsager, der lå bag ønsker om nye love, reformer eller ønsker om en bestemt politisk linje. Ved at inddrage hele processen bliver det muligt at studere forholdet mellem oprindelige opståede og oplevede problemer eller givne årsager til politisk forhandling, selve forhandlingen med uenigheder og konsensuspunkter og den endelige valgte politiske linje.

Lovene analyseret i lyset af en lutherske forståelseshorisont

Metodisk set søger denne afhandling at kombinere en retshistorisk inspireret analyse af lovgivningsprocesser med en inddragelse af en ny analysefaktor, religion. For at klargøre,

¹⁸³ Jespersen, Leon og Ladewig Petersen, *Dansk forvaltningshistorie: stat, forvaltning og samfund. Bind 1. Fra middelalderen til 1901*, 63ff.

¹⁸⁴ Jespersen, Leon og Ladewig Petersen, 161–71.

¹⁸⁵ I 1708 blev der eksempelvis oprettet en ny direktørgruppe for fattigvæsenet. De fik stor betydning for fattigforsorgens udformning i 1700-tallet. De holdt til i København, men deres arkiv gik op i brand i både 1728 og 1807. Det er imidlertid muligt at genskabe dele af deres aktiviteter igennem Danske Kancellis arkiver.

hvordan religionen kunne inddrages mere konkret i mit arbejde med fattigforsorgen har jeg fundet inspiration hos antropologen Clifford Geertz, der betonedede, at et studie af religionens rolle i et samfund nødvendigvis bør være en to-trinsproces. Ifølge Geertz, kan studier af religiøse aspekter i sociale handlinger ikke forstås gennemgribende uden en baggrundsviden om religionens symboler og fortolkning. Forestillingerne i og fortolkninger af religionen skal derfor studeres først. Derefter kan man studere forholdet imellem den religiøse forståelseshorisont og menneskelig handling.¹⁸⁶ Den relevante religion for dette studie er kristendommen, da det var den dominerende religion i det meste af Europa i perioden ca. 1500-1800. Nærmere bestemt er det den lutherske kristendomsfortolkning, siden Christian 3. efter 1536 gennemførte en udpræget luthersk reformation i Danmark. Den lutherske kristendomsfortolkning fik i stigende grad betydning for hele samfundets religiøse forståelseshorisont efter reformationen.¹⁸⁷

Jeg tilgår den lutherske kristendomsfortolkning fortrinsvist ud fra Luthers lille og store katekismus. Befolkningen i Danmark fik inden for kort tid en fælles horisont i Luthers *Lille Katekismus*, da den blev grundlag for uddannelse efter 1536.¹⁸⁸ Flere historikere har peget på, at den lutherske udlægning af de ti bud fik en central betydning for den brede samfundsdannelse og mere konkret for, hvordan lovgiverne udviklede lov.¹⁸⁹ I forlængelse af Taylors teori anskuer jeg ”luthersk teologi” som en bevægelig fortolkning af kristendommen og den religiøse forståelseshorisont i katekismerne som et brugbart redskab til at indfange kerneelementerne i den lutherske kristendomsfortolkning. Kerneelementer fra den lutherske teologi farvede den religiøse forståelseshorisont, som ideer, der infiltrerede de sociale forestillinger og muliggjorde nye praksisser og nye forståelser – for denne afhandling, nye forståelser af fattigforsorg.

Min analyse af udviklingen i fattigforsorgslovgivningen tager udgangspunkt i en viden om religionens teoretiske elementer, ligesom Geertz opfordrede til. Jeg har udvidet mit kendskab til den lutherske teologi og kristendommens budskaber generelt ved at bevæge mig frem og tilbage imellem flere af Luthers egne tekster, flere af de danske evangeliske reformatorers tekster og nu og da slået op i Biblen, samt støttet mig ved nutidens forskning i de teologiske tekster.¹⁹⁰ Kendskabet til samtidens religionsforståelse

¹⁸⁶ Geertz, “Religion as a Cultural System”, 42.

¹⁸⁷ Vind, “Lutherreception i 1500- og 1600-tallets Danmark”.

¹⁸⁸ Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 115–215.

¹⁸⁹ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel.*, 100; Krogh, “The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments”, 39; Nilsson og Vogt, “Introduction. The Middle Ages”; Stenbæk, “En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog - strafferetten”; Sunde, *Dekalogen: 13 essay om menneske og samfund i skjæringspunktet mellem rett og religion.*; Witte, “Introduction.”, 1–5.

¹⁹⁰ Laurentsen, “En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser”; Laurensen, *Malmøbogen*; Luther, *Den store katekismus*; Luther, “Om de

har jeg understøttet ved at læse bredt i kirkehistoriske og teologiske forskningsværker om senmiddelalderens, reformationens og 1600-tallets religiøsitet.¹⁹¹ Bo Kristian Holm og Nina Koefoed har peget på, at den lutherske teologi indeholdt en vedvarende kerne af lære omkring samfundslivet, der er mulig at studere. Ifølge Koefoed og Holm fik den lutherske forklaring på forholdet mellem den nådige Gud og det syndige menneske betydning for forståelsen af menneskelige relationer i verdenen over en længere periode. Det kom blandt andet til udtryk i den lutherske trestandslære og i forklaringen af de ti bud.¹⁹² Forklaringen her taler fint ind i Taylors teori om de sociale forestillinger, som netop favner muligheden for, at den religiøse forståelseshorisont kan indeholde kernelementer samtidig med at den er i konstant forandring. Elementer kan ligge skjult og dukke op til forskellige tider, være fremtrædende i lang tid eller flygtige, samtidig med at nye ideer fortsat infiltrerer de sociale forestillinger.

Denne afhandling skelner mellem den lutherske teologi og Luther, samt Luthers egne tekster. Den lutherske teologi omfavner den teologi som blev udviklet i Wittenberg af Luther selv og andre reformatorer, hvor især Luther selv, men også hans nære kollegaer Philip Melanchthon og Johannes Bugenhagen fik betydning for den danske reformation og religionsfortolkning.¹⁹³ Kirkehistorikere har fremhævet, at der ikke fandtes nogen ren lutherdom; ingen luthersk manual for samfundet; ingen luthersk retsorden eller luthersk sociologi; ej heller en ”kemisk rensset luthersk teologi”.¹⁹⁴ Martin Luther var en mand som alle andre positioneret i og skabt af en bestemt periode, og hans teologi udviklede og forandrede sig indtil hans død i 1546. Reformationen hang uomgængeligt sammen med renæssancehumanismen og Luthers budskaber blev fortolket og (videre)formidlet af adskillige personer. Den schweiziske Jean Calvin havde også en betydning for blandt andet bordsforståelse i Danmark.¹⁹⁵ I slutningen af 1500-tallet fremstod Niels Hemmingsen ”pan-protestantisk”, da han blandede Luther med Erasmus og Calvin i sin kristendomsforståelse.¹⁹⁶ Kirkehistoriker Anne Vind har

gode gerninger”; Luther, *Om Kristi nadver. Bekendelse*; Luther, *Om verdslig øvrighed*; Palladius, *En visitatsbog*; Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo*; Vormordsen, ”En kort forklaring og forskiel paa den evangeliske og papistiske prædiken og lærdom”. Luthers *Lille Katekismus* er tilgængeligt via danmarkshistorien.dk

¹⁹¹ De centrale forskere har været: Bo Kristian Holm, Sasja Emilie Stopa, Per Ingesman, Lars Bisgaard, Martin Schwartz Lausten, Ole Peter Grell og Carter Lindberg.

¹⁹² Holm og Koefoed, *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, 19.

¹⁹³ Denne skelnen ligger i forlængelse af det fælles projekt *Lutheranisme og dansk samfundsudvikling*, Koefoed m.fl., Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder.

¹⁹⁴ Gregersen og Bach-Nielsen, *Reformationen i dansk kirke og kultur.*, 30f.

¹⁹⁵ Gregersen og Bach-Nielsen, 22.

¹⁹⁶ Sommer, *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513-1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark*.

imidlertid bidraget med en god oversigt over de mange af Luthers praktiske og teologiske tekster, som blev oversat til dansk eller inkorporeret i danske tekster, og en lang række værker var allerede blevet oversat og var i omløb i midten af 1520'erne i Danmark, hvilket kun voksede efter 1536.¹⁹⁷ Ifølge Vind, var Luthers tekster, spørgsmål og budskaber en kontinuerlig central del af det danske intellektuelle liv, selvom han blev udlagt forskelligt og selvom han blev akkompagneret af andre såsom Erasmus og Calvin.¹⁹⁸ Historiker Charlotte Appel har fulgt Luthers *Lille Katekismus'* vej ind i den danske kirke og skoleundervisning, og påvist, at den blev genstand for adskillige genudgivelser og blev inkorporeret i børneundervisningen fra de første ABC bøger til latinskolernes højere undervisning.¹⁹⁹ Det ser ligeledes ud til, at adelen i 1500- og 1600-tallets Danmark havde et indgående kendskab til Luthers tekster og den lutherske teologi.²⁰⁰

Min forståelse af det lutherske som en historisk foranderlig religionsforståelse er baseret på den receptionsorienteret reformationsforskning. Nyere forskning viser, at den lutherske version af kristendommen blev udbredt samtidig med at den lutherske kristendomsfortolkning konstant var i bevægelse.²⁰¹ Reformatorerne, såsom Luther, Melanchthon og Bugenhagen, kaldte sig de evangeliske. De forstod sig selv, som dem, der holdt sig til evangeliets forkyndelse i modsætningen til papisterne og den romerske kirke. Luther og hans følgere ønskede ikke at skabe en ny "Luther" kirke. De ønskede at *re-formere* kristendommen og vende tilbage til, hvad der i deres øjne var den rene kristne kirke og lære.²⁰² I den tidlige reformation i 1520'ernes Danmark havde kun én (Hans Tausen) blandt de evangeliske prædikanter været på studieophold i Wittenberg, resten havde sandsynligvis kun læst og hørt om Luthers teologi. Prædikanterne støttede

¹⁹⁷ Eksempelvis Luthers *Lille Katekismus* i 1532, 1541/46 udgav Peder Palladius *Kort Fortolkning af Katekismen til de norske Sogne [...] (1541/46)*, som var en kombination af Luthers *Store Katekismus* fra 1529 og Melanchthons *Loci Communes* fra 1521, se Vind, "Lutherreception i 1500- og 1600-tallets Danmark", 120f.

¹⁹⁸ Ifølge Anna Vind handlede det for de første danske reformatorer i 1500-tallet om at følge op på Luthers budskaber og de indre modsætninger i wittenbergteologien blev først et problem i slutningen af århundredet, hvor ledende teologer såsom Niels Hemmingsen afveg i flere aspekter fra Luthers egne ord. Teologiske kontroverser i slutningen af 1500-tallet ledte til, at teologer fokuserede mere indgående på Luthers og Melanchthons teologiske tekstkorpus i 1600-tallet. Vind, 121–24, 135f.

¹⁹⁹ Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 137–215.

²⁰⁰ Jakobsen, "The Burden of the Highborn. The Nobility and Lutheranism in Late Sixteenth-Century Denmark", 247; Vind, "Lutherreception i 1500- og 1600-tallets Danmark", 122f.

²⁰¹ Høiris og Ingesman, *Reformationen: 1500-Tallets Kulturrevolution. Danmark*; Holm, "God's Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility"; Kallestrup, "Midlertidighed og evighed. Repræsentationer af dommedag i det 16. århundredes folkelige medier"; Rasmussen, *Hva er protestantisme*; Rasmussen, "Europæiske perspektiver på reformationen i Danmark."

²⁰² Gregersen og Bach-Nielsen, *Reformationen i dansk kirke og kultur.*, 16.

dog Luthers mission og de teologiske forskelligheder, som forskere er i stand til at spore i dag, har formentlig ikke fremstået tydelige dengang.²⁰³

Det er ikke sigtet her at koble Luthers egne teologiske tekster til en bestemt virkningshistorie for den danske samfundsudvikling, men jeg har arbejdet indgående med at forstå kerneelementerne formuleret i den evangeliske og lutherske kristendomsfortolkning med det formål at læse fattigforsorgslovgivningen i en dynamisk vekselvirkning med religionen og nærme mig de nye forståelser af fattigforsorg, som afhandlingen herefter vil præsentere.²⁰⁴ Det religiøse perspektiv har således formet mine forskningsspørgsmål og selvom jeg vil inddrage det teoretiske perspektiv i løbet af analysen, så er det vigtigt her at fremhæve, at den religiøse forståelseshorisont først og fremmest har været et vigtigt redskab til at tænke med og læse lovgivningsprocesserne med, i et nyt lys. For at understrege den receptionsorienterede tilgang har jeg i større grad søgt at forklare forandringerne i 1500-tallets religiøse forståelse af fattigforsorg igennem stemmer inden for riget Danmark, men som Anne Vind betonedede, så var Luthers egne ord vigtige. Hans udlægning af de ti bud bliver derfor også trukket ind for at styrke forståelsen af, hvad der skete med forståelsen af fattigforsorg og ansvaret for de fattige, da Christian 3. tog magten i 1536.

Afrunding

Kapitlet har positioneret afhandlingens teoretiske, empiriske og metodiske tilgang og bidrag, samt redegjort for den arbejdsproces, som har resulteret i afhandlingen. Afhandlingens empiriske bidrag ligger først og fremmest i tidsperioden, hvor jeg undersøger perioden mellem 1522-1739, hvori fattigforsorgslovgivningen ikke har været genstand for systematiske analyser før læst med et religiøst perspektiv. Jeg trækker delvist på et kendt materiale, da flere af lovene og bestemmelserne angående de fattige har været brugt i andre sammenhænge, men jeg bidrager også til at udvide det retshistoriske kildemateriale til fattigforsorgens historie ved både at bringe flere relevante love i spil og inddrage lovenes bevarede forarbejder i analysen. Lovenes forarbejder giver mulighed for at tilgå overvejelser og argumenter hos lovgiverne og muliggør en undersøgelse af, hvilke problemer lovgiverne så, hvordan de forstod dem og hvilke løsninger de valgte. Kombinationen af love og deres forarbejder udgør således brugbare kilder til min undersøgelse af, hvordan lovgivere udviklede fattigforsorgen først

²⁰³ Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 49.

²⁰⁴ For sådant et fokus jf: Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*.

med fokus på, hvordan fattigforsorg blev knyttet til religionen og dernæst, hvordan ansvar i fattigforsorgen blev diskuteret og defineret.

Empiriens sammensætning og mit fokus på hele lovgivningsprocessen muliggør et metodisk bidrag til fattigforsorgens historie, ved at jeg undersøger lovene som en praksis med fokus på, hvordan bestræbelser, diskussioner og definitioner har formet de endelige love og fattigforsorgen. Dette gælder særligt for den sidste halvdel af den undersøgte periode. Afhandlingen har desuden en metodisk tilgang og et bidrag i, at lovgivningsanalysen kombineres med en inddragelse af religionen som analysefaktor. Her har jeg arbejdet ud fra Geertz to-trinsprocess og først tilegnet mig kendskab til religionens indhold, og dernæst analyseret den menneskelige praksis, fattigforsorgslovgivning, med viden om lovgivernes religiøse forståelseshorisont. Med inspiration fra Geertz, vil jeg argumentere for, at et forudgående kendskab til fortolkningen af kristendommen i dens lutherske version kan kvalificere læsningen af fattigforsorgslovgivningen. Som udgangspunkt antager jeg, at et nærmere kendskab til denne fortolkning har betydning for dybden i det religiøse perspektiv og kan bidrage til at uddybe forståelsen af, hvordan danske lovgivere i 15-, 16- og 1700-tallet formede fattigforsorgen.

Denne afhandling bidrager til historieforskningen med et studie af det handlerum, som lovgiverne i Danmark skabte for udfoldelsen af et kristent ansvarsområde (fattigforsorgen), samt en undersøgelse af, hvilke fattige mennesker, dette ansvar omfattede, og hvilken forsorg, lovgiverne havde som intention at give. Handlerummet blev blandt andet formet af den religiøse forestillingsverden, der ifølge Hanne Sanders skabte mening for datidens mennesker og ifølge Henrik v. Achen betød, at de levede i evighedens synsvinkel, optaget af frelse og fortabelse. Det er forståelsen af det altomfavnende fortryllede univers, som kulturhistorikere på forskellig vis har søgt at fortolke og forklare, som jeg søger at favne ved at bruge "den religiøse forståelseshorisont" som teoretisk begreb, da en horisont i højere grad end ord som ideer, billeder eller forestillinger udtrykker, hvor gennemgribende religionen var for menneskers tilgang til livet fra middelalder til enevælde. Jeg inddrager religionen, som et aspekt af den position, hvorudfra lovgiverne skuede mod horisonten, som en bevidst eller ubevidst forståelseshorisont, men desuagtet det perspektiv, som lovgiverne forstod verden, deres rolle og deres ansvar over for de fattige ud fra.

3. Den tidlige evangeliske reformation og fattigforsorgen 1522-1530

I starten af 1500-tallet debatteret flere betydningsfulde europæiske skikkelser, såsom Erasmus af Rotterdam (1469-1536), Thomas More (1478-1535) og Martin Luther (1483-1546), hvilket ansvar kristne mennesker havde over for samfundets fattige. Mange pamfletter udtrykte tidens bekymringer om falske tiggere, både næret af frygt for social ustabilitet og frygt for, at de givne almisser ikke bidrog til at sikre frelsen for giverne. Europæiske urbane autoriteter begyndte allerede i 1300-tallet at regulere arbejdsforhold, tiggeri og almisseuddelinger og de blev i stigende grad interesseret i at tage kontrol med administrationen af fattigforsorg, der var et ansvarsområde under den romerske kirke. Hyppigheden af nye love for fattigforsorg og tiggeri tog til i store dele af Europa i 1520'erne i forbindelse med evangeliske reformationer, men også mange byer og områder, som forblev knyttet til den romerske kirke, introducerede nye regler for fattigforsorgen.²⁰⁵

1520'erne var en periode, hvor der også blev udtrykt nye tanker og ideer om fattigforsorg i Danmark. Det er hensigten med dette kapitel at åbne op for diskussionen om reformationsperiodens betydning for fattigforsorgen ved at undersøge forskellige ideer om, hvordan fattigforsorg var knyttet til religionen.²⁰⁶ Kapitlet indleder med en redegørelse for fattigforsorgen i starten af 1500-tallet, hvor fattigforsorgen var en del af den romerske kirkes ansvarsområde varetaget af klostre, lokale kirker og hospitalet. Dette skal danne baggrund for at forklare, hvordan tre forskellige stemmer i 1520'erne kritiserede den eksisterende fattigforsorg og formulerede nye tanker om fattigforsorgen. Først søgte Christian 2. i *Land- og byloven* (1522) at sætte nye rammer om fattigforsorgen; siden gav Frederik 1. plads til, at fattigforsorgen blev genstand for reorganisering og nyfortolkning. *Land- og byloven* var kun i kraft indtil 1523 og Frederik 1. udstedte ikke selv en ny fattigforsorgslovgivning. Hans politiske balancegang mellem dem, som ønskede at reformere kirken og dem, som ikke ønskede at bryde med den romerske kirke, gav imidlertid plads til, at teologer kunne diskutere, hvordan

²⁰⁵ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 45–51, 71–75, 95–127, 128–60.

²⁰⁶ Reformationen var en lang proces i Danmark med rødder i senmiddelalderen og ideer fra tyske områder, der udviklede sig igennem spredte reformeringer af byer, borgerkrig, valget af en ny konge og dennes regeringstid. Jf. Dreyer, "Den lange danske reformation"; Høiris og Ingesman, *Reformationen: 1500-Tallets Kulturrevolution. Danmark*.

fattigforsorg skulle forstås som en kristen pligt. Den sidste del af kapitlet vil fokusere på, hvordan henholdsvis den evangeliske prædikant Peder Laurensen og karmelittermunken Paulus Helie knyttede fattigforsorg og religion sammen på forskellige måder.²⁰⁷ Kapitlet søger at uddybe forståelsen af, hvordan spæde skridt blev taget til at reorganisere fattigforsorgen i 1520'erne og hvordan perioden blev en brydningstid, hvor fattigforsorgen ændrede karakter i dens tilknytning til religionen.

Fattigforsorg i starten af 1500-tallet

Fattigforsorgen blev i starten af 1500-tallet varetaget af forskellige kirkelige og kristne institutioner, der ikke nødvendigvis var direkte tilknyttet til kirker eller et kloster.²⁰⁸ Siden 1100-tallet havde hospitaler, klostre og kirker på forskellig vis ført omsorg for mennesker, der havde brug for sygepleje, husly eller almisser i form af penge eller fødevarer. Fattigforsorgen var i denne periode underlagt lokale regler og lokale praksisser, ofte knyttet til den enkelte institution. Disse tog udgangspunkt i kristne idealer om næstekærlighed og omsorg for fattige mennesker.

Institutioner til pleje og forsørgelse

Fattige og syge mennesker kunne finde hjælp ved hospitalerne, hvoraf der fandtes to slags. Helligåndshusene, som typisk tog sig af fattige syge mennesker og Skt. Jørgensgårde, som tog sig af de smitsomt syge. Skt. Jørgensgårde var typisk placeret uden for byerne omsluttet af egne mure. De syge beboere og de raske plejere fungerede sammen som et klostres søskende og dagene var fyldt af bøn og læsninger. Da spedalskhed i starten af 1500-tallet forekom mere sjældent blev Skt. Jørgensgårde ofte sammenlagt med større hospitaler eller omdannet til hospitaler for flere slags syge.²⁰⁹ Helligåndshusene lå ofte i købstæderne og var i nogle tilfælde knyttet til helligåndsklostre. Selvom langt fra alle hospitaler var tilknyttet en klosterorden var den daglige ledelse og pleje udført af gejstlige personer og hospitalernes plejere kaldtes

²⁰⁷ "De evangeliske prædikanter" var evangeliske reformatorer ligesom Luther. De havde generelt læst eller hørt om Luthers tekster. Deres teologi afveg på flere punkter lidt fra Luthers fortolkninger af kristendommen, men de var enige med Luther i den grundlæggende kritik af den romerske kirke og opgøret med gerningsretfærdigheden. Jf. Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 79–84.

²⁰⁸ Bay, "Donationer til kirken i dansk senmiddelalder"; Jensen, "Jeg var fremmed, og I tog imod mig". Fattigfolk og fremmede omkring Øm Kloster i middelalderen"; Jensen, "Byerne og de fattige"; Jensen, "Poul Helgesen og den sociale forsorg i senmiddelalderens Danmark."; Jensen, "Omsorgen for fattige og syge"; Kristensen, "Hospitalet i Øm"; Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*.

²⁰⁹ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 14; Riis, "Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark", 130f.

brødre og søstre.²¹⁰ Helligåndshuse blev oprettet af både høj og lav, verdslig og gejstlig som udtryk for kristne gode gerninger. Eksempelvis oprettede en kvinde i Aalborg i 1431 et helligåndshus til ”herberg, husværelse og hjælp”, fordi Helligånden havde oplyst hendes sind og hun ønskede at fremme gode gerninger i byen.²¹¹ I Ribe var forstanderen til helligåndshuset eksempelvis forpligtet til at holde messe og gudstjeneste i kirken og give fattige mennesker husly, seng og kost.²¹² De fleste hospitaler var indrettet til fattige syge og gamle mennesker, der ikke kunne gå omkring og indsamle almisser, men Helligåndshuset i København førte også omsorg for fattige børns opdragelse og ophold.²¹³ Hospitalernes indkomster stammede primært fra donationer, jordejendom og almisseindsamlinger.²¹⁴ Hospitalerne virkede således som kristne institutioner, mere eller mindre knyttet til kirkens officielle struktur. Nogle hospitaler havde endda tilladelse til at give aflad til dem som donerede gaver til hospitalets pleje af fattige syge mennesker.²¹⁵

I starten af 1500-tallet var flere hospitaler fungerende smålen. Historiker Troels Dahlerup betegnede denne del af fattigforsorgen som en slags forretning afledt af fattigforsorgens ”feudalisering”. Ifølge Dahlerup overtog byøvrigheder eller godsejere forvaltningen af hospitaler i takt med at institutionerne forfaldt over tid. Dahlerup påpegede, at forvaltningen fortsat var i overensstemmelse med kirkens myndigheder og at almisser fortsat var institutionernes økonomiske basis.²¹⁶ Frederik 1. (r. 1523-1533) gav eksempelvis flere hospitaler til udvalgte personer som len. Ved denne praksis (bortforlening) blev der typisk knyttet specifikke rettigheder og forpligtelser til de enkelte hospitaler og deres forstandere. Et givent hospital kom dermed under en godsejer, godsejeren kunne profitere fra dets indtægter og hospitalets pladser var typisk reserveret til udpegede persongrupper. Fripladser kunne også reserveres ved specificerede donationer. De velhavende i samfundet kunne dermed betale for ophold i hospitaler for dem selv og deres nære.

Kirker og klostre fungerede også som institutioner for fattigforsorg. Klostre kunne have tilknyttede hospitaler, men stod også selvstændigt for almisseuddelinger, sygepleje

²¹⁰ Der kendes til 30 helligåndshuse i danske købstæder, jf. Bisgaard. Bisgaard, ”Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”, 27; Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 7ff.

²¹¹ Bisgaard, ”Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”, 27.

²¹² Andersen, ”Af Ribe hospitals historie”, 287ff. I 1527 var Frederik 1.s kansler, ærkedegn Claus Gørtze forstander. I 1533 var domprovsten i Ribe forstander.

²¹³ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 10.

²¹⁴ Riis, ”Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark”, 132.

²¹⁵ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 12.

²¹⁶ Dahlerup, ”Den sociale forsorg og reformationen i Danmark”, 201f.

og fungerede i nogle tilfælde som pensionater for velstillede mennesker.²¹⁷ Klostrene var generelt bundet af den kristne kærlighedspligt til at beværte fremmede pilgrimme og rejsende.²¹⁸ Klostrene og kirkernes fattigforsorg var en liturgisk praksis, hvor donationer til udførelse af messer i kirken blev kombineret med almisseuddelinger til fattige mennesker. En søndags- eller højmesse bestod grundlæggende af læsninger fra biblen og lovsange udført af de gejstlige efterfulgt af altergang, hvor menigheden bragte et taksigelsesoffer til Gud og blev delagtiggjort i Kristus offer ved at modtage vin og brød (nadver). Messen skabte et bånd mellem det kristne fællesskab og Kristus (som var til stede i vin og brød), som førte Gud og deltagerne tættere på hinanden hver gang det blev opført.²¹⁹ Omkring 1500 var der talrige messer i løbet af det kirkelige år og ofrene var nu typisk et pengebeløb, der ikke blev givet ved hver søndagsmesse, men ved særlige højtidsmesser.²²⁰ Pengene gik til både kirken selv, gejstligheden og de fattige. Ved kirker og klostre blev der også indsamlet og uddelt almisser. Omkring 1500 var almisseuddelingerne til fattige mennesker typisk pengebeløb, der blev uddelt ved årets højtider såsom jul og påske.²²¹

Den religiøse fattigforsorg

Fattigforsorgen var vævet ind i kirkens institutionelle virke, fordi fattigforsorgen var vævet ind i teologien. Det kommer blandt andet til udtryk ved sjælemesserne. Det var særlige messer, som blev afholdt for bede for en afdød persons sjæl. Sjælemesser var udbredte, da det kristne fællesskab også inkluderede de døde. Messerne var desuden en måde, hvorpå almindelige mennesker kunne tage del i gejstlighedens hellighed og sikre egen frelse ”via stedfortræder”.²²² Donationer til at holde sjælemesser i kirker og klostre indeholdt ofte bestemmelser om, at munkene og præsterne skulle give almisser til de fattige på vegne af donorens sjæl. Eksempelvis donerede en abbed i 1175 midler til at der blev holdt en årlig sjælemesse efter hans død, hvor der blev bedt for hans sjæl og delt mad ud til tolv fattige mennesker.²²³ I 1407 gav en enke en gård til et kloster mod at

²¹⁷ Klostrene ser ud til at have udført fattigforsorg efter reformationen, men jeg har ikke fundet noget større studie af denne praksis. Jf. Riis for en kort omtale. Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 9; Riis, “Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark”, 129f.

²¹⁸ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 10.

²¹⁹ Menigheden modtog kun brødet efter 1264, vinen var forbeholdt præsterne. Bisgaard, “Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”, 30f. https://denstoredanske.lex.dk/messe_-_gudstjeneste

²²⁰ Jürgensen, “Pious donations: the act of giving in the lutheran church and its spatial implications”, 214–20.

²²¹ Jürgensen, 214–20.

²²² Bisgaard, “Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”, 31–33.

²²³ Riis, “Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark”, 129.

munkene skulle holde årlige sjælemesser over hende selv, hendes mand og deres børn. Samtidig skulle munkene give tolv fattige rigeligt mad og drikke.²²⁴ Almisserne blev givet til de fattige i forbindelse med sjælemesserne, så de fattiges bønner og taksigelser kunne ”stige til himmels” og hjælpe til at bede for den afdødes sjælefrelse.²²⁵

Almisser og fattigforsorg indtog en kompleks og betydningsfuld del af den middelalderlige teologi. Almisser var både en kristen pligt afledt af buddet om at vise kærlighed over for næsten og en fresegivende handling. Fattigforsorg ved almisser var afledt af et fundamentalt dilemma i kristendommen: Rige personer havde sværere ved at komme i himlen end en kamel igennem et nåleøje.²²⁶ Biblen havde mange fortællinger, som satte fattigdom i højsædet og problematiserede rigdom. Fattige mennesker var anset som Guds udvalgte folk, fordi Gud selv havde påtaget sig et liv i fattigdom og ydmyghed i Kristus.²²⁷ Fattigdom blev anset som et tegn på nærvær til Gud og Kristus.²²⁸ Kristne mennesker kunne få del i dette nærvær og sikre sin frelse på to måder. Man kunne, som munk, aflægge et fattigdomsløfte og trække sig væk fra verdens fristelser.²²⁹ Den anden måde at løse rigdommens dilemma på var at give almisser til fattige mennesker. Kristus opfordrede eksempelvis de rige til at sælge al ejendom og give det til de fattige, hvilket ville sikre dem deres frelse.²³⁰ De fattige var anset som mellemmand mellem Gud og mennesket, der var i stand til at transformere verdslig rigdom til evig frelse og på den måde sikre frelsen hos giveren.²³¹ Middelalderens teologer udviklede en kompleks forestilling om, at rige og fattige levede i et symbiotisk forhold forbundet igennem almissegaver og forbønner. Forestillingerne var hovedsageligt orienteret mod at sikre frelsen hos den del af befolkningen (adelige, rige købmænd og handelsfolk), som levede i en moralske gråzone tæt på synder såsom griskhed og stolthed.²³²

²²⁴ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 5, 19.

²²⁵ Bisgaard, “Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”, 37.

²²⁶ Markusevangeliet 10:25 ”Det er lettere for en kamel at komme igennem et nåleøje end for en rig at komme ind i Guds rige”. Biblens verden er bygget op omkring modstillinger mellem de fattige, som Kristus redder fra undertrykkelse og nød – en modstilling, som den kristne middelalder verden efterfølgende arbejdede med for at finde plads til både fattig og rig i kristendommen, jf. Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*; Hanawalt og Lindberg, *Through the eye of a needle: Judeo-Christian Roots of Social Welfare*.

²²⁷ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 27.

²²⁸ Jensen, “Byerne og de fattige”, 310ff; Wandel, *Always among Us: Images of the Poor in Zwingli’s Zurich*, 1ff.

²²⁹ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 25. Munkeordnernes forskellige leveregler vidner om at opfattelserne af den bedste måde at nærme sig Gud på afhang af tid og sted, alt efter om fokus var på at opnå en sjælelig fattigdom og ydmyghed (modsat stolthed) eller en materiel fattigdom og ydmyghed (modsat griskhed).

²³⁰ (Matt. 19:16-24).

²³¹ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 28.

²³² Bisgaard, “Adelen og ‘de syv dødelige synder’. Omkring kalkmalerierne i Bollerup Kirke”; Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity*

”De fattige”, som almisserne var rettet imod, var en relativ og alsidig gruppe af trængende mennesker såsom enker, forældreløse børn, gamle og syge, fattige rejsende og fængslede.²³³ Gruppen inkluderede også dem som levede i påtaget fattigdom.²³⁴ Tiggermunke levede i fattigdom sammen i broderskaber og de blev forsørget ved hjælp af almisser fra et afgrænset område (en termin) omkring deres kloster. I dette område terminerede udvalgte brødre, det vil sige, de rejste ud for at indsamle almisser (ofte fødevarer) til deres medbrødre i klostret. Nyere forskning argumenterer for, at tiggerbrødrene (især dominikanerne og franciskanerne) var de førende prædikanter i senmiddelalderens Danmark.²³⁵

Der var mangfoldige donationspraksisser knyttet til fattigforsorgen. Donationer sikrede blandt andet årlige badedage til de fattige og ildsteder om vinteren. En biskop i Ribe oprettede eksempelvis i 1298 en stiftelse (en gård med jordegods), der skulle give 20 skolebørn fri bolig og kost.²³⁶ I byerne blev der også oprettet gæsteboder, som var friboliger til fattige mennesker. Disse blev også kaldt sjæleboder, i den forståelse at de ligesom sjælemesser var en god gerning givet til gavn for giverens sjælefrelse.²³⁷ Donerede badedage til fattige mennesker blev ligeledes kaldt for sjælebade, til gavn for den fattige og giverens sjæl.²³⁸

Fattigforsorgen var både en del af teologien og en del af det religiøse liv i senmiddelalderens Danmark. Der var den institutionelle fattigforsorg, hvor en stor del af almisserne og donationerne flød til og igennem kirken. Afhængig af det enkelte hospital, kirke eller klostres virke kunne fattige og syge mennesker, samt pilgrimme og rejsende, finde sygepleje, sjælepleje, husly og kost. Derudover iværksatte religiøse forsamlinger, de såkaldte gilder og broderskaber, også fattigforsorg for medlemmerne. Gilderne var religiøse forsamlinger, hvor medlemmerne agerede hinandens religiøse brødre og søstre og praktiserede kristendommen sammen. De blev et udbredt fænomen efter pestens indtog i 1300-tallet. Et gilde varetog gruppens fælles interesser, herunder

in the West, 350-550 AD; Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 22–33; Pullan, “Poverty, charity, and social welfare”; Tierney, *Medieval poor law: A sketch of canonical theory and its application in England*, 44–67; Wandel, *Always among Us: Images of the Poor in Zwingli’s Zurich*, 1–16.

²³³ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 18–22, 31.

²³⁴ Wandel, *Always among Us: Images of the Poor in Zwingli’s Zurich*, 1–17.

²³⁵ Jakobsen, “‘De tiggermunke fare omkring...’ - om dominikanske og franciskanske terminering blandt middelalderens landboere”.

²³⁶ Andersen, “Af Ribe hospitals historie”, 287ff.

²³⁷ Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 19.

²³⁸ Nielsen, 20.

hjælp ved fattigdom, alderdom og sygdom, samt at sørge for begravelsen af fattige medlemmer og betale for årlige sjælemesser over døde medlemmer.²³⁹

Ud over institutioners og gilders fattigforsorg var der med al sandsynlighed også en del fattige mennesker, som gik rundt og tiggede almisser. Denne fattigforsorg er imidlertid sværere at se i kilderne end den institutionelle fattigforsorg. Der er dog ingen tvivl om, at kirken opfordrede til at give almisser til fattige tiggere, da helgener på kalkmalerier i danske kirker ofte var afbilledet i færd med at uddele almisser i form af penge, fødevarer eller tøj til tiggende handikappede og syge mennesker.²⁴⁰

Fattigforsorg i Land- og byloven

I vinteren 1522 vedtog Christian 2. Danmarks første lov, der blev italesat som en universel lov for det danske rige. Lovkomplekset indeholdt 249 paragraffer og var opdelt i to, hvor én del indeholdt bestemmelser vedrørende købstæderne og den anden del indeholdt bestemmelser vedrørende samfundet generelt.²⁴¹ Forskere har argumenteret for, at lovkomplekset i høj grad var inspireret af internationale lovgivningstendenser, men også trak på eksisterende dansk købstadslovgivning.²⁴² Loven havde mange formål, deriblandt at udfordre kirkens myndighed og centralisere samfundet under kongemagten. Loven standardiserede vægt og mål, strukturerede ret og embedsnetværk, forandrede skole og uddannelse i forhold til humanistiske idealer, samt begrænsede gejstlighedens mulighed for at eje jord, agere juridisk og fastsatte nye rammer for fattigforsorgen. Loven var et udtryk for Christian 2.s nære alliance med handels- og borgerskabet, som blev tilgodeset i loven i modsætning til adelen og gejstligheden. Der er ikke overleveret kilder om, hvem og hvorfor loven blev udformet og vedtaget. Forskere er imidlertid enige om, at de primære involverede kom fra handels- og borgerskabet og ikke rigsrådet, som normalt havde stor indflydelse på landets styre.²⁴³ Loven blev hurtigt

²³⁹ Bisgaard, "Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation", 34ff; Nielsen, *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*, 16f.

²⁴⁰ Plathe, "Sankt Morten: de fattige og syges velgører".

²⁴¹ Vi kender ikke den originale titel til lovkomplekset. Jeg arbejder i forlængelse af den nyeste forskning om loven, der anvender titlen "Land- og byloven" og anser lovene som en helhed. Jeg citerer love efter Aage Andersens udgave, Jf.: Andersen, *Den Danske Rigslovgivning 1513-1523.*; Mogensen, "Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II's Land- og Bylov (1522).", 16-24.

²⁴² Jf. Andersen, *Den Danske Rigslovgivning 1513-1523.*, 10; Bisgaard, *Christian 2. En biografi.*, 291ff; Kolderup-Rosenvinge, *Danske recesser og ordinantser af kongerne af den oldenborgske stamme*, xxixf; Mogensen, "Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II's Land- og Bylov (1522)."

²⁴³ Rigsrådet nævnes i loven, som dem der udgav loven sammen med kongen. Dette afspejler den eksisterende regeringsstruktur i Danmark o. 1522. Mogensen argumenterer for at en gruppe fra borgerskabet og handelsstanden sandsynligvis havde større indflydelse på loven end rigsrådet. Der er dog ikke bevaret kilder, der med sikkerhed fortæller, hvem der stod bag loven. Bisgaard

anvendt blandt ledende mænd i landet som en årsag til at gøre oprør imod Christian 2. Den blev trukket tilbage da Christian 2. flygtede fra Danmark i 1523 og loven blev brændt på bålet.²⁴⁴

Bestemmelser imod en forgrenet almissepraksis

Tiggeri og almisseindsamlinger var, som nævnt, udbredte fænomener og loven understøtter på mange måder det billede, som moderne forskning har tegnet af senmiddelalderens fattigforsorg. Ifølge *Land- og byloven* var Christian 2. opmærksom på nogle specifikke områder, hvor der blev snydt med almisserne og på nogle få strukturelle problemer, som kunne skabe fattigdom. Min analyse af loven peger på, at lovgiverne søgte at beskytte den kristne fattigforsorg inden for den religiøse forståelseshorisont, hvor almisser var fresegivende handlinger, når de blev givet til de fattige.

Når *Land- og byloven* har været inddraget i dansk fattigforsorgsforskning, har fokus lagt på én bestemmelse fra loven. Denne bestemmelse forbød arbejdsføre mennesker blandt almuen at tigge. Dette blev begrundet med, at kongen havde erfaret, at mange blandt almuen valgte tjeneste og arbejde fra. Bestemmelsen tillod kun syge fattige mennesker at tigge med et tiggertegn (jf. citeret bestemmelse nedenfor).²⁴⁵ *Land- og bylovens* rolle i fattigforsorgens historie er i den forbindelse blevet forklaret som en reaktion på et udbredt problem med for mange tiggere – et problem skabt af udbredt forarmelse og befolkningsvækst i senmiddelalderen. Loven forklares som symptombehandlende; en lov, der handlede mere om at gennemføre en ny arbejdsetik, fordi fattigdom var blevet et problem, end at tage fat i fattigdommens strukturelle problematikker, hvilket kun skabte store grupper af marginaliserede og kriminaliserede fattige mennesker, der blev stemplet som ”uærlige” og ”uværdige” fattige.²⁴⁶

Uden at underkende denne tolkning af loven, så antyder *Land- og byloven* imidlertid, at lovgiverne også havde andre perspektiver på fattigforsorgen. Først og fremmest beskrev loven et langt mere forgrenet problem med tiggeri i samfundet end blot almuens arbejdsvægring. Udover at tiggeriet blev beskrevet som et resultat af fattige syge menneskers og uvillige arbejdsdygtige menneskers tiggeri, så beskrev loven, at

foreslår desuden en svensk inspiration. Bisgaard, *Christian 2. En biografi.*; Mogensen, “Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s Land- og Bylov (1522).”, 158.

²⁴⁴ Loven er bevaret ved enkelte originale eksemplarer. Mogensen, “Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s Land- og Bylov (1522).”; Bisgaard, *Christian 2. En biografi.*

²⁴⁵ *Land*, 1522, §112; *By*, §93.

²⁴⁶ Jensen, “Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder”, 16–21; Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 22.

nogle mennesker gik rundt og tiggede om hjælp til at betale bøder for manddrab.²⁴⁷ Andre tiggede om hjælp til at bygge nedbrændte gårde op igen.²⁴⁸ Latinskolebørn af fattige bondeforældre tiggede mad i købstæderne, hvor de gik i skole.²⁴⁹ Herreklostre og andre klostre, som ejede gods (det vil sige klostre, der havde en form for indtægt) sendte folk ud for at bede om almisser. Dertil vandrede munke fra tiggerbrødreordnerne omkring og de forskellige hospitaler for fattige, syge og smitsomme sendte præster ud for at samle almisser.²⁵⁰ Tiggere vandrede rundt i Skåne i høsttiden blandt almuen og tiggede til kirker og kapeller.²⁵¹ Adskillige indsamlingstavler blev båret rundt i landets sognekirker, hvori der blev indsamlet penge efter messerne.²⁵² Det har muligvis også været i tankerne hos de involverede bag loven (som ønskede at centralisere magten hos kongen), at biskopper havde selvstændig magt til at udstede tiggerilicenser.²⁵³

Fattigforsorgen hang tæt sammen med almissepraksisser, og det var også primært her, at loven regulerede praksis hos både den verdslige og gejstlige del af befolkningen. De nye bestemmelser for almissepraksisser blandt almuen legitimeres i loven med en henvisning til erfaringer med, at mange fattige, men arbejdsføre, mennesker:

ey ville thienne eller tage thennom noget arbejde for, meden the saa kunde faa theris liifs nøttørfft och føde; huor slige findes vti kiøbsteder eller anderstedz, tha schulle the ther vddrifuis, met mynde endt the arbejde och thiene ville, och ey schall giifues gudtz allmusse andre end fattuge, syuge och vanføre mendische.²⁵⁴

Guds almisse skulle alene gå til de syge fattige. De fattige mennesker, der blev fundet i at tigge og fundet i at være arbejdsføre skulle forvises fra området ”met mynde endt the arbejde och thiene ville”. Lovgiverne kan hermed have ment, at de fattige, som tiggede ulovligt, først skulle modtage en form for advarsel om at finde et arbejde inden de blev forvist for at have overtrådt loven.²⁵⁵ Loven bestemte derefter, at der skulle antages en

²⁴⁷ *Land*, 1522, §112.

²⁴⁸ *Land*, 1522, §114.

²⁴⁹ *Land*, 1522, §125; *By*, §61

²⁵⁰ *Land*, 1522, §120; *By*, §88.

²⁵¹ *By*, 1522, §92.

²⁵² *Land*, 1522, §117; *By*, §90. Loven præciserer ikke, hvilke slags indsamlinger det drejede sig om.

²⁵³ Denne ret har historiker og forsker i tiggerbrødreordner Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen beskrevet, jf. Jakobsen, “De tiggermunke fare omkring...” - om dominikanske og franciskanske terminering blandt middelalderens landboere”, 39.

²⁵⁴ *Land*, 1522, §112.

²⁵⁵ Hvor forskning i loven udført af Christina Lysbjerg Mogensen pegede på hollandsk og tysk indflydelse på loven og Lars Bisgaard pegede på en mulig svensk indflydelse, kan en norsk indflydelse muligvis ligge bag denne bestemmelse. Christian 2. befandt sig som statholder i Norge mellem 1506-1512 og kan sandsynligvis her have tilegnet sig viden om Norgens lovgivningshistorie. I en landslov fra 1274 bestemmes det eksempelvis at arbejdsføre tiggere, som med vilje ikke søger tjeneste, skulle anses som retsløse indtil de ansøgte om eller tog tjeneste.

badskærer til at ”ofuersee en gang om huer wge sadanne wanføre och siuge mendneshe, som gudtz almuse schulle tage”.²⁵⁶ Denne bestemmelse har som nævnt været trukket frem i forskningen og Christian 2. er blevet iscenesat som kongen, der indførte en skelnen imellem de ”værdige” fattige, som kunne få almisser, og de ”uværdige” stærke og friske tiggere, som ikke skulle hjælpes, men underlægges kontrol, tvang og straf.²⁵⁷ Lovens ordlyd er imidlertid ikke tydelig her. Badskærerens funktion kan have været at pleje de syge og/eller at føre kontrol med, at kun de uarbejdsdygtige fik udleveret en tiggeritilladelse. Det kan formentlig være et udtryk for, at omsorg for de syge fattige og kontrol med at folk arbejdede blev anset som to lige dele af fattigforsorgen.

Loven kan være et udtryk for en interesse i at afskaffe tiggeri ved at kontrollere, at ingen uretmæssigt værgede at arbejde og tiggede Guds almisse uden gyldig årsag, som den nævnte forskning har fremhævet. Desuden, for en interesse i at udbrede sygepleje. Loven indikerer imidlertid også et ønske om at afskaffe unødvendigt tiggeri ved at forebygge fattigdom og nød igennem arbejdsuddannelse – i hvert fald for købstadsborgernes børn og ældre. Loven tillod gamle embedsmænd i købstæderne, der blev fattige i deres alderdom, at arbejde i ”lappergierning wden alt affgiff”, så de fortsat kunne have en indtægt.²⁵⁸ Alle borgerdrenge skulle lære at læse, skrive og regne og lære et embede ”som the kunde faa forstandt och gafn af, om thennom ginge armodt paa, at the tha wiste at behielpe thennom thermet.”²⁵⁹

Sygepleje og fresegivende fattigforsorg

Når *Land-* og *bylovens* mange bestemmelser angående den forgrenede almissepraksis læses sammen, så fremhæver min analyse, at det har været et overordnet formål at beskytte fattigforsorgen som en fresegivende praksis. Hvor almisser ellers gik både til kirker, klostre, skolebørn og bødeskyldige ville loven have resulteret i, at almisserne fremover primært skulle gå til de fattige trængende, enten i frivillig eller ufrivillig hjælpeløshed. Loven søgte at afgrænse fattigforsorgen til Guds udvalgte folk, hvilket loven definerede som de fattige syge og de fattige tiggermunke. Dette understøttede

Landsloven af 1274 havde desuden rødder i kanonisk ret. Tak til norsk retshistoriker Jørn Sunder, for at påpege denne mulige sammenhæng. For en analyse af, hvordan norske middelalderlove skelnede mellem rette og urette fattige jf. Sunde: Sunde, “Lade og Ørkesløse Betlere’ - Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv”.

²⁵⁶ *Land*, 1522, §112.

²⁵⁷ Jensen, “Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder”, 16–21; Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 22; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 16; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 128.

²⁵⁸ *By*, 1522, §67.

²⁵⁹ *By* 1522, §60.

loven ved at forbyde en række specifikke forgrenede almissepraksisser, som ikke direkte relaterede sig til forsørgelsen af de fattige og tiggermunkene. Christian 2. søgte at tage større kontrol over kirkelige affærer og med *Land- og byloven* ville kongen blandt andet få rettigheden til at styre fattigforsorgen, der hidtil havde været kontrolleret af kirken og kristendommens budskaber. Nu skulle det være kongen og ikke kirken, som sikrede rammerne for den religiøse symbiose mellem den bedrestillede og den fattigere del af befolkningen.

Loven afgrænsede således to grupper af almisseberettigede. Hvad angik den ene gruppe, de syge fattige, der ikke selv kunne tjene til deres livsophold, så skulle de gives et tegn, som viste, at de havde tilladelse til at tigge.²⁶⁰ Det var en badskeer (en person med en vis form for lægepraksis), der blev udpeget til at ”offuersee” de syge fattige. Loven gav også hospitalerne tilladelse til fortsat at sende personer ud for at samle almisser til de indlagte.²⁶¹ Historikerne Ole Peter Grell og Andrew Cunningham påpegede allerede i 1997, at fattigforsorg og sygepleje i 1500-tallets Europa langt hen ad vejen var en og samme ting.²⁶² Hvad angik den anden gruppe, de fattige tiggermunke, så undtog loven dem fra det generelle tiggerforbud for gejstlige. Ifølge loven måtte ingen gejstlige, være det sig præster eller munkebrødre, fremover tigge på vegne af kirker og klostre, medmindre de havde kongens tilladelse. Loven undtog tiggerbrødrene (dominikaner-, franciskaner- og karmelitermunke) fra at skulle søge om tilladelse, og gav dem således uhindret mulighed for at søge almisser i deres terminer.²⁶³ Tiggerbrødrene måtte dog ikke tigge ved bryllupper, barsler eller ”anden werdskab”.²⁶⁴ Loven sigtede sandsynligvis her på at stoppe klostres og kirkers selvstændige almisseindsamlinger og biskoppernes muligheder for at udstede tiggerlicenser.

Tiggerbrødrenes undtagelse kunne tyde på en interesse i at beskytte tiggeriet, når den var forbundet til tiggerbrødrene, der i deres hellige fattigdom kunne bære verdslige rigdomme videre til evig frelse. Ifølge de kristne forestillinger bar den fattige almissemodtager de verdslige rige gaver ind i det evige liv og omdannede det til frelse for giveren. Middelalderens teologer diskuterede i høj grad til hvem, hvad og hvornår almisserne helst skulle gives, så det levede op til Guds bud og sikrede frelsen. Nogle teologer mente, at det var sikrest at give sine almisser til fattige munke og præster, da man her var sikker på modtagerens hellighed og ydmyghed. Mange var desuden

²⁶⁰ *Land*, 1522, §112; *By*, §93.

²⁶¹ *Land*, 1522, §116, 120; *By*, §88, 91.

²⁶² Grell og Cunningham, “The Reformation and Changes in Welfare Provision in Early Modern Europe”.

²⁶³ *Land*, 1522, §120; *By*, §88.

²⁶⁴ *By*, 1522, §92.

bekymret for, at bedrageriske tiggere bar gaverne til helvede og djævelen, i stedet for til Guds rige. Inden for dette spænd af den yderste hellighed og den mest bedrageriske syndighed faldt alle andre fattige mennesker. Tidens gejstlige og verdslige øvrigheder rangerede, hvem man burde give almisser før andre, når der nu ikke kunne være nok til alle.²⁶⁵ *Land- og bylovens* mange bestemmelser angående almissepraksisser kan i den forstand læses som et bud på dette religiøse problem. Ifølge Bisgaard og Mogensen så søgte Christian 2. at opnå større kontrol med kirken via *Land- og byloven*.²⁶⁶ Som en tilføjelse til dette argument, så viser Christian 2.s behandling af almissepraksisserne, at han søgte at opnå mere kontrol med kirken, samtidig med, at han tog hensyn til religionen. Loven gjorde ikke op med frivilligt påtaget fattigdom, så længe det var i en religiøs kontekst og ikke handlede om arbejdsvægning blandt almuen. Nyere forskning har argumenteret for, at tiggerbrødrene var de førende prædikere i det danske samfund i starten af 1500-tallet.²⁶⁷ Hvis dette har været iblandt lovgivernes overvejelser, så beskyttede loven tiggermunkenes dobbelte funktion som sikrere af frelse både igennem prædikenvirksomhed og som almissemodtagere.

Loven indeholdt to metoder til at afgrænse fattigforsorgen; forbud og kendetegn. En række almissepraksisser blev direkte forbudt. Som nævnt måtte ingen gejstlige ud over tiggermunke fremover tigge. Loven forbød herreklostre at sende folk ud for at bede om almisser, tiggerne i Skåne måtte ikke længere tigge på vegne af kirker og kapeller, sognekirkerne måtte kun samle penge ind ved ombæring af sognekirkens egen tavle og kongen var, som nævnt, den eneste, som kunne udstede tiggeritilladelser fremover. Loven forbød, at fattige skolebørn måtte tigge deres kost i købstæderne. Fremover måtte ingen børn, der ikke blev forsørget af egen familie og slægtninge, gå i skole. Ingen var fremover forpligtet til at hjælpe nogen med at betale bøder for manddrab.²⁶⁸ Ingen måtte fremover hjælpe dem, som brændte deres gårde ned ”met vilge och thermet gjøre syn naboe schade”.²⁶⁹ Flere af disse forbud blev legitimeret ved at blive fremstillet som

²⁶⁵ Bronislaw Geremek har en god og grundig introduktion til middelalderens relative opfattelse af fattigdom og hvordan frelseøkonomien var bundet op på den fattiges hellighed. Brian Tierney har udført en detaljeret analyse af middelalderens store teologiske jurister diskussioner om rangering af almisser til fattige fra Gratians uklarheder i *Decretum*. Fortolkningerne var mange, men juristerne tog udgangspunkt i spørgsmålet om, hvordan almisserne kunne sikres at hjælpe bedst, ikke i, hvem der skulle ekskluderes fra almisserne, se især side 54 og 62: Geremek, *Poverty: a history*, 18–52; Tierney, *Medieval poor law: A sketch of canonical theory and its application in England*, 44–67.

²⁶⁶ Bisgaard, *Christian 2. En biografi.*; Mogensen, “Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s Land- og Bylov (1522).”

²⁶⁷ Jakobsen, “De tiggermunke fare omkring...” - om dominikanske og franciskanske terminering blandt middelalderens landboere”.

²⁶⁸ *Land*, 1522, §113.

²⁶⁹ *Land*, 1522, §114.

skadevoldende og bedrageri, såsom Skånes tiggere, der levede et "ondt leffnit" af tiggeriet, og gårdbrænderne, som skadede deres naboer. Der nævnes intet om bedrageri og skadevold ved herreklostrenes eller skolebørnenes tiggeri. Ud over forbud, indførte loven to kendetegn for dem, der sikkert kunne gives almisser. "Stadstegn" skulle gives til de fattige syge mennesker i købstæderne. De almisseindsamlere, der blev sendt ud fra hospitaler for smitsomme syge måtte kun samle penge ved at klappe med en kæp.²⁷⁰ Tiggermunkene har angiveligt været kendetegnet ved deres farvede kutter, da de eksempelvis kaldtes sortebrødre og gråbrødre.

Hvor fokus hidtil har været på, hvordan *Land- og byloven* søgte at tvinge almuen til at arbejde, så er det en væsentlig pointe i min analyse, at loven også søgte at beskytte fattigforsorg som en religiøs frelsegivende praksis. Loven fokuserede på at afgrænse og styre almissepraksisser, der havde forgrenet sig væk fra at have fokus på forsørgelse af fattige mennesker. Igennem loven kaldes almisserne for "gudtz almisse", hvilket vidner om den religiøse betydning lovgiverne tillagde almisserne og som ifølge loven alene hørte de fattige (syge og tiggermunke) til. Det var ikke kun arbejdsføre mennesker blandt almuen, som blev holdt uden for denne gruppe, men også kirken og gejstligheden generelt, der ikke blev inkluderet og som heller ikke måtte tigge sig til Guds almisse. Loven påbød desuden, at overskuddet fra messer afholdt af bødepenge skulle gives til de fattige.²⁷¹ Christian 2. holdt dermed hånden under den kristne kirkelige fattigforsorg og sikrede ved lov at overskuddet fra en bestemt messeafholdelse skulle gå til fattige mennesker og ikke eksempelvis kirken selv. Med andre ord, søgte loven at knytte den kristne ide om almisser som frelsegivende alene sammen med forsørgelsen af Guds udvalgte folk, de fattige i frivillig religiøs eller ufrivillig fattigdom.

Fattigforsorg i en brydningstid

Frederik 1. overtog magten i 1523, hvilket betød, at Christian 2.s rammer for fattigforsorgen sandsynligvis aldrig nåede at have effekt eller blive basis for videre lovgivning. Frederik 1.s styre gav mulighed for, at de nye ideer om kirkens og religionens reformation, der især fra 1525 strømmede ind sydfra kunne brede sig. Ved at give plads til debatter om religionen, gav Frederik 1. plads til diskussioner om fattigforsorgens rette indretning. Frederik 1. spillede, ifølge kirkehistoriker Martin Schwartz Lausten, en stor rolle for at den tidlige reformation kunne brede sig i danske købstæder. Kongen trådte en politisk balancegang imellem de dele af det adelige og gejstlige rigsråd, som ønskede

²⁷⁰ *Land*, 1522, §116.

²⁷¹ *By*, 1522, §19.

at standse kirkelige reformer, og dem, som ønskede forandring.²⁷² Ifølge kirkehistoriker Rasmus Dreyer søgte Frederik 1. især at vedligeholde en alliance med det voksende borgerskab og gav dem derfor flere tilladelser til selvbestemmelse i kirkelige affærer. Frederik 1. forsøgte på et og samme tidspunkt at opfylde kravet i hans håndfæstning om, at kirkens gamle rettigheder skulle opretholdes, men undlod direkte at forbyde de nye evangeliske reformationer af kirkelige forhold i forskellige købstæder. Frederik 1. støttede endda i nogle tilfælde evangeliske tiltag.²⁷³ De følgende afsnit vil vise, at selvom Frederik 1. ikke skabte love for fattigforsorgen, så betød hans politiske handlinger, at forståelsen af fattigforsorg fik mulighed for at udvikle sig i takt med reformationsbevægelsernes udbredelse.

Reformatorenes succes skyldtes de evangeliske prædikanters store prædikenvirksomhed, der foregik både mundtligt og skriftligt. Bogtrykkerkunsten spillede en markant rolle for reformationsbevægelserne i Europa, men den litterære debat om religionen i Danmark havde et særligt socialt fokus.²⁷⁴ Det er yderligere et formål med de to følgende afsnit at vise, at de religiøse bevægelser og det sociale spørgsmål hang sammen i Danmark ved at inddrage to forskellige stemmer i den tidlige reformation som formidlere af de ideer om fattigforsorg, der blev en del af diskussionerne angående den rette fortolkning af kristendommen og kirkens rolle i samfundet.²⁷⁵ Jeg inddrager i det følgende først de evangeliske prædikanters sociale kritik, som var en del af deres religiøse kritik, her hovedsageligt repræsenteret ved den evangeliske prædikant Peder Laurensen og dennes *Malmøbog* (1530) om Malmø reformation 1527-1530. Dernæst inddrager jeg, hvordan karmelittermunken og reformationskritikeren Paulus Helie knyttede religion og fattigforsorg sammen i 1528.

Den evangeliske religiøse sociale kritik

Fattigforsorgen blev vævet ind i kernen af de evangeliske prædikanters kritik af den romerske kirke- og kristendomsfortolkning. En stor del af kritikken tog udgangspunkt i det kristne dilemma omkring rigdommens moralske problematikker og ophøjelsen af fattigdom. De evangeliske modstillede de fattige (en gruppe de anså sig selv som en del

²⁷² Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 38–40, 46, 56f.

²⁷³ Dreyer, "Den lange danske reformation", 44.

²⁷⁴ Arffman, *Revolution des Helfens: Der Versuch des Luthertums, die Probleme der Armut zu lösen*, 223.

²⁷⁵ Kirkehistorikere Lausten og Arffman har behandlet de sociale aspekter af Paulus Helie og de evangeliske prædikanters skrifter, mens Paulus Helie alene i et lille omfang er nævnt i fattigforsorgsforskningen af Riis og Selch Jensen: Arffman, *Revolution des Helfens: Der Versuch des Luthertums, die Probleme der Armut zu lösen*; Jensen, "Poul Helgesen og den sociale forsorg i senmiddelalderens Danmark."; Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 79–100; Riis, "Religion & Early Modern Welfare", 198.

af), der ejede den evangeliske sandhed, over for den rige forfaldne romerske kirke med dets falske kristendomsforståelse og skadelige religiøse praksisser.²⁷⁶ Sjælemesserne hjalp eller trøstede ingen, hverken døde eller levende, udover at putte penge i de gejstliges lommer. Det var forkert at dyrke helgenerne med knæfald og gaver. Pengene og opmærksomheden burde i stedet gives til Guds levende billeder, nemlig de fattige medbrødre og medsøstre.²⁷⁷ Biskopperne misbrugte tienderne, som derved aldrig kom de fattige til gode. De mange faste- og helligdage var ligeledes til skade for de fattige, da de dermed var forbudt at udføre det nødvendige arbejde for deres føde. Kun søndage og enkelte helligdage skulle, ifølge prædikanterne, fritages til at hvile, gå til gudstjeneste i kirken og give almisser til de fattige.²⁷⁸

Meget kritik var rettet imod tiggermunkene, fordi de, ifølge prædikanterne, positionerede sig udelukkende som modtagere i samfundet og de var dermed ikke med til at yde noget til fællesskabet og fattigforsorgen. En modtagerposition var problematisk, fordi målet for enhver kristne kun skulle være at være modtager i forhold til Gud og dennes nåde.²⁷⁹ Gud befalede, ifølge prædikanterne, at alle kristne skulle arbejde. Peder Laurensen forklarede således, at:

du skalt icke tygge aff andre, men du skalt heller giffue andre ret nøttørfftige. Som S. Paulus siger Ephe. Iiii. Huer skal arbeide giørindis met sine hender det som got er, at han kan haffue at giffue de som nøttørfftige ere, oc icke kunne selffue gøre [...] Oc de orckeløsse, som løbe omkring enten tryglindis eller i anden maade haffuindis seg uskikkelige, dem beder S. Paulus oc biuder, at man skal sky oc fly lige som bandz kroppe oc udedis menniske.²⁸⁰

Ifølge Laurensen var tiggermunkene dem, der i særdeleshed var ørkesløse (dovne) og uskikkelige folk. Prædikanterne kritiserede, at tiggermunkenes løfte om at leve i fattigdom og cølibat udelukkede dem fra at yde deres del til det kristne fællesskab. Kristne skulle arbejde, ikke påtage sig frivillig fattigdom og ørkesløshed.²⁸¹ Laurensens evangeliske kollega Frands Vormordsen udtalte i lighed med Laurensen, at når munkene påtog sig fattigdommen, så tog de gods og penge fra andre simple mennesker,

²⁷⁶ Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 84–100.

²⁷⁷ Lausten, 89.

²⁷⁸ Lausten, 90.

²⁷⁹ Holm, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", 46.

²⁸⁰ Laurensen, "En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser", 71.

²⁸¹ Laurensen, 26.

fattige enker og faderløse børn. Herved var munkene blevet så rige, at de kunne bygge større kirker og huse end fyrster byggede slotte.²⁸²

Ifølge Laurensen, lå problemet ikke i selve rigdommen, men i, at kirken ikke havde forvaltet dets midler rigtigt. Ifølge Laurensen var alt i en god kristen skik i kirkens tidlige dage, hvor kirken var fattig og donerede gaver blev brugt til at holde kirken ved lige, forsørge de fattige gejstlige og andre fattige mennesker. Imidlertid gik den rette kristne tro og lærdom i glemmebogen under pavens styre og midlerne blev brugt til dovne munke og falske messer, til hovmod, pral og legemets vellyst, til gerrighed, krig og misbrug.²⁸³ I stedet burde kirken, ifølge Laurensen, være forblevet fattig og givet alle overskydende midlerne videre til sande kristne formål. Laurensen beskrev, hvordan reformatorerne i Malmø derfor havde inddraget kirkens gods og renteindtægter. Disse midler brugte de nu på:

rett gwds tienneste oc the sande gwds tempel oc altere wpp att holde met oc forsee, som ere fattige faderløssze børn, viduer, gamble folck, siwge oc saare, icke alleneste i hospital, men anden sted her i wor by Malmø som nøttørftig ere.²⁸⁴

Laurensen beskrev her, at det sande gudstempel var de fattige og de skulle tjenes med kirkens midler. Laurensen specificerede, at kirkegodset også blev brugt til at lønne læsemestrene i den nyoprettede evangeliske præsteskole og til at lønne de nye evangeliske prædikanter, der skulle forkynde Guds ord for almuen. Laurensen betonedede, at Malmøs reformatorer ikke havde ødelagt ”then rette guds tienneste” herved, men ”formeret hende oc kommet hende til én fasth bedre skick end hun wor”.²⁸⁵ Fattigforsorg i Laurensens forklaring var dermed både forsørgelse af de forældreløse børn, enkerne, gamle og syge folk, samt de nye evangeliske præster og prædikanter. Fattigforsorgen inkluderede også at sikre religionens forkyndelse og undervisning. Dertil betonedede han, at fattigforsorgen skulle indrettes sognevis, eftersom det var Guds bud:

at hwer stad eller by først oc fremmest behielpe oc forsee arme christen menneske som haffwer leffwet erlige oc well hos thennom oc er komne i armodt, fattigdom, kranckhed eller siugdom oc icke kand hielpe seg selff.²⁸⁶

²⁸² Vormordsen, “En kort forklaring og forskiel paa den evangeliske og papistiske prædiken og lærdom”, 13f.

²⁸³ Laurensen, “En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser”, 67f.

²⁸⁴ Laurensen, *Malmøbogen*, 18.

²⁸⁵ Laurensen, 18.

²⁸⁶ Forestillingen om at hver by skal hjælpe egne fattige stammer fra biblen, 5. mosebog. Laurensen, 42f.

Det var Guds bud, at de ”sande arme och siuge” mennesker blev forsørget af almuen ved hjælp af almisser i det lokalsamfund, hvor de havde boet og bidraget til. Laurensen modstillede her de sande fattige (lokalområdets trængende) med de ”mwnke oc andre tryglere” som almuen plejede at give sine almisser til. Laurensen betonedede at ingen kristne burde tigge, da det var imod Guds bud og den hellige skrift.²⁸⁷ Kristne mennesker skulle dermed give almisser uden at nogen tiggede.

De evangeliske prædikanter knyttede religionen med fattigforsorgen på en anderledes måde end hidtil grundet en ny fortolkning af arbejde, frelse og gode gerninger. Førhen havde fattigforsorgen hentet sin religiøse karakter i forestillingen om, at almisser til de fattige ville sikre frelsen for giveren. Ifølge kirkehistoriker Martin Schwartz Lausten var der en nøje sammenhæng mellem de evangeliske reformatorers teologi og deres ”kamp mod samfundsmæssige uretfærdigheder”.²⁸⁸ Det var ikke så meget nød og elendighed blandt almuen eller prædikanterne selv, som drev de evangeliske prædikanters sociale engagement. Drivkraften var ”en dyb rodfæstet overbevisning hos dem om, at kristentroen skulle vise sig i praksis”.²⁸⁹

Det gudsbefalede daglige arbejde satte kristne mennesker i en position til at give videre og hjælpe dem, som ikke selv kunne arbejde. Peder Laurensen skrev, at der ikke var plads til dovne tiggere i et kristent samfund; hverken ”sivge eller usiuge” skulle tigge. Dog havde Gud sagt, at der altid ville være fattige og trængende mennesker til. Derfor befalede Gud, at mennesket skulle hjælpe deres fattige næste, som ikke kunne hjælpe sig selv.²⁹⁰ Laurensen forklarede endvidere, at Gud havde gjort mennesket til ”fogeder oc tilsiwns mend offwer thet gots, han haffwer oss forleent”. Alt i verden er Guds og kun mennesket til låns. Derfor skulle kristne mennesker, som Guds tjenere, dele verdens goder efter ”hans willie oc befaling mett fattige trengde oc nøttorfftige menneske.”²⁹¹ Denne fælleskristne forestilling afspejles formentlig i begrebet ”Guds almisse”, som også optrådte i *Land- og byloven*, men denne forestilling blev fremhævet og brugt til at forklare en anderledes forståelse af det kristne ansvar over for de fattige hos Laurensen.

Laurensen betonedede, at hvis en person så sin næste trængt af fattigdom og ikke hjalp næsten med almisser, så var denne person ikke et kristent menneske, da buddet om at vise kærlighed til næsten ikke blev overholdt:

²⁸⁷ Laurensen, 43.

²⁸⁸ Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 84.

²⁸⁹ Lausten, 93.

²⁹⁰ Laurensen, ”En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser”, 71.

²⁹¹ Laurensen, *Malmøbogen*, 41f.

Thette er én retsindig guds thienneste, kerlighed til sin neste, behielpe arme siwge oc fattige, i huilken then rette christen thro bewiises oc obenbaris.²⁹²

Laurensen forklarede fattigforsorgen som en gudstjeneste, hvorved troen bevises (og intet har med frelsen at gøre). Almisser og fattigforsorgen var inden for den romerske kirke en god gerning, som kristne mennesker kunne give for at opnå frelse. Ifølge Peder Laurensen fandtes der to slags gode gerninger. Der var de gode gerninger i den romerske kirke, som Laurensen kaldte for et utro hjertes frugt. De rette gode gerninger var:

den rette christne trois fruct och beuisning, och ith god trofast hiertis tegn, aff huilcke de rette christne kendis [...] Desse ere miskundheds och kerligheds gerninger emod sin ieffn christen, Den sin ieffn christen rettelige elsker, han vill hannem all got och intet ond, huercken paa sielis eller legemmes vegne [...] Summma, han gør hannem intet andet, end han vill haffue aff hannem, Oc der met beuiser han sin rette tro, oc fuldkommer lowen.²⁹³

De evangeliske prædikanters nye kristendomsfortolkning betød, at de forestillede sig de gode gerninger i en anden relation til frelsen end tidligere. I den romerske kirkes kristendomsfortolkning kunne gode gerninger gøres i håbet om at påvirke Gud til at skænke hans nåde og frelse individet. I den evangeliske kristendomsfortolkning var kristne allerede frelst ved troen på, at Gud ved Kristus død på korset havde tilgivet mennesket dets synder. De gode gerninger blev nu forklaret som en frugt af (og et tegn på) denne tro. Den nye kristendomsfortolkning underviste en trosforståelse, der bandt tro og praktiske gerninger sammen på en ny måde. Fattigforsorgen blev placeret som en forlængelse af den kristen tro, da troen nu skulle vise sig i gerninger orienteret mod fællesskabet og ikke som gerninger gjort med et formål om at opnå individuel frelse.

Paulus Helie og fattigforsorgen

Der var uoverensstemmelse imellem de evangeliske prædikanters forståelse af frelse og gerninger i Danmark og Luthers egen, ligesom Melanchthons og senere Peder Palladius' frelseforståelse afveg let fra Luthers.²⁹⁴ De teologiske detaljer er interessante, men for

²⁹² Laurensen, 42.

²⁹³ Laurensen, "En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser", 30. Jf. også side 16, 18.

²⁹⁴ For et overblik herover se især Dreyer, som også pointerer, at de teologiske uoverensstemmelser ikke havde den store betydning i reformationen, da de evangelisk anså deres bevægelse som foranlediget af Luther og som en samlet bevægelse mod den romerske kirkes falske lære i Danmark. Dreyer, "Den lange danske reformation", 87.

denne afhandlings fokus ikke det væsentlige. Det væsentlige er, at de evangeliske prædikanter fandt en plads til de gode gerninger og fattigforsorgen i religionen. Deres teologiske oprør var dermed ikke et oprør imod kristne menneskers pligter over for fattige mennesker, men en ny måde at forklare og forstå fattigforsorgen på. En anden stemme i datiden var Paulus Helie, karmelitterordenens provincialprior i Danmark, som var en åbenmundet kritiker både af problemer i den romerske kirke, men også af de evangeliske prædikanters brud med den romerske kirke og trosforståelse. Da han udsendte sit skrift *Huore krancke, mijslige, saare, arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besørgis* i 1528 var det, ifølge hans egne ord, sket på opfordring af Københavns borgmester. Helie forklarede, at skriftet blev udgivet for at give råd til, hvordan Københavns magistrat bedst kunne stifte et nyt hospital. Helie udgav imidlertid et skrift, som tog et mere generelt samfundskritisk blik på fattigforsorgens tilstand. Helie knyttede fattigforsorgen og religionen sammen på flere områder: I de årsager, han gav til fattigforsorgens sørgelige tilstand, i hvem, der skulle have ansvaret for en forbedret fattigforsorg og især knyttede han religion og fattigforsorg sammen i hans definition af, hvad fattigforsorg var.

Helie kritiserede, at fattigforsorgen var aldeles mangelfuld og en særlig gruppe var skyld i fattigforsorgens sørgelige tilstand: De rige. Det var ifølge Helie en af tidens groveste synder, at folk nægtede hjælp til dem, som de var forpligtet til at hjælpe.²⁹⁵ De rige og mægtige havde især svært ved at følge Guds bud om at hjælpe fattige mennesker i trang og nød, selvom de burde være de fattiges patroner. Helie påpegede, at Gud kun befalede mennesket at give efter evne. Dette lagde imidlertid et vist ansvar på de velstillede i samfundet. Helie betonedede, at hvis de rige gav samme mængde gaver til hospitalerne som til bruddefærd og gæstebud, så ville hospitalerne eksempelvis have bedre råd til lægehjælp.²⁹⁶ Helie kritiserede, at hospitalerne havde lidt meget nød siden rige fyrster begyndte at bortforlene hospitalerne. Det var en syndig handel, som de rige tjente på.²⁹⁷ Udover at bortforleningen resulterede i faldende indtægter til reel pleje af de indsatte, så resulterede de krav, der ofte fulgte med forleneringer ifølge Helie til at der reelt ikke lå særlig mange syge fattige mennesker i hospitalerne.²⁹⁸ Dertil kritiserede Helie, at mange blandt både verdslige herrer og gejstlige prælater i lang tid havde set igennem fingrene med et udbredt bedrageri blandt almisseindsamlere for landets hospitaler.

²⁹⁵ Helie, "Om kranke og fattige mennesker", 5f.

²⁹⁶ Helie, 19, 24.

²⁹⁷ Helie, 21.

²⁹⁸ For Helies socialkritik i en større kontekst se Jørgensen. Helie, 16; Jørgensen, "En katolsk kamphane. Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense. Bind 1", 90.

Helie anså dette bedrageri ved tiggeri som en af de ”første røder” til reformationsbevægelsen.²⁹⁹

Helie kritiserede ikke selve tiggeriet eller de mange forgrenede almissepraksisser. Han kritiserede bedrageri og ”huore møghet ther haffuer hengd wedt” hænderne på de folk, der tiggede på vegne af hospitaler og dermed, at pengene ikke fandt dets rette mål i fattigforsorgen. Helie fremhævede dertil, at dem som ”ere karske oc wele arbeijde, oc ere till freds met een maadelig ting, thenom kan icke trenge, oc fordi haffue the icke behoff at tiggge”.³⁰⁰ Desuden havde gamle og syge mennesker med velstillede børn, slægtninge eller venner heller ikke behov for at tigge. Helie pointerede, at det var Guds bud, at kristne mennesker forsørgede deres forældre, søskende og andre slægtninge i trang og nød.³⁰¹ Helie påpegede ligeledes, at der fandtes mange fattige mennesker, som Gud havde givet mange børn, og som så sig nødsaget til at tigge, selvom de var arbejdsføre. Dette var der ikke behov for, men Helie kritiserede ikke den enkelte tigger. Han kastede i stedet skylden for unødvendigt tiggeri på de forældre og autoritetsfigurer, der ikke havde sat tidligt ind med uddannelse og oplæring i et embede og dermed forhindret unødvendig nød.³⁰² Helie kombinerede heri en accept af tiggeriet, men fastslog samtidig, at der ikke burde være et stort behov for at tigge i samfundet.

Fattigforsorg var, ifølge Helie, en kristen pligt, befalet af Gud over 600 gange i biblen.³⁰³ Ved at vise barmhjertighed mod fattige mennesker ville man sikre sig:

god løn paa thin nødtz tidt, thi at almwse, frelser eet menniske fra all syndt oc dødt, oc hwn icke tilsteder, at sielin kommer ij mørckhedt [...] Wdreck thin handt then fattige till gode, at thin miskwndt oc welsignilse maa fulkommis. [...] skiwll thine almuse i then fattighe mantz barm oc bwg, oc hun scall bede for teg i modt alt ondt.³⁰⁴

Helie videreformidlede derved den romerske kirkes forestilling om fattigforsorg som en frelsesikrende handling, hvor verdslig rigdom ved de fattige blev forvandlet til evig rigdom. Helie fremhævede det gamle kristne princip om, at hver by skulle tage vare på sine egne fattige. Han påpegede, at Gud havde befalet hver kristen menighed at sørge for sine egne fattige og syge i det område, hvor de selv havde levet og haft sin ”umage”.³⁰⁵ Fattigforsorgen skulle, ifølge Helie, hvile på menighedens daglige hjælp ikke kun på

²⁹⁹ Helie, ”Om kranke og fattige mennesker”, 25f.

³⁰⁰ Helie, 14.

³⁰¹ Helie, 14.

³⁰² Helie, 29.

³⁰³ Helie, 6–9.

³⁰⁴ Helie, 7.

³⁰⁵ Helie, 6, 14f; Jørgensen, ”Pax et concordia”, 532.

grund af Guds bud, men fordi den hidtidige ordning kun havde vist sig at være en fordel for de mægtige og gerrige. Menighederne burde fremover selv tage vare på fattigforsorgen for at undgå misbrug ved forleningspraksis og begærlige almisseindsamlere, der beholdt pengene for sig selv.³⁰⁶ Helie holdt på denne måde ikke de rige op på deres kristne ansvar, men opfordrede til at ”landsherrerne” skabte lov omkring fattigforsorgen, og at menighederne selv skulle tage et ansvar og initiativ. Ifølge Helie, skulle kongen holde ved magt, at hver by forsørgede sine egne fattige, syge mennesker og at de smitsomme syge blev lagt i specielle hospitaler. Tvang og love var dog i konflikt med den religiøse forståelseshorisont, da tvang ville berøve mennesket fortjenesten (frelsen) for den gode gerning. Ifølge Helie var tvang dog det eneste middel overfor hårde og ubesindige mennesker, som aldrig ville gøre godt frivilligt.³⁰⁷

Helie definerede fattigforsorgen som en livslang og mangfoldig gerning, hvilket han afledte af Guds bud. Gud havde ikke kun budt, at kristne skulle være gode ved at give brødrester og almisser til fattige mennesker ved ens dør. Gud bød også, at kristne skulle klæde de nøgne, trøste de bedrøvede, forløse de fængslede og tilgive skyld:

Then som will wære tacknemmelig for Gud, han schall icke wære godt wdi een maade, men wdi mange, icke modt eet menniske, men modt alle mandt, modt wen oc vwen, modt ondt oc godt.³⁰⁸

Helie betonedede, at der fandtes mange slags fattige. Der var folk, der blev fattige af ulykke, dovenskab, berøvelse, uvidenhed, sygdom, ofre for uretfærdighed eller ofre for retfærdige bøder.³⁰⁹ Helie forklarede, at det ikke var menneskets opgave at vurdere, hvem der burde hjælpes. Han frygtede, at man aldrig ville finde et menneske, som kunne vurderes som et godt menneske. Kristne skulle derimod blot følge Guds eksempel og hjælpe selv de onde, da Gud både lader sin sol skinne over gode og onde.³¹⁰

³⁰⁶ Helie, ”Om kranke og fattige mennesker”, 17.

³⁰⁷ Helie, 29.

³⁰⁸ Helie, 20.

³⁰⁹ Helie, 9f.

³¹⁰ Carsten Selch-Jensen argumenterede for, at Helie på trods af formaningen om ikke at gøre forskel ”vægrer sig ved at vise alt for stor barmhjertighed” over for arbejdsduelige tiggere og dermed viste, at han delte forestillingerne om, at der i almissegivning skulle skelnes mellem værdige og uværdige. Ifølge Kaare Rübner Jørgensen ophævede Helie velvidende denne distinktion, men Jørgensen reflekterer, at Helie muligvis udtrykte lignende tanker, om at tiggere skulle fordrives i nogle af Helies andre værker. Ifølge Jørgensen, handlede det dog for Helie i højere grad om en moralsk bedømmelse af dovne mennesker foranlediget af forståelsen af, at der var nok arbejde til alle i verden, hvorved der ikke var behov for at tigge. Hvilket er en anden baggrund for at fordømme tiggeri hos arbejdsføre mennesker end en ide om at næstekærligheden skulle begrænses til nogle særlige få trængende. Helie, 20f; Jensen, ”Poul Helgesen og den sociale forsorg i senmiddelalderens Danmark.”, 508; Jørgensen, ”Pax et concordia”, 535f.

På grund af fattigdommens alsidighed skulle fattigforsorgen også være mangfoldig og være fokuseret på at forhindre trang i et livslangt perspektiv. Fattige børn skulle holdes til lærdom, embede og skole, sådan at de ikke endte i en ond spiral af fattigdom, tiggeri og tyveri. Fattige piger og kvinder skulle hjælpes til ærligt arbejde. Husbonden skulle holde sine børn og sit hus i ave og sikre, at der ikke herskede synd. Druk og spil skulle forhindres, da det bortødslede midler. Hovmod skulle bekæmpes, da de fattige og trængende blev beskattet hårdt for at opretholde hovmod. Mennesker skulle leve sparsomt, sådan at midlerne lettere kunne nå de fattige.³¹¹ De syge skulle opdeles på specialiserede hospitaler, for at undgå smitte og for at sikre ordentlig lægehjælp.³¹² Fattige pilgrimme og fremmede fattige rejsende skulle kunne finde logi i separate værtshuse, hvor de også skulle kunne finde lægehjælp og nattely. Helie konkluderede:

Saa schule wij altid troo at een godt gierning er icke nock men hwn scall haffue mange metfølgere, om hun scall teckis Gudt. Saa sier sanctus Jacobus. Then som bryder eet budt, han er skyldig i modt thenom alle. Thi ere wij plictige at bygge hospitall siwge oc krancke menniskir till gode, oc thenom bør oss at oppeholde, men ther fore maa wij inthet forsømme aff the andre Gudtz budt.³¹³

Ifølge Helie skulle gode gerninger have mange efterfølgere, førend det takkede Gud og sikrede dennes nåde. Kristne mennesker var forpligtet ved Guds ord til at sikre hinandens sundhed og velfærd. Dette skulle ske ved, at kristne dagligt udførte fattigforsorg ved at sørge for børnenes uddannelse og opdragelse, husholdets syndfrie virke, forhindre synd og spare på egen velfærd, sådan at der kunne gives mere til de fattige. Helie rangerede dog gode gerninger som sigtede på uddannelse og lærdom højere end afhjælpning af legemlig trang. Den, som bygger mange huse og samler store rigdomme til en by var en nyttig borger for den enkelte by, men den som bygger på menighedens børn med lærdom, tugt og ave kunne redde hele riget.³¹⁴

Afrunding

1520'erne var en brydningstid for forståelsen af, hvordan fattigforsorg var knyttet til religionen i Danmark og det er muligt at følge, hvordan nye ideer om fattigforsorg blev introduceret med religionsdiskussionerne. I 1520'erne var der ingen, som stillede spørgsmålstejn ved fattigforsorgen som en kristen praksis. Alle tre stemmer kritiserede

³¹¹ Helie, "Om kranke og fattige mennesker", 30–32.

³¹² Helie, 13, 22.

³¹³ Helie, 31.

³¹⁴ Helie, 34–37.

elementer af den praktiske senmiddelalderlige fattigforsorg og forgrenede almissepraksis under den romerske kirkes myndighed. Kritikken tog for det meste udgangspunkt i problematikker, som var bundet til bestemte praksisser og løsningerne havde mange fællesstræk, fordi alle tre stemmer tog udgangspunkt i den kristne sammenkobling af religion og fattigforsorg. Deres kerneuenigheder var dog af væsentlig betydning, fordi deres uenigheder i fattigforgen hang sammen med det grundlæggende brud imellem evangeliske og den romerske kirke i spørgsmålet om det rette forhold mellem tro og gode gerninger.

Fattigforsorg og barmhjertighed havde været en kristen pligt siden kristendommens begyndelse, fordi Gud havde budt i biblen, at kristne skulle tage vare på deres fattige. I løbet af middelalderen havde den romerske kirke gradvist udviklet en lære omkring fattigforsorg som et middel til at gøre bod for synder og opnå frelse. De fattige var mellemænd, som kunne transformere verdslig rigdom til evig frelse for giveren. Min analyse af *Land- og byloven* viser, at det var denne fresegivende almissepraksis som Christian 2. søgte at beskytte, da de syge fattige og tiggermunkene var de eneste, som fremover havde tilladelse til at tigge og modtage Guds almisse. Hermed viste Christian 2. omsorg for religionen samtidig med, at han opnåede større kontrol med kirken og fattigforgen.

Den evangeliske prædikant Peder Laurentsen var af den overbevisning, at ingen skulle tigge, men at alle skulle give almisser til de syge og hjælpeløse fattige, samt de nye evangeliske præster. Hermed ville forkyndelsen af den nye kristendomsfortolkning kunne sikres, og gode gerninger ville finde deres rette plads som troens frugt og tegn, i stedet for at være et arbejde for at påvirke Gud til at skænke frelse i det evige liv. Frelsen var ifølge de evangeliske allerede skænket ved Kristus liv og død, hvorved fattigforgen nu blev en forlængelse af troen, da denne skulle vise sig i praktiske gerninger til fællesskabets bedste. Peder Laurentsens kritik var grundet denne anderledes forståelse af forholdet mellem tro og gode gerninger, rettet imod tiggermunkenes og den romerske kirkes falske lære og praksis.

Munken Paulus Helie konstaterede, at fattigforgen var i en sørgelige tilstand i Danmark og kritiserede særligt de rige og velhavende, som burde have taget et stort ansvar, da Gud havde givet dem meget i verden. Helie kritiserede ikke den enkelte fattige tigger, men kritiserede, at de ansvarshavende forældre og øvrigheden ikke havde sat tidligt nok ind med den rette opdragelse og uddannelse. Helie betonedede at løsningen på fattigforges sørgelige tilstand lå i, at der blev sat tidligt ind hos børnene; det handlede om at forebygge og vedligeholde et livslangt perspektiv på fattigforgen. For Helie var fattigforgen stadig en handling, der takkede Gud og arbejdede for frelsen,

men hans kritik ledte ham til at lægge større vægt på, at Gud havde budt den kristne øvrighed at have ansvar for at undervise, opdrage og forhindre trang hos børn og voksne. Fattigforsorgen var i Helies ord en livslang alsidig god gerning, der sikrede frelsen for den enkelte og velfærden for andre.

De evangeliske prædikanter skilte sig ud i deres kritik og i deres løsninger fra både Christian 2. og Paulus Helie, fordi det grundlæggende element som adskilte dem var forståelsen af forholdet mellem troen og gode gerninger. Da Frederik 1. døde i 1533 og borgerkrig brød ud i 1534 blev der stille omkring fattigforsorgen, indtil Frederik 1.s ældste søn, Hertug Christian, erobrede riget i 1536 og endegyldigt brød med den romerske kirke og fortolkningen af, at gode gerninger kunne gøre op for menneskets synder og sikre Guds nåde igennem handling i verden.

4. Den lutherske reformation og fattigforsorgen 1536-1539

Da Frederik 1. døde i 1533 var den danske kirke og magten splittet. Et konservativt rigsråd, bestående af adelsmænd og biskopper, udskød at vælge en ny konge, da valget stod mellem Frederik 1.s ældste søn, hertug Christian, som i 1520'erne havde gennemført en luthersk reformation i Haderslev, eller den umyndige prins Hans. Oprør og uro brød ud i riget, og en alliance af købstadsborgere og evangeliske reformatorer (især fra København og Malmø) kæmpede for at genindsætte den fængslede Christian 2. for at sikre, at de evangeliske købstadsreformationer ikke blev rullet tilbage. Borgerkrigen, kendt som Grevens Fejde, var en krig mellem forskellige samfundsgrupper, der både handlede om rigets magtstruktur og religionsforhold. Et flertal af adelen og biskopperne måtte tvunget af svære omstændigheder i 1534 stille sig bag hertug Christian, Frederik 1.s ældste søn, og hylde ham som konge trods de religiøse uoverensstemmelser. Christian 3. indtog Jylland, nedkæmpede bønderne, der havde gjort oprør mod bispetiender og angrebet adelen, erobrede Fyn og belejrede til sidst København, som overgav sig i sommeren 1536. Christian 3. fængslede biskopperne og skød skylden for krigen på dem, da de havde udskudt at udnævne en konge. Han tilgav bønder og borgere og indledte en luthersk reformation.³¹⁵ Christian 3. afskaffede kirken som en selvstændig institution, gjorde den evangelisk-lutherske kristendomsfortolkning til rigets religion og erklærede, at riget fremover kun skulle ledes af kongen støttet af et verdsligt adeligt rigsråd. Kongen overtog ansvaret for religionen, og dermed også for alle religiøse og sociale opgaver, som før havde hørt under den romerske kirke.³¹⁶ Dette betød også, at fattigforsorgen nu var kongens ansvar.³¹⁷ Det er hensigten med dette kapitel at undersøge, hvordan kirkens religiøse ansvar for de fattige blev redefineret som et ansvar hos kongen efter 1536.

Forrige kapitel viste, at den religiøse splittelse i 1520'erne skabte nye religiøse forestillinger, der også påvirkede forståelsen af, hvordan fattigforsorgen skulle udføres

³¹⁵ Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*; Drejer, "Den lange danske reformation", 92f; Poulsen og Olesen, *En danmarkshistorie: fra middelalder til nutid*, 122f.

³¹⁶ Kirkehistorisk forskning har argumenteret for, at reformationen ikke kun var et politisk spil, hvor biskoppernes magt skulle brydes. Christian 3. var også drevet af hans religiøse overbevisninger. Christian 3. opfattede kirken som en forsamling af rette troende (den usynlige kirke), i hvilken forsamling han havde en prominent rolle og pligt til at sætte ind, hvis religionen var truet. Dette var en forståelse især afledt af Philip Melanchthons reformationstanker og hang nært sammen med en luthersk-melanchtholske forståelse af kongens øvrighedsmagt. Ingesman, "King, Church and Religion", 75–87; Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 215.

³¹⁷ Koefoed, "Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden.", 251.

og hvem der havde ansvaret. Dette kapitel undersøger, hvilken betydning brydningen i forståelsen af den kristne fattigforsorg fik ved Christian 3.s magtovertagelse for tilgangen til, hvordan fattigforsorgen fremover skulle praktiseres. Kapitlet undersøger de første skridt, som lovgiverne tog i udformningen af nye rammer for fattigforsorgen og indleder med de muligheder, som de evangeliske prædikanter fik for at præge udformningen af fattigforsorgslovgivning. Kapitlets fokus er på *reformationsrecessen* (1536) og udviklingen af *kirkeordinansen* (1537/39).

Ligesom det forrige kapitel fokuserer dette kapitel på, hvordan nye religiøse ideer muliggjorde nye forståelser af fattigforsorg, og undersøger hvordan det religiøse perspektiv kan uddybe vores forståelse af den måde, hvorpå lovgiverne diskuterede, definerede og udviklede fattigforsorgen. Fattigforsorgsforskere har peget på, at reformationen i Danmark fik betydning for fattigforsorgens organisatoriske udvikling. Den nye organisation var en lokal forsørgelsesstruktur, hvor de fattige uarbejdsdygtige skulle finde deres forsørgelse i deres hjemegn, tiggeriet skulle bekæmpes og alle skulle arbejde.³¹⁸ Andre forskere har peget på, at denne forvaltningsmæssige organisation hang sammen med de nye fortolkninger af kristen næstekærlighed og socialt ansvar.³¹⁹ Som et bidrag til disse argumenter viser dette kapitel, at den nye organisatoriske ramme om fattigforsorgen afspejler, at Christian 3. havde påtaget sig et dobbelt ansvar i fattigforsorgen. I lyset af det religiøse perspektiv fremhæver kapitlet, at fattigforsorgens nye rammer skulle tage hensyn både til kongens ansvar for de fattiges ve og vel, og kongens ansvar for, at hans undersåtter kunne gøre næstekærlige gode gerninger.

De første skridt mod nye rammer for fattigforsorgen

Christian 3. og de evangeliske prædikanter havde alle fattigforsorgen på deres politiske dagsorden i forbindelse med de første skridt til at reformere kirken, samt bringe fred og orden i riget efter borgerkrigen. En gruppe unavngivne evangeliske prædikanter sendte i 1536 deres forslag (*andragendet*) til kongen om, hvordan reformationen kunne gennemføres. Umiddelbart efter erobringen af København i august 1536 indkaldte Christian 3. til en stænderforsamling. På dette møde, afholdt i oktober, blev skylden for krigen officielt lagt på biskopperne i rigsrådet, fordi de havde udskudt at vælge en ny konge. Christian 3. fremlagde også forslag til det nye statsstyre og kirkeforhold.³²⁰ De nye

³¹⁸ Johansen og Kolstrup, "Dansk fattiglovgivning indtil 1803.", 165; Henningsen, "Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", 22; Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, 59f; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 114-46.

³¹⁹ Koefoed, "Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden.", 252-54; Lausten, *Reformationen i Danmark*, 2011, 224; Grell, "Christian Care and Neighbourly Love", 49.

³²⁰ Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 24f.

ordninger, som blev vedtaget ved mødet, blev efterfølgende publiceret i et lovdokument, *reformationsscessen*. Christian 3. satte en gruppe af rigets lærde teologer i gang med at lave et udkast til en ny ordning for kirken i samfundet i vinteren 1536/37. De følgende tre afsnit vil undersøge, hvordan fattigforsorgen blev knyttet sammen med religionen i henholdsvis *andragendet*, *reformationsscessen* og det udkast til en ny kirkeordning, som rigets lærde teologer vedtog i 1537.

De evangeliske prædikanter andragende

De evangeliske prædikanter sendte i 1536 syv forslag til Christian 3. om, hvad de må have anset som det vigtigste for gennemførelsen af en evangelisk reformation.³²¹ *Andragendet* indeholdt forslag til, hvordan en evangelisk kirke kunne indrettes på en række områder. Prædikanterne foreslog som det første, at Guds rene ord skulle prædikkes i hele riget og at præsterne skulle stå til rette over for kongen alene. Forkyndelsen skulle først sikres, dernæst skulle undervisningen i den nye kristendomsfortolkning sikres for både den brede befolkning og for dem, som skulle blive fremtidens gejstlige.³²² Hvad angik uddannelsen af fremtidens gejstlige, foreslog prædikanterne, at kongen skulle genoprette et universitet til undervisning i biblen, græsk og hebraisk, og de ansatte skulle sikres rimelige økonomiske kår. I forhold til undervisningen af den brede befolkning, skulle de autoriserede skoler holdes ved lige og skolerne skulle forsynes med lærde skolemestre. Prædikanterne specificerede, at private småskoler (vinkelskoler) burde afskaffes, hvilket antyder en forestilling om, at ansvaret for uddannelse også skulle ligge hos kongen alene. Alle sogne burde sikres en dygtig sognepræst, og det gejstlige hierarki skulle have en superintendent (biskop), som skulle visiterer sognene i hvert stift for at sikre, at befolkningen lærte, hvad de skulle. Dertil skulle der ansættes en oversuperintendent, der skulle have det overordnede tilsyn med alle gejstlig og have ansvaret for at skabe ensartethed i alle nye ceremonier i kirken.³²³

³²¹ Ifølge Martin Schwartz Lausten var *andragendet* skrevet i Hans Tausens hånd; Lausten, "Kirkens nye ordninger", 165.

³²²³²² I den evangeliske-lutherske trosforståelse var forkyndelsen central, da alle nu kunne henvende sig direkte til Gud. Præsten var ikke længere en mellemmand mellem Gud og menneske, men nødvendig til forkyndelsen af Guds ord. Uden forkyndelse ville ingen kunne komme til den frelsende tro, da det syndige menneske ikke på nogen måde selv kunne tænke sig til den barmhjertige Gud og måtte i stedet undervises om det. Der var derfor stadig behov for de gejstlige til at forvalte sakramenterne og undervise om Guds nådes frelse. Holm, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", 60.

³²³ Appel og Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, 44; Engelstoft, "Reformantes et Catholici tempore, quo sacra emendata sunt, in Dania concertantes: specimen inaugurale", 185ff; Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 107.

Prædikanterne inkluderede fattigforsorgen som det syvende og sidste forslag. Prædikanterne fokuserede her på, at fattigforsorgens reorganisering i Danmark måtte tage udgangspunkt i hospitalerne. Dette var i lighed med, hvad Paulus Helie og prædikanterne selv havde argumenteret for i 1520'erne. Prædikanterne knyttede imidlertid sikringen af fattigforsorgen sammen med reformationen af kirken:

At alle hospitaler, små og store som er stiftet i dette rige måtte blive ordentlig forsynet med dygtige og tro hospitalsmestre og bekvemt udstyret, og at alle de goder, som der eller andre steder være til Gudstjeneste må hjælpe de fattige, også nødstedte studenter og elever, forældreløse børn og enker, ærlige tjenestepiger, gamle, syge og alle husarme folk bliver hjulpet så godt som muligt, så at alt er godt og at den almindelige nytte bliver søgt, og den rette hellige kirke atter kommer til sig selv og bliver ved magt.³²⁴

Prædikanterne skrev, at den rette hellige kirke og den almindelige nytte blev søgt og genoprettet i god orden ved at sikre forsørgelsen af fattige, gamle og syge mennesker, samt sikre grundlaget for, at alle børn havde mulighed for at gå i skole og modtage undervisning i religionen og desuden beskytte enker og tjenestepigers forsørgelse, samt deres ærlighed. Som nævnt i forrige kapitel, fremhævede de evangeliske prædikanter i høj grad det element af kristendommen, som bød kristne at være orienteret mod fællesskabets velfærd og forkastede alle forestillinger om, at den enkelte skulle arbejde for sin egen eller sine slægtnings frelse. Det kristne liv handlede ikke om at gøre bod for synderne med det formål at opnå frelse, men om at efterligne Kristus og give videre af Guds ”goder” til dem, som ikke kunne hjælpe sig selv.

Forslaget her antyder desuden, at prædikanterne forstod manglen på selvhjælp som noget mere end blot at være uarbejdsdygtig, i og med, at de inkluderede arbejdsdygtige folk såsom tjenestepiger og skolebørn i gruppen af ”de fattige”, som skulle hjælpes. Fattigforsorgsforskningen har ofte fremhævet arbejdsduelighed, som det element lovgivere i 1500-tallet var interesseret i at definere hjælp ud fra.³²⁵ *Andragendet* antyder her, at uarbejdsdygtighed ikke var den eneste prisme, som definerede trang i prædikanternes øjne.

³²⁴ Kilden er original på plattysk, Engelstoft, “Reformantes et Catholici tempore, quo sacra emendata sunt, in Dania concertantes: specimen inaugurale”, 187f.

³²⁵ Jensen, “Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder”, 18ff; Johansen og Kolstrup, “Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 169; Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”.

Prædikanterne appellerede afslutningsvis til Christian 3.s ansvar som en retfærdig konge, der ”med guds vilje” måtte betænke, ”at når øvrigheden er Guds tjenerinde, så vil en sådan gudstjeneste ikke forblive eller lades ubelønnet, og som der står skrevet i Pro. XXIX. En Konge som trofast skaffer de fattige deres ret, hans trone vil bestå i al evighed.” Denne afslutning om kongen, som skal skaffe retfærdighed til fattige, afspejler sandsynligvis først prædikanternes tendens til at modstille sig selv og dem, der ønskede reformering af kirken, som ”de fattige” med den evangeliske sandhed over for den rige forfaldne romerske kirke, som Christian 3. nu kunne redde dem fra (jf. kapitel 3). Prædikanternes forslag og deres appel spiller dog formentlig også på forestillinger om, at en kristen konge havde et særligt ansvar for at sikre retfærdighed for hans fattige undersåtter; her i form af, at den rette evangeliske religion blev sikret befolkningen.

Denne forestilling afspejler en luthersk autoritetsforståelse. Den verdslige øvrighed, kongen især, havde et reformationsansvar, det vil sige ansvaret for at beskytte religionen og reformere, hvis religionen var truet. Dertil skulle den verdslige øvrighed have omsorg for religionen og fremme religionen i samfundet. Her blev de kongelige love redskaber til at drage omsorg for befolkningens religiøse forhold og mulighed for sjælefredelse.³²⁶ Flere af de evangeliske prædikanter, der efter reformationen blev udnævnt til at være nye biskopper, havde inkorporeret denne autoritetsforståelse i deres kristendomsforståelse i 1530’erne og Lausten argumenterede endvidere for, at det blev den fremtrædende autoritetsforståelse under Christian 3.s regeringstid.³²⁷

Denne forståelse af den verdslige øvrigheds ansvar kom til udtryk hos Peder Laurentsen i 1533 da han forklarede, hvorfor der var brug for autoriteter:

fordi ath huer vill icke være saa god och saa erlig, redelig och retwiss, som hannem bør ath være, oc vill icke gøre sin neste det han ville haffue aff hannem, som hannem burde, baade effter naturens och Guds low, Der fore er verdzens offuerhed, Konger, Herrer och Førster, Borgmestere och Fogeder skickede aff Gud till ath holde Guds low ved mact, saa meget som uduerttis god skickelse udkreffuer den [...] och menige almwe ath skicke fred, och beskerme de gode met och straafe de onde met, Och till ath skicke hwer man low oc retvished met.³²⁸

Laurentsen forklarede her, at Gud havde skabt den verdslige øvrighed for at holde Guds lov ved magt i verden, da mennesker grundet synden havde svært ved at opføre sig så

³²⁶ Lausten undersøgte øvrighedsforståelsen hos Hans Tausen, Frands Vormordsen, Peder Palladius og Jørgen Jensen Sadolin, Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 109–34, 216ff.

³²⁷ Lausten, 109–34, 216ff.

³²⁸ Laurentsen, ”En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser”, 9f.

godt over for næsten, som Guds lov egentlig bød. Ifølge Lauretsen, var det den verdslige øvrigheds pligt at fokusere på at tæmme menneskets ydre gerninger ved hjælp af lov og magt. Den gejstlige øvrighed skulle derimod tæmme sjælen og samvittigheden med det formål at skabe ”forbedring, lægedom og sielis helbrede” hos den enkelte ved hjælp af Guds ord og lærdom.³²⁹

De evangeliske prædikanter knyttede dermed fattigforsorgen til to religiøse forestillinger i *andragendet* (1536). De videreførte forståelsen af fattigforsorgen som en næstekærlig god gerning rettet mod fællesskabets velfærd. De tilknyttede dertil en forestilling om kongen som Guds tjener, der skulle skabe rammer, der kunne fremme gode gerninger og sikre at de fattige blev behandlet ordentligt. Der er ikke noget som beviser, at prædikanternes syv forslag blev taget til efterretning af Christian 3. i forbindelse med stænderforsamlingen i 1536. Politikken stemmer imidlertid meget godt overens og *andragendet* nuancerer som minimum billedet af, hvilke inspirationskilder Christian 3. og rigsrådet kunne have haft for den efterfølgende egentlige lovgivning, *reformationsrecessen*, der kort grundlagde nogle principper for fattigforsorgen.³³⁰

Fattigforsorg i reformationsrecessen

Christian 3. indkaldte repræsentanter fra rigets adelige, borgere og bønder til en stænderforsamling den 30. oktober 1536, hvor skylden for borgerkrigen blev lagt på de fængslede biskopper, der blev frataget deres embeder og godser. Bønderne og borgerne, der ikke havde støttet Christian 3., modtog kongens tilgivelse. Mødet mundede ud i en lov, som skulle sikre den fremtidige fred, og samtidig grundlagde den nye magtfordeling mellem kirke og stat og officielt indførte loven en lutherske reformation. Ifølge loven, skulle der indsættes kristne superintendenter, som skulle undervise og prædike i det hellige evangelium, i Guds ord og den hellige kristne tro, samt holde opsyn med sognepræster og skoleundervisning. Al kirkegods skulle nu tilhøre kongen, så høje skatter kunne undgås i fremtiden, og det skulle være frit for alle munke at forlade klostrene. Forhold angående tiende, handel og retten blev fastlagt, kongen blev

³²⁹ Lauretsen, 12f.

³³⁰ Fattigforsorgsforskere har fokuseret på lighederne i tiggerireguleringen mellem *Reformationsrecessen* og *Land- og byloven*. Der var imidlertid også ligheder i lovgivernes fokus på sygepleje, men der var også betydningsfulde forskelle. Paulus Helie kritiserede desuden hospitalsforleninger, hvilket kan indikere at problemerne var kendte. Flere tyske fattigforsorgslove indeholder desuden lignende bestemmelser angående tiggeri. Lovgiverne i 1536 kan dermed have haft adskillige inspirationsmuligheder. Jensen, “Byerne og de fattige”, 295f; Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 52; Nielsen, “Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708.”, 70, 92; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 16; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 128.

positioneret som den øverste ansvarlige autoritet i riget, adelens privilegier blev stadfæstet og arvefølgen blev sikret ved at rigsrådet allerede nu, før Christian 3.s død, udnævnte Christians ældste søn til tronarving.³³¹ Dertil indeholdt loven de første korte bestemmelser angående fattigforsorg.

Loven søgte at sikre hospitalernes økonomiske grundlag, sikre dem som institutioner for sygepleje og gøre dem til kongelige fattigforsorgsinstitutioner. Forleningspraksissen skulle stoppe og der skulle indlægges så mange ”siuge Folck, som then Rentte, ther tilligger, kandt formaa att föde”. Hospitalerne blev før reformationen oprettet af både gejstlige og verdslige personer, der var mere eller mindre tæt knyttet til kirker og klostre. Nu blev hospitalernes forstandere til kongelige embedsmænd. Hospitalsforstanderen skulle stå til regnskab over for kongen eller dennes repræsentant, hvilket reorganiserede alle landets hospitaler som institutioner under kongens øverste ansvar. Loven definerede derudover i korte vendinger de grundlæggende rammer for fattigforsorgen uden for hospitalerne. De fattige syge folk, der ikke var plads til i hospitalerne, kunne fortsat tigge ”Guds almisse”. Der blev pålagt dødsstraf for arbejdsføre mennesker, som blev fundet at tigge. Dertil bestemte loven, at ”een Person” i hver købstad skulle antages til at besigtige de syge fattige, om ”thi ere före att arbede eller oc icke”.³³²

Forrige kapitel, samt *andragendet* og *reformationsrecessen* viser, at opmærksomheden i 1520-30'erne omkring fattigforsorgen var fokuseret på hospitalerne og tiggeri. Fattigforsorgsforskeres fokus har oftest været på bestræbelserne for at regulere tiggeriet.³³³ Jørn Henrik Petersen har eksempelvis argumenteret for, at forsøget på at regulere tiggeriet skete på bekostning af forsøg på at fremme fattigforsorgen.³³⁴ Enkelte forskere har imidlertid betonet, at forsøg på at fremme forsorgen ikke bør stå i baggrund for tiggeriregulering. Ole Peter Grell kritiserede i 1996 en tendens blandt internationale forskere til udelukkende at se motivation for kontrol og disciplinering i reformationstidens tiggerlovgivning i lutherske områder. Grell pointerede, at 1500- og 1600-tallets sociale reformer ikke kunne forstås, hvis reformationen og reformatorenes vægtning af omsorg blev skrevet ud af historien.³³⁵ For Danmark specifikt, argumenterede Troels Dahlerup for, at Christian 3. søgte at fremme og beskytte

³³¹ *Reformationsrecessen*, 1536.

³³² *Reformationsrecessen*, 1536, angående hospitaler og tiggere.

³³³ Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 22; Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 52f; Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 154; Jørgensen, “Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770”, 31.

³³⁴ Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 116.

³³⁵ Grell, “The religious duty of care and the social need for control in early modern europe”, 261.

hospitalerne, Erling Ladewig Petersen har peget på, at borgere, gejstlige og adelige fra o. 1600 i stigende grad donerede midler til fattigforsorg og Rasmus Skovgaard Jakobsen argumenterede for, at fattigforsorg var en central del af adelens øvrighedsideal.³³⁶

Reformationsrecessen antyder, at kongen og rigsrådet fokuserede på både at sikre omsorgen for de syge fattige og kontrollere tiggeriet ved at definere trang ud fra manglen på arbejdsduelighed. *Reformationsrecessens* meget korte bestemmelse på fattigforsorgsområdet blandede omsorg og kontrol, hvilket var et fokus som kongen og rigsrådet ser ud til at have fortsat med i den lovgivning, som blev udformet og vedtaget i de første tre år af Christian 3.s regeringstid. Resten af dette kapitel fokuserer på udviklingen af fattigforsorgens sammenknyttede omsorgs- og kontrolelementer i forarbejdet til *kirkeordinansen* og den endelige *kirkeordinans* (1539), mens de følgende kapitler vil samle op på omsorg og kontrol i Christian 3.s andre love fra perioden.

Fattigforsorg i udkastet til en ny kirkeordning

Christian 3. inviterede i slutningen af 1536 rigets lærde teologer, både fra den gamle tro og fra de evangeliske cirkler, til at udarbejde et udkast til en ny ordning for, hvordan religionen og kirken fremover skulle virke i samfundet.³³⁷ Der blev afholdt et møde i Haderslev i januar 1537, hvor de evangeliske prædikanter fremlagde et latinsk forslag til en kirkeordinans, som blev underskrevet af alle deltagere. Christian 3. sendte forslaget direkte til Martin Luther til gennemsyn i april 1537.³³⁸ Dette latinske forslag er ikke bevaret, men det er et udkast på dansk imidlertid, som Lausten vurderer er identisk med de evangeliske prædikanter forslag.³³⁹ Det bevarede kirkeordinansudkast, med overskriften *En godt ordinantz och skick vdi kiircken, stander sunderlig vdi Sex articler*, fremstår dermed primært som et produkt af de evangeliske prædikanter ønsker til

³³⁶ Ladewig Petersen reflekterede, at de stigende private donationer til fattigvæsenet under Christian 4. hang sammen med samtidens forståelse af dommedagens nærhed og at Gud straffede landet ved flere ulykker. Dahlerup, "Den sociale forsg og reformationen i Danmark"; Jakobsen, "Adel mellem Gud og folk efter reformationen", 174–207; Petersen, "The Wrath of God. Christian IV and Poor Relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years' War", 156–59; Jakobsen, "Adel mellem Gud og folk efter reformationen", 174–207.

³³⁷ Dreyer, "Den lange danske reformation", 95; Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 26; Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 11–15.

³³⁸ Ifølge Lausten, indkaldte kongen oprindeligt 29 mænd til Odense, et møde der dog ser ud til at være blevet flyttet til Haderslev. De 29 indkaldte mænd er sandsynligvis de samme som deltog i Haderslevmødet. De 29 bestod blandt andet af Peder Laurensen, Frands Vormordsen og Oluf Chrysostomus (evangeliske prædikanter fra Malmø). Dertil 16 andre evangeliske prædikanter fra hele riget, deriblandt Hans Tausen og Jørgen Jensen Sadolin. Dertil magister Peder Iversen fra Lund domkapitel, samt 2 repræsentanter fra Roskilde, Aarhus, Ribe og Viborg domkapitler og dominikanerprovincial dr. Hans Nielsen. Repræsentanterne fra Lund klagede efterfølgende over at føle sig presset til at underskrive, jf. Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 14–18.

³³⁹ Lausten, 19.

reformationen. Det efterfølgende vil vise, at kirkeordinansudkastet fra 1537 beskrev flere måder, hvorpå der skulle vises omsorgen for fattige mennesker som var nært knyttet til forståelsen af kristne menneskers pligt til at gøre næstekærlige gode gerninger.

Ifølge udkastet var gode gerninger en central del af den kristne lære, som nu skulle undervises på forskellige måder. Sognepræsterne skulle undervise befolkningen om både troen og troens frugter, når de prædikede over evangeliet, uddelte sakramenterne og underviste børnene. Prædikanterne specificerede, at sognepræsterne skulle prædike om fattigforsorg og pligten til at vise en omhyggelig omsorg for de fattige på Skt. Stefans dag, den 26. december.³⁴⁰ Dernæst beskrev udkastet omsorgen for fattige, syge mennesker som en kirkelige ceremoni. Sognepræsterne skulle udføre ceremonier såsom at prædike, døbe, synge, undervise jordemødre og så skulle han besøge ”thee waanföre och fattighe”:

Thet böer alldt meest reett gode predicker at göre, fore the hauffue best fore all de andre behouff at höre Euangelium.³⁴¹

Ifølge udkastet var sygebesøg hos de fattige en vigtig opgave, fordi fattig, syge mennesker førend alle andre havde behov for at høre evangeliet. Præstens opgave i sygebesøget var sjælesørgerisk, i den betydning, at han skulle trøste de fattige syge med evangeliets fortælling om Guds nåde og sikre de fattiges åndelige velfærd ved at råde dem til at bære sygdommen i den rette tålmodighed ved en korrekt forståelse af Guds ord. Præsten skulle først forhøre sig om, hvordan den syge havde levet og tilrettelægge sin undervisning derefter. Derefter skulle han undervise om mennesket syndighed, der alene ved troen kunne få syndernes forladelse. Den syge skulle berettes med nadveren, der ifølge udkastet ”hörer the tuiffuellagtige tiill, thennom som begere atstyrckes och stadffestis”.³⁴² Præstens sjælesørgeriske ansvar handlede i den forstand om at styrke og fastholde den syge, der let kunne tvivle, i tilliden til at Gud var nådig. Dette blev understøttet ved at præsten skulle undervise den syge om at bære Guds kors (prøvelser) med tålmodighed, uden tvivl. Præsten skulle betone for den fattig syge, at Gud ikke sendte kors over mennesker for at fordærve dem. Kors var Guds velgerninger for at kalde mennesket til bod og bedring, sådan at menneskets syndige natur kunne erkendes og frelsen opnås ved at have tillid til, at Gud allerede havde lovet at vise mennesket nåde.

³⁴⁰ Lausten, 46, 56, 177. Hans Tausen udgav en postil til hjælp for præsterne i det nye prædikenhverv. Fastelavnssøndag skulle der eks. prædikeres over de fattige folk (Vinterdelen side 160). Sankt Stefan var fattigforstander, jf. <https://denstoredanske.lex.dk/Stefanus>.

³⁴¹ Sygebesøg var også en ceremoni i den romerske kirke, blot udført anderledes, jf. Sundmark, “Sjukbesök och dödsberedelse: sockenbudet i svensk medeltida och reformatorisk tradition”; Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 47f, 69.

³⁴² Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 47.

Ifølge udkastet revser Gud den, han elsker, hvilket Gud havde en synderlig behagelighed til ligesom en fader til sin søn. Dertil skulle præsterne også flittigt besøge de fattige i hospitalerne ugentligt og ”tröestte thennom wenlig och kerlig met Gudtzs ordt” og undervise dem på samme vis efter behov.³⁴³

Udkastet antyder, at fattigforsorgen skulle formes med hensyn til både den legemlige og den sjælelige pleje. Hvad angik den legemlige pleje, så skulle den sikres ved bedre sygepleje på hospitalerne, og at der blev indrettet en kiste i alle sogne, hvori alle økonomiske midler til fattigforsorgen skulle samles (menige kister). Hospitalerne skulle udstyres med ”Camer, senghe, fadt, och schaale”, hvilket skulle deles op mellem de forskellige slags syge, sådan at man undgik smittespredning. De fattige i hospitalerne skulle ”icke endt alldeenistte vpholdes”, men modtage (lønnen) lægehjælp sådan at de med helbredelige sygdomme kunne blive raske igen. Hospital skulle have nok ansatte medhjælpere til at sikre plejen af de fattige syge. Sognepræsterne eller borgmestrene og købstædernes råd måtte kun indlægge ”thee fattige thee reth wedörfftige ere eller och waanföre, att thee icke tienne meer paa theriss egenn wiltdt”.³⁴⁴ Hermed hentydes sandsynligvis til den senmiddelalderlige praksis, hvor donationer og bortforleneringer med specifikke krav havde resulteret i, at hospitalernes senge var fyldt op at reserveringer og fripladser til specifikke folk (jf. kapitel 3). Prædikanterne ønskede at hospitalerne fremover skulle bruges til de fattig syge, hvilket i høj grad stemte overens med Paulus Helies udtrykte ønsker i 1528.

I forhold til de menige kister, beskrev prædikanterne i udkastets fjerde afsnit, at der skulle oprettes ”én menig kiiste for kiirkenis tiennere, och thee fattige” i hvert sogn.³⁴⁵ Afsnittet handlede imidlertid i høj grad om, hvordan det økonomiske grundlag kunne sikres for sognepræsterne og præsteenkerne igennem økonomiske foranstaltninger og korrekt opførelse, og ikke selve organiseringen af den menige kiste. Prædikanterne foreslog, at der skulle være krav til antallet af gejstlige ansatte i et sogn (præster, kirkeværger, skolemestre og degne), at præsterne skulle lønnes af tiende, at de blev fritaget fra skatter og to kirkeværger skulle ansættes til at holde regnskab med kirkernes indtægter.³⁴⁶ Endvidere definerede prædikanterne, hvordan de nye evangeliske sognepræster skulle leve og opføre sig. De måtte ikke drive handel udover, hvad de selv avlede. De måtte ikke holde ”noget dranckers huss” og de skulle hele tiden

³⁴³ Ifølge Laustens analyse af udkastets tilblivelsesproces så blev ”vdj hospitaler” føjet til prædikanternes oprindelige udkast, der selv kun beskrev at præsten skulle besøge de fattige. Det kan understøtte, at Christian 3. særligt ønskede at samle de fattige i hospitaler. Lausten, 69–71.

³⁴⁴ Lausten, 86.

³⁴⁵ Lausten, 45.

³⁴⁶ Lausten, 80–85.

klæde sig i et "bequemtt prestte klede som kandt söme en Gudtz ordtzs tiennere."³⁴⁷ De skulle leve "kyskelig vdi reenliffuenhedt" i et ægteskab.³⁴⁸ Præsterne blev inkluderet i fattigforsorgen, men samtidig krævede prædikanterne, at de levede op til nogle fastsatte moralske standarder.

Selvom udkastet ikke er tydelig omkring organiseringen af de menige kister, viser udkastet, hvordan prædikanterne knyttede økonomiske hensyn sammen med religiøse hensyn i forbindelse med de menige kister. Kisterne skulle være samlingssted for indsamlede penge til forsørgelsen af fattige mennesker i sognet, de fattig syge i hospitalerne og hospitalsforstanderne, samt deres familier. Sognepræsterne på landet eller borgmestrene og rådene i købstæderne skulle antage to diakoner, som skulle stå for den menige kiste, føre regnskab, indsamle og uddele midlerne til de fattige. Hospitalsforstanderne måtte desuden sende en vogn ud i hele lenet for at samle almisser til de fattig syge i hospitalet. Sognepræsterne blev forpligtet til at formane sognefolket til at vise "kerlighedtzs wellgerninger", når vognen kom forbi.³⁴⁹ Prædikanterne tilføjede en forespørgsel til kongen, om han ville lægge ekstra penge til hospitalerne, hvis det var nødvendigt.³⁵⁰ Prædikanterne formede dermed stadig fattigforsorgen som en religiøs handling, som produkt af næstekærligheden.

Hvad angik den sjælelige pleje, så havde sognepræsterne, som nævnt, et sjælesørgerisk ansvar for alle fattige syge i deres menigheder. De store hospitaler langt fra købstæderne fik tilladelse til at ansætte deres egne præster for at sikre, at ingen fattig led skade, hvis de havde brug for nadver eller trøst midt om natten. Prædikanterne ønskede desuden, at kongen skulle forbyde tiggermunke i riget. Tiggermunkene skulle forbydes at vandre omkring "heer oc theer och foruendne saa thee eenfoldige menddischers siindt fraa sandthedt."³⁵¹ Prædikanterne bad om, at sognepræsterne ingen steder måtte give plads til disse munke og prædikere på sognekirkernes prædikestole. Det var dermed specifikt munkenes prædikenvirksomhed og indflydelse på folket sjæl, som de evangeliske var optaget af at forhindre. Tiggeriet blev ikke nævnt. Dertil antyder udkastet, at prædikanterne var optaget af at fremme en bestemt opførelse hos de fattige. I hospitalerne skulle forstanderne være fromme og gudfrygtige og prædikanterne betonedede, at omsorgen for de syge ikke skulle blive overflødig, give anledning til kræsenhed eller egenvilje.³⁵²

³⁴⁷ Lausten, 81.

³⁴⁸ Lausten, 85.

³⁴⁹ Lausten, 86.

³⁵⁰ Lausten, 85.

³⁵¹ Lausten, 68.

³⁵² Lausten, 85.

Prædikanterne fik igennem udkastet mulighed for at uddybe deres forståelse af kristen fattigforsorg.³⁵³ Min analyse af udkastet viser, at prædikanterne udviklede fattigforsorgslovgivningen ud fra en forståelse af fattigforsorg som næstekærlige handlinger ("kerlighedts wellgerninger"), der skulle komme både de fattige, de fattiges plejere og sognepræsterne (som skulle sikre undervisning og forkyndelse i den nye tro) til hjælp. Fattigforsorgen favnede derved omsorgen for troen (præsterne) og næstekærligheden (de fattige). Prædikanterne indførte ligeledes forestillinger om gensidighed i fattigforsorgen. Kongen skulle lovgive om rammerne, være den øverste ansvarlige og sikre hospitalernes økonomiske grundlag. Befolkningen skulle handle på deres næstekærlige pligter. De ansatte plejere blandt modtagerne af fattigforsorgen (præsterne og forstanderne) skulle forpligtes på at leve op til nogle fastsatte moralske standarder. Plejen måtte dertil ikke vække de forkerte følelser hos de fattige selv. Prædikanterne videreførte på den måde deres sammenknytning af kristendommens budskaber om næstekærlighed, sygepleje og fattigforsorg i udkastet til *kirkeordinansen*, nu tilføjet forestillinger om et kongeligt ansvar og udpenslede gensidige forpligtelser.

Fattigforsorgen i kirkeordinansen

Efter at udkastet havde været hos Martin Luther til gennemsyn, overtog Johannes Bugenhagen ansvaret for den videre redigering i København i sommeren 1537.³⁵⁴ Den nye kirkeordning blev trykt på latin i slutningen af 1537, men denne udgave blev ikke den endelige lov. Nye erfaringer nødvendiggjorde hurtigt flere tilpasninger af lovtæksten og i 1539 vedtog kongen og rigsrådet en ny, let ændret, lov på dansk, som blev publiceret i 1542 med titlen: *Den rette Ordinants, som nu sist paa Herredagen y Ottense bleff offuer seet oc beseget, Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Damarckis oc Norgis Riger oc de Hertugdomme Slesuig-Holsten*.³⁵⁵ Dette blev den endelige lovtækt, der fastlagde, hvordan religionen fremover skulle spille en rolle i samfundet. Ifølge Lausten indtog Bugenhagen en "uofficiel lederstilling" i de to år, hvor han befandt sig i København (1537-39).³⁵⁶ Johannes Bugenhagen var en evangelisk-luthersk reformator, som især var optaget af det rette forhold mellem tro og gode gerninger. Dermed var han også særlig opmærksom på forestillingerne om kristne menneskers pligter over for fattige,

³⁵³ For mange af de evangeliske prædikanter var udformningen af udkastet det sidste centrale arbejde de gjorde i Christian 3.s reformation. Grell argumenterer for, at Christian 3. valgte ikke at ansætte flere af de evangeliske prædikanter i centrale stillinger, da det ville forstyrre den religiøse og politiske orden, som han søgte at indføre, Grell, "From Popular, Evangelical Movement to Lutheran Reformation in Denmark. A Case of Two Reformations", 58.

³⁵⁴ Lausten, "Kirkens nye ordninger", 167.

³⁵⁵ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 35f.

³⁵⁶ Lausten, 23.

trængende mennesker.³⁵⁷ Som det første af de efterfølgende afsnit vil vise, så lå Bugenhagens store bidrag på fattigforsorgsområdet ikke i at formulere helt nye regler for fattigforsorgen i Danmark, da *kirkeordinansens* dele angående fattigforsorg og sygepleje stort set blev overført ord for ord fra udkast til den endelige lov. Bugenhagens bidrag lå i, at han i ordinansens indledende kundgørelse klart og tydeligt forklarede fattigforsorgens plads i den nye evangeliske-lutherske trosforståelse. Kundgørelsen er genstand for det efterfølgende andet afsnit, hvorefter Luthers egen udlægning af den kristne fattigforsorg i *Den Store Katekismus* vil runde kapitlet af.

Legemlig og sjælelig pleje

Kirkeordinansen stadfæstede at fattigforsorgen skulle bestå af hospitalspleje, præstens kombinerede undervisnings- og sygebesøg og oprettelse af menige kister i alle rigets sogne – både den legemlige og den sjælelige pleje, som de evangeliske prædikanter havde formuleret rammerne for, blev således videreført. Der var imidlertid enkelte tilføjelser og uddybninger, som skal fremhæves. Tiggermunke blev forbudt, men i den endelige ordinans blev både tiggeriet og prædikenvirksomheden specificeret: ”Huercken skulle de tigge eller predicke, eller høre skriftemaal”. De måtte med andre ord ikke virke som gejstlige eller almissemodtagere længere. Tiggermunkene fik dog lov til at lægge kappen, blive i klostrene og der ”haffue deris føde for Guds skyld”, hvis de var gamle og skrøbelige.³⁵⁸ Tiggermunkene blev dermed behandlet i loven på linje med landets andre svage og gamle, fattige mennesker.

Forskere har argumenteret for, at udkastet stemte overens med flere af Luthers skrifter, eksempelvis Luthers *Lille Katekismus*, kirkeordinanserne fra Braunschweig, Hamburg, Lübeck og Wittenberg, hvilke både Luther og Bugenhagen deltog i udformningen af, samt flere af prædikanternes egne tekster eksempelvis *andragendet* og *Malmøbogen*.³⁵⁹ Hvor Grell har betonet, at Christian 3. tog afstand til de danske evangeliske prædikanter, så peger min analyse imidlertid på, at der ikke blev foretaget store forandringer i prædikanternes udkast inden for fattigforsorgsområdet.³⁶⁰ Som Lausten har peget på, så koncentrerede revideringsarbejdede sig imod at øge kongens indflydelse over kirkestyret, og prædikanternes forslag om en oversuperintendent blev

³⁵⁷ Chung-Kim, “Johannes Bugenhagen and Christian III: Reforming Church and society in Denmark”; Jensen, *Dorothea: Guds vilje - og dronningens*, 229; Koefoed og Holm, “En luthersk autoritet i dansk enevælde”, 87.

³⁵⁸ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 193.

³⁵⁹ Dreyer, “Den lange danske reformation”, 95; Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 15–19.

³⁶⁰ Grell, “From Popular, Evangelical Movement to Lutheran Reformation in Denmark. A Case of Two Reformations”.

eksempelvis opgivet.³⁶¹ Hvad angik fattigforsorgen har Bugenhagen formentlig anerkendt, at der her var enighed, støttet og videreført de evangeliske prædikanters definition af fattigforsorg til den endelige ordinans.³⁶² *Reformationsrecessen* havde redefineret hospitalerne som kongelige fattigforsorgsinstitutioner og *kirkeordinansen* udbyggede nu kongens ansvar for fattigforsorgen ved at følge prædikanternes forslag og forpligtede kongen til at lægge yderlige midler til hospitalerne, hvis disse ikke havde et ordentlig økonomisk grundlag. Under revideringen af prædikanternes udkast blev der tilføjet en tydeligere religiøs motivation til kongens forpligtelse på at sikre hospitalerne: ”Effterdi wy viide huad Christus haffuer sagd, Huad y haffuer giord én aff de mindste i mit naffn, det haffue y giord meg etc”.³⁶³ Selvom der var teologiske og magtpolitiske uoverensstemmelser mellem de evangeliske prædikanter og Christian 3., så antyder de gennemgåede kilder, at der har været en udpræget grad af enighed omkring fattigforsorgsområdet.

Christian 3., rigsrådet og Bugenhagen ændrede ikke ved, at udkastet kun havde talt om én kiste per sogn, der skulle indeholde indsamlede eller donerede midler til forsørgelse af præsterne, de fattige og hospitalsforstanderen. I de tyske evangelisk-lutherske kirkeordninger, som Bugenhagen havde været med til at udforme, havde man hidtil oprettet to menige kister; en til præsterne og en til de fattiges forsørgelse. Dette blev af en ukendt grund ikke fulgt i Danmark. Muligvis for at støtte op om det lokale initiativ? Loven beskrev desuden, at sognepræsterne skulle formane folket til at give til den menige kiste, hvad de før i en god, men vildfarene mening, plejede at give til messer, munke, aflad, pilgrimsgang og til andre forkerte gudstjenester. Ole Peter Grell argumenterede for, at lovgiverne var opmærksomme på, at beslutning om at oprette én kiste og forpligte præsterne til formaninger kunne virke på folk som en ny måde for gejstligheden at berige sig selv på.³⁶⁴ Berigelse hos den romerske kirkes gejstlighed havde været et af de store kritikpunkter i hele reformationsperioden. Loven betonedede derfor, at sognepræsternes formaninger til almuen om at bidrage til den menige kiste ikke burde

³⁶¹ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 23.

³⁶² Grell henførte Kirkeordinansens sygepleje og smitteforebyggende bestemmelser til Bugenhagens indflydelse. Det fremgik, som vist, også af udkastet fra 1537, hvilket antyder enighed eller at prædikanterne hentede inspiration fra Bugenhagen. Som nævnt, var smitteforebyggelse også en stor ting for Paulus Helie i 1528. Grell betonedede desuden, at kronologien eller overensstemmelse mellem humanister såsom Paulus Helie og evangeliske reformatorer ikke var det mest betydningsfulde i diskussionen om reformationens rolle for fattigforsorg og sygepleje, men ”the much needed urgency and theological justification” som Bugenhagen og andre evangeliske reformatorer bragte til fattigforsorgens reorganisation i 1500-tallets midte; Grell, “Christian Care and Neighbourly Love”, 51, 57f.

³⁶³ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 87, 216.

³⁶⁴ Grell, “Christian Care and Neighbourly Love”, 51.

give mistanke om griskhed. Det kunne det ikke, fordi sognepræsterne ”haffue icke den omhyggelighed for seg sielffue, men for de fattige, Huilcket alle Christne er Gud plictige.”³⁶⁵ Kongen og rigsrådet trak muligvis her på forestillingerne om, at kristne mennesker, der besad den rette tro og lære, var naturligt orienteret mod næsten, mod fællesskabet (især de fattige) og ikke mod sig selv. Kernen i den lutherske trosforståelse var netop at overkomme menneskets kredsen om sig selv som individ og have tillid til Gud.³⁶⁶ Gejstligheden, der skulle undervise og give denne viden videre, måtte antages at besidde den rette tro.

Den menige kiste blev behandlet under et nyt afsnit om de nye superintendents ansvar og pligter. Superintendenterne skulle huske på, hvad ”Paulus sielff schriffuer Galath: ij. Det alleniste befole de oss, at wy wilde tencke paa de fattige, Til huilcket ieg oc wor flitig oc giorde gierne” og derfor skulle superintendenterne tage ansvaret for, at menige kister til de fattige blev oprettet i alle købstæder.³⁶⁷ Hvor udkastet ikke havde gået i dybden med organiseringen af menige kister, så legitimerede loven nu oprettelsen af menige kister ved at henvise til Apostlen Paulus ord om, hvad Gud havde budt omkring de fattige. Superintendenterne havde dertil ansvaret for at sørge for, at der blev antaget flittige, kristne mænd ”som elsker Guds ord” til at være forstandere for den menige kiste. Forstanderne skulle holde regnskab med, hvad der blev indsamlet og uddelt, samt ”wide naar, huad oc huem de skulle giffue”.³⁶⁸ *Kirkeordinansen* omtalte forsørgelse af ”de fattige” og præsterne, men definerede ikke hvem ”de fattige” var mere præcist. Henvisningen til Apostlen Paulus kan imidlertid give en antydning af, hvorfor *kirkeordinansen* ikke var specifikt på dette punkt.

Ifølge den amerikanske reformationsforsker Kurt K. Hendel, arbejde Bugenhagen ud fra en forståelse af, at det kristne kærlighedsbud dikterede, at alle i særlig nød skulle mødes med kærlighed og hjælp. Ifølge Hendel, forestillede Bugenhagen sig, at de menige kister skulle fungere som supplement til kærlighedsbuddet. Et supplement, der var rettet mod et lokalområdes mest nødtrængende medlemmer. Fremmede skulle kun hjælpes, hvis de var i ekstrem nød, og ellers skulle de gives rejsepenge og sendes til deres hjemsted.³⁶⁹ Hendel byggede sine argumenter på analyser af, hvorledes Apostlen Paulus’ ord formede forståelsen af fattigforsorg i 1500-tallet. Som nævnt har danske

³⁶⁵ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 225.

³⁶⁶ Stopa, “Through Sin Nature Has Lost Its Confidence in God’ - Sin and Trust as Formative Elements of Martin Luther’s Conception of Society”.

³⁶⁷ Kurt K. Hendel argumenterer for, at apostlen Paulus’ teologi var formative for Bugenhagens fattigforsorgsforståelse og Luthers trosforståelse, Hendel, “Paul and the care of the poor during the 16th century”, 569; Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 224.

³⁶⁸ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 216f, 225.

³⁶⁹ Hendel, “Paul and the care of the poor during the 16th century”, 548–61.

fattigforsorgsforskere ofte tolket den danske politik siden reformationen som en, der tog udgangspunkt i bekæmpelsen af tiggeri og dermed i, hvem der skulle ekskluderes fra hjælp. Det gør imidlertid en forskel, hvorvidt fattigforsorgen fortolkes som udtænkt til at ekskludere de ikke-kristne, de fremme, de uærlige eller de uværdige, eller udtænkt til at rangere og differentiere omsorgen ud fra det altomspændende højeste bud om at vise næstekærlighed.

Kongen og rigsrådet videreførte sammenknytningen af næstekærlighed og gensidige forpligtelser i fattigforsorgen. Hvis Bugenhagen antages at være en god repræsentant for den forståelseshorisont, der lå bag den endelige fattigforsorgspolitik, der kom til udtryk i *kirkeordinansen*, så giver det et andet perspektiv på de forskellige nye bestemmelser, som Christian 3. indførte på fattigforsorgsområdet.³⁷⁰ *Reformationsrecessens* og *kirkeordinansens* bestemmelser angående hospitaler, menige kister og tiggertegn til dem, der ikke var plads til i hospitalerne, var i denne optik tænkt som verdslige ordninger, der skulle hjælpe og guide det evigt syndige menneske til at overholde Guds højeste bud om at vise næstekærlighed. Det var en forståelseshorisont, som kobledede næstekærlighedsbuddet med en stærk luthersk autoritetsforståelse, hvori fattigforsorgen blev forstået som en gudstjeneste. Ifølge Carter Lindberg så blev de lutherske fattigforsorgsreformer forstået af reformatorerne som ”a work of the people flowing from worship”. Det i denne ”liturgical-sacramental foundation of social etichs” at de lutherske reformatorer adskilte sig fra samtidige humanistiske sociale projekter. Luther karakteriserede daglige gode gerninger som gudstjenester, da næstekærlighed var Guds bud og dermed blev næstekærlighed en tjeneste for Gud.³⁷¹ De evangeliske prædikanter havde langt hen af vejen formet fattigforsorgen efter denne religiøse forståelseshorisont i udkastet, men Bugenhagen bidrog under revisionen med enkelte tilføjelser, som styrkede den evangelisk-lutherske ramme om fattigforsorgen.

Fattigforsorgens plads i den lutherske kundgørelse til kirkeordinansen

Kirkeordinansen blev i 1539 indledt med en kundgørelse fra kongen. Det var både en fortælling om, hvordan *kirkeordinansen* blev udformet og en redegørelse for de grundlæggende principper i den nye kristendomsfortolkning, der lå til grund for den nye organisering af religionen. Kundgørelsen blev skrevet af Bugenhagen og var i høj grad et udtryk for hans optagethed af forholdet mellem tro og gode gerninger, deriblandt

³⁷⁰ Flere forskere noterer Bugenhagens store indflydelse: Chung-Kim, “Johannes Bugenhagen and Christian III: Reforming Church and society in Denmark”; Dreyer, “Den lange danske reformation”, 96f; Grell, “Christian Care and Neighbourly Love”, 50f; Koefoed og Holm, “En luthersk autoritet i dansk enevælde”, 86f; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 113.

³⁷¹ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 100.

fattigforsorgen.³⁷² Kundgørelsen afspejler forståelsen af fattigforsorgen som troens frugter og fremstiller fattigforsorgen som en keredel af den kristne tro og lære. Ifølge kundgørelsen bestod *kirkeordinansen* af to dele, Guds og kongens ordinans. Guds ordinans var det som ”hører Gud alleeniste til” og kongens ordinans var de ydre rammer i verden, som opretholdt den kristne samfundsorden, som Gud havde befalet:

To honde stycker forhandles her y denne ordinantz, Det ene hører Gud alleeniste til, som er det at wy wille haffue Guds ord, som er Lougen oc Euangelium, retsindelige predickedede, Sacramenterne ret wddelde, Børn wel opleerde, at de maa bliffue wdi Christo, som ind y Christum er døbte, At kircketienerne, Scholerne, oc fattuge folck ma forsørges syn føde. Saadant er icke wor [kongens] Ordians, men dermed wille wy tiene wor Herris Jesu Christi Ordians.³⁷³

Kirkeordinansen var imidlertid én lov, som både indeholdt Guds ordinans og de rammer, som kongen skabte omkring religionen i det sande kristne samfund. Ved at formidle *kirkeordinansens* principielle todeling udtrykte lovgiverne en forståelse af, at religionens rolle i samfundet inkluderede mere end troen og tilliden til Guds nåde. Loven udvidede religionen til at inkludere både forudsætningerne for troen (kirketjenerne og skolerne), selve troen (på Gud og dennes nåde) som kun kunne opnås igennem undervisning i evangeliets budskab og ”troens omsætning i kærlighed i form af samfundsopretholdende gerninger”.³⁷⁴ Fattigforsorgen blev specifikt udpeget som en religiøs handling, der hørte til det kristne liv og her blev fattigforsorgen udspecificeret som forsørgelse af præsterne, skolerne og de fattige. Kongen blev udpeget som den, der havde ansvaret for religionens fremgang i samfundet og varetagelse af religionen blev sidestillet med varetagelse af fattigforsorg og uddannelse.³⁷⁵

Fattigforsorgen blev defineret som en keredel af den kristne tro og lære på grund af den betydning, det dobbelte kærlighedsbud fik i den lutherske kristendomsfortolkning (*du skal elske Gud og næsten*). Fattigforsorg var en kærlighedsgerning, en tjeneste for Gud og næsten. Kundgørelsen forklarede dette princip med udgangspunkt i de ti bud. Dette faldt i overensstemmelse med Luthers egen fortolkning af de ti bud, som han forstod igennem det dobbelte kærlighedsbud.³⁷⁶ Mennesket tjente Gud igennem tro og

³⁷² Kjær og Sommer, “The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1484-1558).”, 77; Koefoed og Holm, “En luthersk autoritet i dansk enevælde”, 86–89.

³⁷³ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 152.

³⁷⁴ Koefoed og Holm, “En luthersk autoritet i dansk enevælde”, 88.

³⁷⁵ Holm, “God’s Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility”, 139.

³⁷⁶ Stopa, “‘Honor Your Father and Mother’. The Influence of Honor on Martin Luther’s Conception of Society”.

næsten igennem gode gerninger. Gode gerninger var ikke længere vejen til frelse, da frelsen kun blev opnået ved at have tillid til Guds nåde og løfte om frelse. Mennesket blev sat fri fra sin syndige egenvilje ved frelsen og blev i stand til at følge Kristus eksempel og tjene næsten med gode gerninger alene for næstens skyld. Dermed var mennesket både frit (i forhold til Gud) og i evig tjeneste (i forhold til næsten) på samme tid. Gode gerninger blev dermed ikke gode ved deres form, men kunne alene karakteriseres som gode, hvis de blev udført på baggrund af en korrekt tro og tillid til Gud.³⁷⁷ Loven forklarede, at næstekærligheden var den højeste lov, som kristne mennesker var forpligtet på at tjene Gud igennem og det bud, der gav mening til de ti bud, der skulle lede det verdslige liv. Kundgørelsens ord antyder ligeledes, at loven fulgte forståelsen af, at mennesket nødvendigvis først måtte lære Gud at kende, førend de kunne gøre gode gerninger:

Oc saa lade wy oss lære om gode gierninger oc ett Christeligt leffned, om tolmogheden vnder det hellige korss. Om lydelse, Om at Christne folck haffue icke vden en loug att leffue effter, som er kierlighed, vdi huilcken huer effter sit kald tiener andre syn neste.³⁷⁸

Mennesket kunne kun lære Gud at kende igennem undervisning i evangeliet og opdragelse ved den kristne lære.³⁷⁹ Den lutherske kristendomsfortolkning etablerede således en forbindelse mellem undervisning, opdragelse og gode gerninger såsom fattigforsorg. Lovens beskrivelse af Guds ordinans i kundgørelsen afspejler denne sammenhæng i troen, hvor børnene først skal opdrages og undervises, førend de kan modtage den rette tro og handle på denne i form af næstekærlige gerninger.

Fattigforsorgsforskere har hidtil inddraget den lutherske forståelse af gode gerninger med henblik på at redegøre for, at lovens vægtning af arbejdsduelighed i tiggerilovgivning hang sammen med Luthers vægtning af det daglige arbejde.³⁸⁰ Den evangeliske-lutherske forståelse af gode gerninger fordrede imidlertid også, at loven skulle have fokus på at skabe rammerne for befolkningens gode gerninger i form af omsorg for fattige og trængende mennesker. Med andre ord, loven skulle ikke kun tvinge folk til at arbejde, men også understøtte omsorgen. Min analyse viser, at vægtningen af undervisning og opdragelse blev en rød tråd i den efterreformatoriske fattigforsorg.

³⁷⁷ Stopa, 113ff.

³⁷⁸ Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 154–55.

³⁷⁹ Stopa, “Honor Your Father and Mother”. The Influence of Honor on Martin Luther’s Conception of Society”, 113f.

³⁸⁰ Andersen, “Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600”, 254; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 55ff.

Fattigforsorgen blev italesat i kundgørelsen som et omdrejningspunkt for næstekærligheden, som en del af den orden, Gud havde bestemt for verden, og som kongen påtog sig at sikre overholdelsen af.³⁸¹ Kundgørelsen peger således på, at kongen og rigsrådet forpligtede sig på at skabe love omkring fattigforsorgen, der tog hensyn til kongens ansvar for alle undersåtters legemlige og sjælelige velfærd. De fattige skulle forsynes og befolkningen skulle have mulighederne for at udføre næstekærlighed over for de fattige.

Ifølge *kirkeordinansen* skulle Luthers egne ord i *Den Lille Katekismus* fremover udgøre læregrundlaget for religionen i Danmark.³⁸² *Den Lille Katekismus* (1529) indeholdt kristendommens centrale budskaber og ”troens essens, som Gud igennem Luther havde ladet uddestillere som grundlag for alle troende”, hvilket hurtigt fik en stor betydning i Danmark.³⁸³ Luther skrev *Den Lille Katekismus*, og uddybede dens pointer i *Den Store Katekismus*, efter at hans fortolkning af kristne menneskers lighed over for Gud tændte et omfangsrigt bondeoprør og opgør med den sociale orden i 1520’erne i tyske områder.³⁸⁴ Ifølge Luther, havde et kristent samfund behov for rammer og strukturer i verden for at tæmme menneskets evige syndighed (hvilket Laurensen ekkoede i 1533). Grundet egenvilje og egoisme kunne mennesker aldrig overholde Guds bud og derfor aldrig rigtig udføre sande gode gerninger for næsten. Gud havde derfor indført ordninger (kirke, hushold og stat) i verden for at fremme de gode gerninger og tæmme synden.³⁸⁵

Luthers forklaring af autoritetsforståelsen og næstekærligheden ud fra det fjerde bud (*du skal ære din fader og moder*) og det syvende bud (*du skal ikke stjæle*) understøtter yderligere min analyse, af at Christian 3. påtog sig et dobbelte ansvar i fattigforsorgen. I det følgende afsnit vil jeg derfor lave en kort redegørelse af, hvordan Luther selv vævede fattigforsorgen ind i kristendommen og definerede, hvilke ansvar og

³⁸¹ Ifølge Holm påtog Christian 3. sig mere direkte et ansvar om at lovgive i hans håndfæstning 20. oktober 1536, Holm, “God’s Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility”, 139.

³⁸² *Den Store Katekismus* blev især brugt af gejstligheden og eliten i Danmark Koefoed, “The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture”, 323; Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39*, 231.

³⁸³ Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 131, 145; Koefoed, “The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture”.

³⁸⁴ Stopa, “Through Sin Nature Has Lost Its Confidence in God’ - Sin and Trust as Formative Elements of Martin Luther’s Conception of Society”, 165.

³⁸⁵ Holm, “Det onde jeg og den gode verden”, 102; Stopa, “Honor Your Father and Mother’. The Influence of Honor on Martin Luther’s Conception of Society”, 114.

pligter kristne verdslige øvrighedspersoner, såsom Christian 3, og kristne mennesker generelt, havde i verden.³⁸⁶

Autoritetsansvar og fattigforsorg i Luthers udlægning af de ti bud

Ifølge Luther var mennesket en evig synder og fordi synden aldrig kunne fjernes ved menneskelige indgreb, måtte samfundet bygge på ulige hierarkiske relationer, der på den ene side kunne inddæmme og tæmme synden for at opretholde social orden og på den anden side tvinge det syndige menneske til at gøre gode gerninger for næstens skyld.³⁸⁷ Luther fandt fundamentet for en ny social orden (uden for den romerske kirkes orden) i de ti bud. Ifølge Luther var de ti bud udtryk for den orden, Gud havde skabt for menneskets liv i verden. I Luthers forklaring var de ti bud både forbud og positive påbud på én og samme tid, hvilket betød, at kristne både skulle have fokus på at tæmme synden og gøre de gode gerninger.³⁸⁸

Igennem det første bud (*du må ikke have andre guder*) forklarede Luther, at relationen mellem Gud og mennesket var karakteriseret ved tillid, ære og lydighed, og ved opfyldelsen af det første bud fulgte opfyldelsen af de ni andre bud naturligt. Tillid, ære og lydighed karakteriserede den rette tro (gudsfrygt), hvilket betød at ære Gud korrekt ved at have frygt for at skuffe ham og ikke ved at have frygt for hans straffe. Igennem det fjerde bud (*du skal ære din far og mor*) forklarede Luther, at Gud havde bestemt, at alle mennesker skulle indgå i ulige hierarkiske relationer enten som underordnet eller overordnet, og at disse relationer afspejlede relationen mellem Gud og mennesket. Underordnede skulle ære og lyde deres overordnede, der var Guds repræsentanter på jorden, hvorigennem han gjorde godt for mennesket. Derfor skulle æren og lydigheden også være baseret på den samme tillid og kærlighed, som mennesker skulle vise Gud. Ulydighed og modstand imod de hierarkiske ordninger blev således blandt de største synder og gav udslag i øvrighedens vrede og straf, ligesom Gud blev vred og straffede mennesket for dets synder i verden.³⁸⁹ Gud var på en og samme tid en streng dommer og en kærlig fader, hvilken dobbelthed alle autoriteter arvede.³⁹⁰

³⁸⁶ Første gang Luther skulle omsætte sin teologi til praksis lovgivning var i forbindelse med reorganisering af fattigforsorg i Wittenberg 1521, Lindberg, "There should be no beggars among christians": Karlstadt, Luther, and the Origins of Protestant Poor Relief".

³⁸⁷ Holm, "Det onde jeg og den gode verden", 100f; Stopa, "Through Sin Nature Has Lost Its Confidence in God' - Sin and Trust as Formative Elements of Martin Luther's Conception of Society", 169.

³⁸⁸ Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 116; Koefoed, "Den gode kristne og den gode borger".

³⁸⁹ Stopa, "Through Sin Nature Has Lost Its Confidence in God' - Sin and Trust as Formative Elements of Martin Luther's Conception of Society", 165–69.

³⁹⁰ Holm, "Det onde jeg og den gode verden", 99.

Ifølge Luther karakteriserede det fjerde bud det kristne samfund som et samfund af hierarkiske forhold, der tog udgangspunkt i husholdet. Alle autoriteter var variationer over den faderlige figur forpligtet på at have omsorg for og opdrage medlemmerne i sit hushold. Luther gjorde imidlertid meget ud af at understrege gensidigheden i de ulige relationer.³⁹¹ Lydighed og ære skulle mødes med omsorg og opdragelse.³⁹² Gud gav ikke autoriteter ære ”for at de skal lade sig tilbede, men for at de skal tænke på, at de selv skylder Gud lydighed, og frem for alt tage deres embede på sig med iver og troskab, så at de ikke blot føder og legemligt forsørger deres børn, tjenestefolk, undersætter osv., men især opdrager dem til at prise og ære Gud”.³⁹³ Det var en pligt hos alle forældre at knække børnenes syndige egenvilje igennem opdragelsen, således at børnene lærte at handle imod deres syndige natur og leve i lydighed og ære for alle autoriteter og Gud selv.³⁹⁴ Opdragelse og undervisning var også vigtige pligter hos autoriteter, som risikerede at tabe Guds nåde, hvis de ikke opdrog børnene til ”at frygte og kende Gud og også, hvis de egner sig til det at lade dem lære og studere, så de kan bruges til noget”.³⁹⁵

Luthers forklaring af, hvad korrekte kristne samfundsforhold i det fjerde bud var, hang sammen med hans forklaring af de tre stænder, som Gud havde skabt som rammerne om livet i verden (kirke, hushold og stat). Trestandslæren positionerede staten som den orden, der blev skabt for at tæmme synden i verden og som den eneste orden med magt til at lovgive. Ifølge den lutherske kristendomsfortolkning havde Gud givet statsoverhoveder ansvaret for at beskytte, fremme og opdrage til det gode, men også til at straffe synden og tvinge det syndige menneske til at gøre godt for næsten igennem loven; samtidig anså reformatorerne gejstligheden som nødvendige rådgivere til den rette fortolkning af Guds vilje.³⁹⁶ I Danmark bestod en del af kongemagtens nye forpligtelser ved reformationen i at fremme og muliggøre folkets sjælfrelse ved at regulere det ydre rammer for folkets kristne liv.³⁹⁷ I sin kroningsed lovede Christian 3. at være som en fader for undersåtterne og drage omsorg for religionen ved at sørge for ”gute Kirchen, mit

³⁹¹ Koefoed har betonet, at gensidigheden i sociale relationer er særpræget for Luther, Koefoed, “I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark”, 492.

³⁹² Stopa, “Honor Your Father and Mother’. The Influence of Honor on Martin Luther’s Conception of Society”; Koefoed, “Authorities who care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism”.

³⁹³ Luther, *Den store katekismus*, 73f.

³⁹⁴ Stopa, “Honor Your Father and Mother’. The Influence of Honor on Martin Luther’s Conception of Society”, 116–19.

³⁹⁵ Luther, *Den store katekismus*, 73f.

³⁹⁶ Witte, *Law and protestantism: the legal teachings of the Lutheran Reformation*, 7–9, 13.

³⁹⁷ En del af historieforskningen pointerer i dag, at adelshistorien ikke kun handler om privilegier og rettigheder, men også forpligtelser, jf. Koefoed, “The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture”; Jakobsen, “Adel mellem Gud og folk efter reformationen”.

Predigern, Schulen, versorgung der armen Leute, gut Regiment, Fried vnd gedey.” Christian 3. forpligtede sig desuden igennem *kirkeordinansen* på at opretholde Guds orden igennem love og påtog sig her ansvaret for at sikre rammerne for alle undersåtters legemlige og sjælelige velfærd i verden. Et ansvar, der både fordrede omsorg og kontrol.³⁹⁸ Fattigforsorgen blev både i kroningseden og i *kirkeordinansen* inddraget som en del af det ansvar, kongen skulle varetage for at beskytte og fremme den sande kristne tro og troens omsætning i gode gerninger.³⁹⁹

Det fjerde bud (*ær din fader og moder*) var i 1500-tallet blevet en grundnorm, der legitimerede politiske autoriteter og samfundsstrukturen generelt. Kanonisterne, der udviklede retten under den romerske kirke, havde allerede i middelalderen blandet romerske patriarkalske rettigheder med ideer om kristen barmhjertighed og formuleret, at en fader også var forpligtet til at opdrage sine børn, ikke kun til at straffe dem.⁴⁰⁰ Denne arv byggede Luther og Melancthon videre på i deres nye fortolkninger af ansvar og pligter hos en kristen øvrighed. Kongemagten blev i den lutherske kristendomsfortolkning forstået som den eneste verdslige institution med retslig magt, hvor kongen var Guds stedfortræder, der spejlede Guds dobbelte karakter af at være streng dommer og kærlig fader. Den verdslige øvrighed var nødvendig, da mennesker ved egen kraft aldrig ville kunne leve op til det religiøse ideal om udelukkende at gøre gode gerninger af kærlighed til næsten for fællesskabets nytte og velfærd. Gud havde derfor befalet, at den verdslige øvrighed skulle bruge retten og loven til at forebygge synd, påminde mennesket om dets ufuldkommenhed og afhængighed af Gud, samt undervise folket i at leve et kristent liv.⁴⁰¹ Straf var udelukkende forstået af de danske reformatorer som autoriteternes ansvar, så den enkelte ikke overtrådte næstekærlighedsbuddet, men straf var således også anset som en guddommelig forpligtelse for at sikre fred og retfærdighed i samfundet.⁴⁰² Kongen var forpligtet på at straffe synd, for at undgå Guds vrede og straf over det rige, som undlod at straffe synden. Desuden var kongen forpligtet på at fjerne forbrydere fra samfundet, hvorpå samfundet forsonede sig med Gud.⁴⁰³

³⁹⁸ Holm, “God’s Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility”, 140.

³⁹⁹ Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 31, 40f.

⁴⁰⁰ Kotkas, *dekalogen*, 104-112

⁴⁰¹ Jf. Kotkas, “Hedra din fader och din moder - en tidlös grundnorm”, 104-12; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 58.

⁴⁰² Lausten, *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*, 115-34, 216ff.

⁴⁰³ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel.*, 99-103; Kjær, *Guds og øvrigheds straf: centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*, 408.

1500- og 1600-tallet var generelt meget optaget af Guds temperament, da man forestillede sig at dommens dag var nær.⁴⁰⁴

I Luthers forklaring var pligten til at holde de ti bud underlagt det overordnede bud om næstekærlighed. Næstekærlighed var en afspejling af Kristus' selvopofrelse for mennesket og næstekærligheden betød i den lutherske fortolkning, at mennesket skulle tjene næsten i ydmyghed.⁴⁰⁵ Luther forbandt kærlighedsbuddet med fattigforsorg i sin forklaring af det syvende bud (*du må ikke stjæle*), som ikke kun var et forbud mod tyveri, men også et påbud om at yde næsten i nød al mulig bistand, om han var ven eller fjende. Andetsteds forklarede Luther, at næstekærlighedsbuddet tjente enhver i nød.⁴⁰⁶ Luther og Bugenhagen formidlede dermed begge, at den kristne kærlighedspligt var en altomfattende tjeneste rettet mod alle kristne i nød.

Det syvende bud angik med Luthers ord hele forholdet til næsten og ikke kun snævert betegnet tyve. Dovenhed, dvaskhed eller efterladenhed i ens arbejde var lig med at stjæle og endda at anse som værre end tyve, som kunne holdes ude med lås og slå. Den kristne var forpligtet på ikke at skade næsten eller tage hans fordel fra ham og forpligtet til at værne om næstens ejendom og fremme det, som gavnede næsten. Mennesket skulle være til nytte via gode gerninger og nytten kunne tage form både som begrænsning af det onde og i støtten af det gode, som fysiske gaver og som uddannelse og læring.⁴⁰⁷ Den verdslige øvrighed skulle ifølge Luther bringe orden i handel og relationer, så de fattige ikke blev bebyrdet og undertrykt, og øvrigheden derved ikke selv blev delagtig i andres synder.⁴⁰⁸ Det syvende bud forpligtede i Luthers ord alle kristne til at have omsorg for de fattige og især den verdslige øvrighed til at ordne rammerne for samfundet, sådan at de fattige ikke led nød.

Hos Luther gik opdragelse til tro og forsørgelsen af de fattige hånd i hånd, som et ansvar hos alle autoriteter og dermed også for kongen som fader for undersåtterne.⁴⁰⁹ Nina Koefoed har pointeret, at Luther formidlede et budskab om autoriteter med

⁴⁰⁴ Kallestrup, "I disse sidste tider. Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i 1500-tallets Danmark".

⁴⁰⁵ Stopa, "Through Sin Nature Has Lost Its Confidence in God' - Sin and Trust as Formative Elements of Martin Luther's Conception of Society", 165.

⁴⁰⁶ Luther, *Om Kristi nadver. Bekendelse*, 329.

⁴⁰⁷ Holm, "Luther's theology of the gift."; Holm, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", 58.

⁴⁰⁸ Luther, *Den store katekismus*, 83–90.

⁴⁰⁹ Det lutherske fyrsteideal byggede især på tanke fra den romerske filosof Seneca og en lang europæisk tradition for at knytte fyrsteidealet til faderfiguren. I den calvinistiske reformation blev den romerske Ciceros ideer om republikanske regeringer eksempelvis mere fremtrædende end et faderligt fyrsteideal. Den calvinistiske tradition blev dertil aldrig ophævet til statsreligion på samme måde som den lutherske kristendomsforståelse blev det i Danmark-Norge og Sverige-Finland. Den lutherske bevægelse blev dermed i visse områder stærkere knyttet sammen med kongen som figur end den calvinistiske. Holm, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", 57; Holm, "God's Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility".

forpligtelser snarere end rettigheder.⁴¹⁰ Som de efterfølgende kapitler vil vise, var fattigforsorgen et lovgivningsområde, hvor lovgiverne netop tog udgangspunkt i forpligtelser hos både øvrighed og undersåt. Luther positionerede ikke den åndelige opdragelse som bedre end den legemlige forsørgelse, som Paulus Helie havde gjort et år tidligere i 1528. Det var alle sande gode gerninger; når tjenestepigen gjorde sit arbejde og når autoriteteten tog vare på sine underordnede. De sociale relationer var i luthersk optik baseret på gensidige forpligtelser i form af lydighed overfor omsorg styret af det kristne kærlighedsbud.⁴¹¹

Afrunding

Christian 3. påtog sig at handle på en dobbelthed i ansvaret for fattigforsorgen. Der var kongens ansvar for de fattige, som de hjælpeløse blandt hans undersåtter, og kongens ansvar for, at befolkningen kunne handle på deres ansvar over for de fattige. Med andre ord var kongens ansvar for de fattige afledt af hans religiøse ansvar og kongen forpligtede sig ved *kirkeordinansen* på at skabe fattigforsorgslovgivning. Kongen havde grundet sit faderlige autoritetsansvar et ansvar for alle undersåtternes legemlige og sjælelige velfærd og befolkningen havde et ansvar grundet deres forpligtelse til at vise troen i næstekærlige handlinger, hvilket kongens love skulle fremme.

Hvor den ældre forskning fremhævede at fattigforsorgen blev et verdsligt anliggende, fordi troen på at gode gerninger sikrede frelsen forsvandt, har min analyse systematisk understøttet Birgit Andersens og Troels Dahlerups betoning af, at de gode gerninger fortsat spillede en rolle for den danske fattigforsorg.⁴¹² Fattigforsorgen blev verdslig i den forstand at den verdslige øvrighed (kongen) påtog sig ansvaret for fattigforsorgen, som før havde været under den gejstlige øvrighed (den romerske kirke). Christian 3. påtog sig imidlertid ansvaret for at beskytte og fremme religionen i samfundet, og som det er fremgået af dette kapitel behandlede kongemagten fortsat fattigforsorgen som en religiøs praksis. I *kirkeordinansen* blev fattigforsorgen forklaret som en central del af den evangelisk-lutherske kristne lære; det var en religiøs praksis i og med, at fattigforsorg var en af troens frugter. Christian 3. påtog sig ansvaret for at

⁴¹⁰ Koefoed, "The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture", 324.

⁴¹¹ Stopa, "Honor Your Father and Mother". The Influence of Honor on Martin Luther's Conception of Society", 121.

⁴¹² Jf. Kapitel 1, Andersen, "Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600"; Dahlerup, "Den sociale forsorg og reformationen i Danmark"; Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*; Jørgensen, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*; Løgstrup, "Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708"; Nielsen, "Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708."

holde Guds orden, troen og troens frugter, ved lige i verden, og da han på denne måde fik ansvaret for religionen og alle religiøse praksisser, tog han også ansvaret for fattigforsorgen.

Christian 3.s fattigforsorgslovgivning favner en mere dynamisk forståelse af reformationenens betydning for fattigforsorgen, hvor det eksisterende og det nye blev vævet sammen i en lutherske forståelsesramme. I en teoretisk læsning, så blev nye ideer og forståelser af fattigforsorgen introduceret og nye praksisser skulle påbegyndes efter 1536. Taylors teori gør det muligt at uddybe den historiske fortolkning af reformationens betydning for fattigforsorgen, så det hverken ender i en ren kontinuitetshistorie eller en ren brudhistorie. Ifølge Taylor tager nye ideer, forståelser og praksisser altid form af det eksisterende og meget af den eksisterende fattigforsorg skulle fortsat være praksis. Hospitalerne, at bede om almisser og give almisser og endda arbejdskravet, hvis man tæller Christian 2.s lov med, fortsatte. Praksisserne fik imidlertid en ny fortolkning i lovene og lovene forsøgte samtidig at indføre helt nye praksisser.

Min analyse af *kirkeordinansen* viser, at fattigforsorgen blev knyttet sammen med centrale lutherske forestillinger om autoritetsansvar og næstekærlige forpligtelser. Den teoretiske læsning fremhæver, at fattigforsorgen i den nye religionsforståelse blev forstået igennem det prisme af ansvar og gensidige forpligter, der skulle tæmme synd og fremme gode gerninger i det kristne fællesskab, som den lutherske autoritetsforståelse introducerede i 1530'erne hos reformatorerne. I denne forstand blev fattigforsorg et spørgsmål om at leve op til Guds bud om næstekærlighed i denne verden og ikke et spørgsmål om at sikre den individuelle frelse. Ifølge Bo K. Holm blev konsekvensen af, at det ideelle kristne liv nu skulle foregå i verden, orienteret mod den almene velfærd og ikke længere afsondret fra verden med fokus på den individuelle frelse (som en munk i kloster), at magt (også) blev et spørgsmål om omsorg, hvori den samfundsmæssige nytte altid skulle veje tungt.⁴¹³ Ved at følge, hvordan religionen og fattigforsorgen blev knyttet sammen hos danske teologer, reformatorer og lovgivere i 1520'erne og 30'erne, bidrager denne analyse til at fremhæve, at ansvar for omsorg også spillede en betydelig rolle i de danske reorganiseringer af fattigforsorgen og betoner, at det dermed ikke kun handlede om at afskaffe tiggeri. Fattigforsorgen skulle organiseres ud fra et dobbelt ansvar hos kongen over for både giver og modtagers legemlige og sjælelige velfærd.

⁴¹³ Holm, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", 49, 57; Holm, "Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation", 98.

5. Udfoldelse af ansvar og gensidige forpligtelser 1536-1587

Den lutherske reformation blev statsskuddet til en omfattende reorganisering af statsmagten og forvaltningen af rigets samfunds- og religionsforhold. Som forrige kapitel viste, påtog Christian 3. sig ansvaret for at skabe rammerne omkring fattigforsorgen i riget og sikre de fattiges forsørgelse, da han overtog ansvaret for religionen i 1536 fra den romerske kirke. Grevens Fejde og reformationsopgøret medførte en ny statsopfattelse, hvor kongen blev anset som rigets øverste kristne øvrighedsperson, der i samtidens forståelse var indsat af Guds nåde med kongelige tjenere (embedsmænd) under sig til at forvalte kongens orden. Riget skulle ledes af den verdslige øvrighed, og biskopperne blev afskåret fra at være medlemmer af rigsrådet. Rigsrådet var fortsat en vigtig magtenhed, hvis adelige medlemmer principielt bandt kongemagten ved håndfæstninger, valgret og det faktum, at de skulle godkende alle love.⁴¹⁴ Adelen blev efter reformationen gradvist forvandlet ”fra en uregerlig militær kaste til embedsmands- (og godsejer) adel”, det øverste forvaltningsmæssige bindeled mellem kongen og lokalområderne.⁴¹⁵

Fattigforsorgen var et nyt ansvar for kongemagten, og dette kapitel har til formål at undersøge, hvordan Christian 3. og hans efterfølger Frederik 2., samt deres rigsråd, organiserede kongens dobbelte ansvar i fattigforsorgen. Hermed skifter afhandlingen fokus fra at undersøge, hvordan fattigforsorg og religion blev knyttet sammen til at undersøge, hvordan kongemagten arbejdede videre med ansvaret for de fattige og fattigforsorgen som en religiøs praksis. Dette og det efterfølgende kapitel seks er hovedsageligt kronologisk opbygget, men også tematisk. Dette kapitel beskæftiger sig med, hvordan Christian 3. igennem flere love og reguleringer skabte grundlaget for en lokal forsørgelsesstruktur, hvor de fattige skulle forsørges i deres hjemegn. Desuden, hvordan Frederik 2. efterfølgende søgte at styrke overholdelsen af reglerne for forsørgelsen af de fattige i deres hjemegn med en ny *Forordning och Skick, huorledis her efter holdis skal met Betler oc Staadere offuer alt Danmarckis Rige* (1587), herefter *forordningen om betlere*. Fokus er her på at følge definitionen af ansvar i fattigforsorgen hos øvrighed og befolkningen i forbindelse med lovene angående tilladt og ulovligt tiggeri

⁴¹⁴ Også kaldet et topartsstyre. Jespersen, Leon og Ladewig Petersen, *Dansk forvaltningshistorie: stat, forvaltning og samfund. Bind 1. Fra middelalderen til 1901*, 50ff; Poulsen og Olesen, *En danmarkshistorie: fra middelalder til nutid*, 119, 143.

⁴¹⁵ Jespersen, Leon og Ladewig Petersen, *Dansk forvaltningshistorie: stat, forvaltning og samfund. Bind 1. Fra middelalderen til 1901*, 80.

fra 1536-1587. Kapitel seks beskæftiger sig primært med 1600-tallet og definitionen af øvrighedens ansvar for at opdrage de fattige og forebygge liv i tiggeri og løsgænger. Kapitel seks samler dog også tråde fra 1500-tallet angående arbejdskrav, ulovligt tiggeri og løsgænger, som jeg derfor ikke vil gå i dybden med her.

Dette kapitel vil vise, at fattigforsorgslovgivning handlede om mere end at kontrollere et stort antal uønskede tiggere. Lovene var også udtryk for en arbejdsproces med forvaltningen af fattigforsorg, hvor kongemagten søgte at definere og tilrettelægge dets nye ansvarsområde, samt søgte at definere, hvem der havde (med)ansvar for at opretholde fattigforsorgen, og hvilket ansvar de i så fald havde. Hvor fattigforsorgsforskere ofte har samlet 1500- og 1600-tallets lovgivning angående de fattige under ét som et udtryk for tiggeribekæmpelse ved kontrol og afstraffelse, så har jeg valgt at adskille de to århundreder.⁴¹⁶ Ikke for at underkende sammenhængen, men for at fremhæve andre fokuspunkter, som også var vigtige elementer af de to århundreders fattigforsorgslovgivning. Kontrol og straf var uden tvivl væsentlige elementer af lovgivningen, og som forrige kapitel understregede, så var straf en central del af kongens ansvar, havde en plads i den religiøse forståelseshorisont, og dette kapitel vil komme ind på, hvordan straffepligten også havde sin plads i fattigforsorgen. Dette kapitel har imidlertid primært til hensigt at fremhæve, at kongemagtens arbejde med fattigforsorgen også giver et indblik i, hvordan staten udviklede sig igennem omsorg for undersåtterne legemlige og sjælelige forhold.

Christian 3.s fattigforsorg

Christian 3. og rigsrådet førte mellem 1536-1558 en omfattende lovgivningspraksis, hvor også fattigforsorgen blev udbygget i flere love ved siden af de allerede nævnte, *reformationsscessen* og *kirkeordinansen*. Lovgivningsprocessen tegner et billede af et kontinuerligt arbejde, hvor Christian 3. forsøgte at tilrettelægge fattigforsorgen til de gældende omstændigheder i riget. Min analyse viser, at der især var to fokuspunkter i rækken af mindre reguleringer og større recesser. Christian 3 arbejdede med at tilrettelægge en lokal forsørgelsesstruktur, der byggede på krav om, at den arbejdsduelige del af befolkningen arbejdede og gav almisser, mens de fattige almisseberettigede blev forsørget i deres hjemegn. En stor del af dette arbejde handlede om at uddybe og definere de kongelige tjeneres ansvar i forvaltningen af den lokale

⁴¹⁶ Fortolkningen af lovene som tiggerikontrol har været fokus i Johansen og Kolstrup, "Dansk fattiglovgivning indtil 1803.", 166-72; Henningsen, "Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", 22-24; Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 51-52; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 135-38.

forsorg. Det handlede med andre ord om at skabe en ny forsørgelsesstruktur og skabe administrative rammer omkring den. I de følgende afsnit følger jeg udviklingen i dannelsen af den lokale forsørgelsesstruktur og administrationen i lovgivning, og de løbende reguleringer kronologisk mellem 1537-1558. Jeg runder af med en analyse af, hvordan den lokale forsørgelsesstruktur kan læses som et udtryk for, at kongen søgte at tage hensyn til sit dobbelte ansvar for både giverne og modtagerne af almisser.

Vokseværk i øvrighedens sociale ansvar

Christian 3. og rigsrådet tillod efter 1536 en omfangsrig almissepraksis, der skulle sikre forsørgelsen af de fattige i og uden for hospitalerne. Der skulle oprettes menige kister i hvert sogn til at administrere almisserne til de fattige. Hospitalerne måtte sende vogne ud for at samle almisser til de syge, og de fattige uden for hospitalerne måtte gå rundt og tigge Guds almisser.⁴¹⁷ Christian 3. og rigsrådet præciserede i 1537 reglerne for forsørgelsen af de fattige uden for hospitalerne. Loven beskrev, at der var ”mange Stodere oc Tryglere”, som løb ”heromkring udi Riiget oc bede Gudz Almysse”, hvoraf en del var arbejdsduelige, men kommet ”i then Wane, att the icke arbeyde wille” og en del var ”uduelige till Arbeydt” på grund af sygdom eller alderdom. De arbejdsduelige tiggere skulle sættes til arbejde eller forvises, og de syge, gamle fattige skulle have udleveret et tiggertegn, som viste, at de havde tilladelse til at tigge almisser. De fattige almisseberettigede måtte fremover kun tigge i den by eller det herred, hvor de boede i. Desuden tillod loven fattige skolebørn at bede om Guds almisser, så de fortsat kunne gå i skole. Byøvrigheden og sognepræsterne blev i samarbejde med herredsfogederne udpeget som de ansvarshavende autoriteter for fattigforsorgen, der skulle bestyre almisser og tiggertegn, i henholdsvis købstæderne og på landet.⁴¹⁸ Velfærdstatsforskere har traditionelt peget på, at sognepræsterne blev kongens forlængede arm og fik en naturlig plads som kongens embedsmand i fattigforsorgen.⁴¹⁹ Det var imidlertid ikke et ansvarsområde, han varetog alene. De løbende reguleringer af loven fra 1537 viser, at Christian 3. arbejdede med at inddrage det forvaltningsmæssige mellemlag af lensmænd og superintendenter i fattigforsorgen.

Efter knap et årti med de nye regler oplevede Christian 3., at rammerne for den lokale forsørgelsesstruktur ikke blev overholdt. I marts 1546 skrev Christian 3. ud til

⁴¹⁷ Kirkeordinansen, 1537/39; *Reformationsrecessen*, hospitalsafsnit.

⁴¹⁸ *Den københavnske reces*, 1537, §16

⁴¹⁹ Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, 41; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 74-77, 132, 145f; Østergaard, ”Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten”.

lensmændene og befalede dem at tage hånd om en række sociale opgaver.⁴²⁰ Brevet ser ud til at være foranlediget af kongens personlige erfaringer fra en rejse rundt i Nørrejylland. Først gjorde kongen lensmændene opmærksomme på hans bekymring for den ”suor oc dyre tiidtt som findes wdj riigett” og hans frygt for, at mange agre og jorde ville forblive utilsået i mangel på sædekorn. Kongen beordrede lensmændene til at sørge for, at alle lenenes bønder havde korn at så med eller at de lånte eller købte sædekorn. Lensmændene skulle selv låne korn ud til de fattigste bønder og undervise alle bønderne i at sælge deres korn videre til købstæderne, så ingen borgere blev tvunget til at forlade købstæderne i mangel på mad. Dernæst beskrev Christian 3., at han havde oplevet den:

store oc suare wskickelighet, som her wtj landet findes, saa well wtj kiøbstederne som paa landtzbyerne mett these tryggeller och fattiige folck, som løbe omkring, oc mange aff thennom ere karske oc førre oc løbe omkring paa landtzbyerne oc giøre bynder stor offuerlast.⁴²¹

Christian 3. skrev, at de omløbende tiggere ”oss icke lidett forundrer”. Kongen henviste til, at han med rigsrådet havde ladet udgå ”wore opne recess oc ordinantz” om ”tryggeller oc anden pollicj”, men han erfarede, at lovene ikke blev holdt. Kongen henviste sandsynligvis til *den københavnske reces* (1537) og *kirkeordinansen* (1537/39). Kongen befalede lensmændene til strengt at befale i lenene, at ingen tiggere måtte vandre omkring og se til, at de rettede sig efter loven. Med andre ord, så formanede kongen her lensmændene til at sikre brugen af officielle tiggertegn, sikre at de fattige med tegn kun tiggede inden for herredernes og byernes grænser, og sikre at de arbejdsduelige blev holdt til arbejde eller straffet for gentagen tiggeri og arbejdsvægring.

Det sociale ansvar, som kongen pålagde lensmændene, men også superintendenterne, sigtede på at sikre befolkningens forsørgelsesgrundlag, sikre at forsørgelsen af de fattige foregik i de foreskrevne lokalområder. Slutningen af 1546-brevet viser, at kongen samtidig også fokuserede på at sikre at kirkerne, samt præsterne, blev vedligeholdt og forsørget. Christian 3. klagede over, at mange sognekirker og præstegårde stod i forfald i landsbyerne. Han bad lensmændene gå sammen med superintendenterne og sammen ”handler mett lemppe” over for sognemændene og sørge

⁴²⁰ I Rørdams optegnelse over danske kirkelove har Rørdam kun transskriberet halvdelen af brevet fra 1546 angående tiggerne og en efterfølgende del om fattige sognekirker. Det resulterer imidlertid i at konteksten omkring brevets omtale af tiggerne går tabt. Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Første del*, 239. Original: Tegnelser over alle lande II, 1546, folio 64-66.

⁴²¹ Tegnelser over alle lande II, 1546, folio 64-66.

for, at bønderne med tiden ville opgive de små kirker og samle sig omkring de større sognekirker. Lensmanden skulle desuden føre tilsyn med sognepræsternes forsørgelse og sørge for, at præsterne vedligeholdte præstegårdene. Alt dette skulle lensmændene indberette til kongen, som ved mangler ville sørge for, at der skete forbedringer.⁴²² Christian 3.s fokus på at sikre præsternes og de fattiges forsørgelse samtidig, afspejler en omsorg for dem, der skulle være henholdsvis undervisere i den rette tro og modtagere af næstekærligheden. Dette reflekterer formentlig det ansvar, som Christian 3. havde påtaget sig for at beskytte og fremme både grundlaget for troens erhvervelse og de følgende frugter af troen (jf. kapitel 3-4).

Superintendenterne modtog i 1548 yderligere besked om at tage et større ansvar i byernes fattigforsorg og gå sammen med byøvrigheden om at tilrettelægge kontrollen med tiggeri bedre.⁴²³ Brevet var begrundet i lighed med loven i 1537 og det overfor nævnte brev fra 1546: Kongen havde erfaret, at der var mange tiggere, som løb omkring i købstæderne ”och en stor partt aff thennom ere føre Menneske, oc icke for leede skyld wille andett enddt gaae oc trøgele och ther mette vpholle thennom”. Desuden var der mange børn, som tiggede som skolebørn, selvom de ikke gik i skole. Superintendenterne skulle sammen med byøvrighederne sikre, at de fattige syge og gamle fik tegn på brystet, og at de børn, som reelt gik i skole, skulle bære hætter. Disse tegn skulle gøre det muligt for byens folk at genkende, hvem de burde give almisser. Dertil skulle superintendenterne sammen med byøvrighederne sikre, at de raske tiggere blev forvist fra byen, og at tegn blev inddraget igen, når en syg fattig blev rask og igen arbejdsdygtig. Superintendenterne skulle desuden sikre, at sognepræsterne i købstæderne forkyndte fra prædikestolen, at folk ikke skulle give almisse til andre end dem, som bar byøvrighedens officielle tegn.

I vinteren 1552 beordrede kongen lensmændene til endnu engang at arbejde med, hvordan fattigforsorgen bedst kunne sikres, og superintendenten til endnu engang at sikre, at sognepræsterne understøttede de nye regler med formaninger fra prædikestolen.⁴²⁴ Kongen skrev til lensmændene, fordi han erfarede, at loven (fra 1537)

⁴²² Eksempelvis vedtog kongen og rigsrådet i 1547 regler angående sognepræsternes krav på tiende og vedtog at sognepræsterne kunne klage til deres lensmand eller adelige herremand, som ”vere plictige” at inddrive kornet hos bønderne og ellers tage gårdene fra dem. Hvis de adelige herremænd nægtede at hjælpe sognepræsterne, kunne præsten klage til ”Konningens Lensmendt” som skulle hjælpe dem til ret. Denne regel indikerer, at undersåtterne på de adelige private godser var kongens undersåtter og ligegyldigt bosted havde krav på hjælp fra kongen og hans repræsentanter. *Den københavnske reces* (1547).

⁴²³ Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Første del*, 281f.

⁴²⁴ Tegnelser over alle lande, IV, 1552-1556, B31 c, folio 11-13, 8. januar 1552.

om at ”huertt herritt sejulle were plictiig att føde the arme” ikke blev overholdt. Derfor beordrede han lensmændene til at drage omkring til hvert herredsting og forkynde en ny struktur. Fremover skulle enhver fattig, som behøvede Guds almisse, blive i det sogn, hvor de var født eller havde boet i længst tid. Hvis et sogn havde for mange fattige, så skulle sognepræsten give nogle af de fattige et brev, som tillod dem at søge almisse i herredet. Hvis et herred havde for mange fattige, så kunne lensmanden give nogle fattige et brev med tilladelse til at søge almisse i hele lenet. Det skulle fremgå af brevene, hvilke årsager de fattige havde til at tigge, ”paa thet att huer maa wiide, huadtt thet er for folck, the giifue theris almösse”. Hvis de ansvarshavende autoriteter fandt fattige på afveje, skulle de forvises hjem. Dette brev blev sendt i kopier til rigets superintendenter med en yderligere tilføjelse om, at superintendenterne skulle beordre alle sognepræster til at formane sognefolkene om at hjælpe de fattige med almisse og låne dem hus. Sognepræsterne skulle betone, at når ”huer fattig folck bliiffuer foruist y sitt herrit oc sognen, som the haffue boedtt oc ere føde”, og her modtage deres forsørgelse, så ville de fattige ikke lide nogen nød.

I 1558 blev loven omkring fattigforsorg opdateret og de nye regler understøttede tendensen til at fattigforsorgen blev organiseret ved at pålægge de fattige, såvel som resten af befolkningen, men især øvrigheden en række forpligtelser.⁴²⁵ De fattige blev kun pålagt ét ansvar mod at få hjælp: at blive, hvor de hørte hjemme eller risikere at modtage straf og forvisning, for at bevæge sig steder hen, hvor de ikke hørte til. Sognemændene, herredsfogederne, byøvrighederne, lensmændene og superintendenterne var i stigende grad blevet inddraget i fattigforsorgen, og ansvaret for de fattige var blevet fordelt. Den nære øvrighed (byøvrigheden, sognepræsterne og kirkeværgerne) skulle have det lokale tilsyn, og sognepræsterne/kirkeværgerne kunne modtage bødestraffe, hvis de forsømte deres ansvar. I købstæderne skulle borgmestre og byråd ”haffue god Agt oc Paasiun” med tiggerne. De tiggere, som ”for Siugdum eller Alderdom ere uduelige til Arbeid, eller ere forarmede” og havde hjemme i byen, skulle gives et tegn og have tilladelse til at ”samle Guds Almisse” i byen. På landet skulle ”the fattige oc wedtörffuendis” have tilladelse til at ”bede oc tigge theris Brød” i det sogn eller herred, hvor den fattige hørte hjemme. Herredsfogeden, sognepræsten og kirkeværgerne i hvert landsogn skulle besigtige de syge og give dem tegn, der symboliserede, at de havde tilladelse til at bede om almisser. Kirkeværgerne skulle med sognemændene bygge et ”fattig Folckis Huss” til de fattige, som manglede husly og de skulle sætte en blok på huset, sådan ”at gott Folck kand legge theris Almisse udi, som will giffue the Fattige nogit for Guds Skyld”. Præsten og

⁴²⁵ *Den koldingske reces*, 1558, §62.

kirkeværgerne skulle holde nøglerne til denne blok, og de fik formentlig dermed også ansvaret for at bestyre blokkens indhold.

Loven bød befolkningen at forsørge de syge, fattige og skolebørn igennem almisser. Sognepræsten skulle formane sognefolkene ”hwer Søndag udi Kircken, att the betencke the Fattige mett theris Almisse”, og loven forbød befolkningen at finde deres forsørgelse ved andet end arbejde (og tiggeri var ikke arbejde).⁴²⁶ Loven fastlagde også enkelte forpligtelser for øvrigheden, der blev understøttet af sanktioner. Hvis sognepræsten enten tillod tiggere uden officielle tegn at vandre omkring i sognet, og ikke ”klager thet for Herskabit”, eller hvis han gav brev eller tegn til nogen, som ikke ”bör at bede Guds Almisse”, skulle han bøde ti mark, halvdelen til kirken og halvdelen til nærmeste hospital. Det tilfaldt kirkeværgerne at inddrive bøden og føre et bøderegnskab. Hvis kirkeværgerne forsømte denne pligt, skulle de selv lide samme bødestraf.

De overstående love og reguleringer viste, at lensmændene skulle have et overordnet tilsyn med tiggernes færden og med resten af øvrigheden involveret i fattigforsorgen. Superintendenterne var involveret i byernes fattigforsorg og ansvarlig for, hvad der blev formanet fra prædikestolene til sognefolkene angående næstekærlighedspligter. Rammerne omkring fattigforsorgen blev knyttet sammen med bestemmelser, der skulle sikre, at de raske medlemmer af sognet eller byen arbejdede, modtog påbud om at finde et arbejde eller blev straffet for at forsømme arbejdskravet. Christian 3. og rigsrådet indførte hermed en form for arbejdskrav for befolkningen, men undtog samtidig de fattige skolebørn herfra – hvilket jeg vil komme nærmere ind på i kapitel seks. Det er ofte fremhævet, at økonomisk hårde tider bevirkede, at ressourcerne ikke strakte til at understøtte alle fattige, og at Christian 3. derfor kun forsøgte at regulere tiggeriet og ikke prioriterede omsorg.⁴²⁷ De gennemgåede love og breve viser imidlertid, at Christian 3. kontinuerligt vendte tilbage til hans ansvar for fattigforsorgen i løbet af hans regeringstid og forsøgte at tilrettelægge omsorg på en måde, der kunne fungere i de forskellige forhold i købstæderne og de små landsogne. Brevene og loven viser, at kongen især tillagde det forvaltningsmæssige mellemlag, lensmænd og superintendenter, et gradvist større ansvar for at tilrettelægge og holde opsyn med rammerne omkring omsorgen for de fattige.

⁴²⁶ *Den koldingske reces*, 1558, §62. M. H. Nielsen fandt i et sjællandsk landemodedokument, at fattighusene skulle bygges ved kirkegårdene, så ”gudfrygtige kristne kan nedbære dem af deres mad og øl, naar de gaar til kirken”. Jf. Nielsen, ”Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708.”, 84.

⁴²⁷ Johansen og Kolstrup, ”Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 166–72; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 135–38, 145f.

Kongens ansvar for almissetroens givere og modtagere

Fattigforsorgen ser ud til at have været et ansvarsområde, der gav Christian 3. lejlighed til at arbejde med at udbygge sit ansvar for at beskytte og fremme religionen. I *kirkeordinansen* havde han påtaget sig at holde Guds orden ved magt i verden ved at sikre forudsætning for religionen (undervisning i skole og forkyndelse i kirken) og troens omsætning i nyttige gerninger for næsten (arbejde og fattigforsorg). I lyset af den religiøse forståelseshorisont kan den lokale forsørgelsesstruktur læses som en måde, hvorpå kongemagten tog hensyn både til befolkningens muligheder for at gøre næstekærlige gerninger, og tog hensyn til de fattiges ve og vel. Enkelte forskere har kaldt det fortsatte tiggeri for en nødløsning begrundet af, at befolkningen ikke havde ressourcerne til at betale en tvungen fattigskat.⁴²⁸ Jeg har ikke fundet diskussioner eller omtale af afgifter eller skatter til brug i fattigforsorgen, der viser, at denne vej overhovedet blev overvejet i Danmark i 1530'erne. Desuagtet, selv hvis tiggertegn var en nødløsning, så fremstår de fortsatte almissetropraksisser i lovgivningens ikke i modstrid med den nye lutherske kristendomsfortolkning.⁴²⁹ Jeg vil fremhæve, at den religiøse prisme forandrer læsningen af Christian 3.s handlerum i forhold til at tilrettelægge fattigforsorgen som en religiøs praksis, hvor befolkningen fik mulighed for at vise deres tro i næstekærlige gode gerninger i deres lokale fællesskaber og ikke til en fremmed tigger med eller uden tiggertegn.

Forrige kapitel viste, at *kirkeordinansen* fastslog en evangelisk-luthersk forståelse af fattigforsorg som troens frugt, en næstekærlig pligt, hvor troen skulle omsættes i gode gerninger. Christian 3. påtog sig med andre ord via *kirkeordinansen* ansvaret for at skabe rammer, som fremmede befolkningens mulighed for at udføre fattigforsorgen som en religiøs praksis i overensstemmelse med den rette tro. Først og fremmest skulle forståelsen af den rette troen sikres, hvilket Christian 3. søgte igennem præsternes ordenligt forsørgelse og ved at tillade fattige skolebørn at tigge for at gå i skole. Herved blev den basale kristendomsundervisning støttet af fattigforsorgen.⁴³⁰ Desuden skabte Christian 3. lovmæssige rammer, der skulle sikre at fattigforsorgen blev bundet til det lokale nadverfællesskab. Ifølge kirkehistoriker Carter Lindberg hang gudstjeneste og opretholdelse af et fællesskabs velfærd sammen i den lutherske kristendomsfortolkning,

⁴²⁸ Henningsen, "Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", 23; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 136f.

⁴²⁹ Enkelte tyske byer allerede havde forsøgt lignende tiltag med skuffende resultater (se Arffman). Christian 3. fulgte de tyske reformationer og kan eventuelt have opgivet et fuldt tiggeriforbud på forhånd? Arffman, *Revolution des Helfens: Der Versuch des Luthertums, die Probleme der Armut zu lösen*.

⁴³⁰ Appel og Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, 37, 43-45.

da det kristne menneske levede for at give kærlighed og hjælp til fællesskabets andre medlemmer, sådan som Gud gav kærlighed og hjælp til mennesket.⁴³¹ For Luther var et kristent fællesskab fortrinsvist bundet til sognet, da det kristne (forsorgs)fællesskab var bundet sammen med nadverfællesskabet.⁴³² Min analyse peger på, at Christian 3. søgte at organisere fattigforsorgen efter principper som stimulerede denne forståelse af kristne almissepraksisser i befolkningen. Dertil, at fattigforsorgens lokale karakter blev skabt til at fremme det gode kristne liv, som nu fortrinsvis skulle foregå i nadverfællesskabet. Christian 3. og rigsrådet fastlagde geografiske rammer omkring det at modtage og at give Guds almisser, da de fattiges forsørgelse efter 1537 skulle foregå inden for byernes eller herredernes grænser. Troels Dahlerup har fremhævet, at fokus ved almisserne efter reformationen skulle være på modtagerens trang og værdighed, og ikke giverens frelse, som i middelalderen.⁴³³ Modtagerens forhold blev genstand for opmærksomhed i 1537, ved at de almisseberettigede nu skulle skilles ud ved at bære et tiggertegn, og de arbejdsduelige skulle skilles fra de almisseberettigede. Den fattige almisseberettigede var imidlertid kun berettiget til at tigge i hans eller hendes hjemegn. Det var med andre ord ikke ligegyldigt, hvem der gav de almisseberettigede almisser. Når dette krav læses sammen med kongens ansvar for at fremme gode gerninger, kan den lokale forsørgelsesstruktur ses som et udtryk for, at Christian 3. sikrede troens omsætning i gode, nyttige gerninger for næsten i det lokale fællesskab. De her gennemgåede love og breve fra Christian 3.s regeringstid viser, at kongen og rigsrådet havde en fleksibel tilgang til, hvor geografisk omfangsrig pligten til at forsørge sine egne fattige skulle være i Danmark. Trods de svære omstændigheder med små sogne, så fastholdt kongemagten princippet om, at fattigforsorgen skulle foregå indenfor eller i nærhed til nadverfællesskaberne i sognene.

Jeg fremhæver dette aspekt af Christian 3.s fattigforsorg, fordi det bidrager til at vise, at fattigforsorgslovgivningen handlede om mere end tiggeribekæmpelse, nødløsninger eller en ny måde at kontrollere en urolig befolkningsgruppe på. Fattigforsorgen blev fortolket som en religiøs praksis, som befolkningen havde pligt til at udføre, og som kongen havde pligt til at beskytte og fremme hos befolkningen. Kongen havde både ansvar for at fremme gode gerninger (hensyn til giveren) og ansvar for at sikre, at de fattige ikke led nød (hensyn til modtageren). Sognepræstens hyppige formaninger (og superintendenternes tilsyn med at sognepræsterne formanede fra

⁴³¹ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 102–5, 122–27.

⁴³² Kirken, forstået som fællesskabet af troende døbte mennesker, var både universal og lokal, bundet til den kirke, hvori man sammen modtog Guds nåde. Lindberg, 128–45.

⁴³³ Se også Henningsen, Dahlerup, “Den sociale forsorg og reformationen i Danmark”; Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 22.

prædikestolene) skulle formentlig i denne optik kontinuerligt fastslå fattigforsorgens kobling til næstekærlighedsbuddet. De fattige skulle blive i lokalområdet, sådan at giverne kunne følge Guds bud og dele ud af "Guds almisse" og ikke besvære andre nadverfællesskaber. Det er meget sandsynlig at stigende forarmelse, som skabte flere tiggere, resulterede i at kongemagten i reformationsperioden i Danmark kæmpede mod tiggeriet, men som Grell og Cunningham pointerede så er det svært at finde årsagssammenhænge mellem konjunkturer og fattiglovgivning.⁴³⁴ Beslutningen i 1537 om at indføre en lokal forsørgelsesstruktur kan lige så vel have præget problemet.

Kritik af tiggeri var ikke en ny ting, forårsaget af reformationen, men jeg vil argumentere for, at der er vigtige forskelle over skellet i forståelsen af og kampen imod tiggeri. Forskere har kredset om øvrighedens kamp mod tiggeriet i 1500-tallet og har forklaret, at Christian 2.s og Christian 3.s love om tiggertegn akkompagneret af tvang, kriminalisering og straf af de arbejdsduelige "uværdige" tiggere var en sammenlignelig reaktion på stigende forarmelse i senmiddelalderen og problemer med arbejdsløshed.⁴³⁵ Først og fremmest rettede den lutherske kritik af tiggeriet sig hovedsageligt imod tiggermunke. Lindberg har betonet, at kritikken netop ikke var rettet imod "the unemployed and underemployed but against the clergy who make a vow of poverty and live high off everyone else's hog" (jf. kapitel 3).⁴³⁶ Christian 2. konstaterede, at der var mange fattige mennesker som tiggede, selvom de var arbejdsføre og han satte ind over for tiggeri og arbejdsløshed blandt almuen, men han beskyttede netop tiggermunkenes tiggeri og frivillige ledighed. Dette viser, at det ikke var tiggeriet i sig selv som var problemet. Som kapitel tre viste, søgte Christian 2. at komme en vidt forgrenet almissekultur til livs og beskytte symbiosen i almisserelationen mellem fattig og rig. Det var tiggeri, som ikke direkte relaterede sig til de fattige, i frivillig eller ufrivillig fattigdom, der skulle forbydes i 1522.

Christian 3.s love og breve beskrev ofte, at der var problemer med at syge, svage tiggere og raske, arbejdsduelige tiggere løb omkring i hele riget. Det omløbende tiggeri skulle afskaffes ved at uddele tiggertegn, formane tiggerne om at blive i deres hjemegn, forvise de arbejdsduelige til arbejde og straffe alle der forså sig imod kravet om at blive inden for grænserne eller kravet om at arbejde. Christian 3. forbød al frivillig

⁴³⁴ Grell og Cunningham, "The Reformation and Changes in Welfare Provision in Early Modern Europe", 2.

⁴³⁵ Jensen, "Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder"; Henningsen, "Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800"; Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 27-31, 52; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 135-37.

⁴³⁶ Grell betoner same pointe. Grell, "The religious duty of care and the social need for control in early modern europe", 260; Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 106f.

arbejdsløshed hos både verdslige og gejstlige, men han tillod samtidig at tiggeri fortsatte og rettede sin kritik imod omløbende tiggende fattigfolk; både dem, som kunne få forsørgelse i deres hjemegn og dem, som værgede at arbejde.⁴³⁷ Jeg foreslår, at en forklaring på problematiseringen af tiggernes omløbende adfærd var, at den omløbende adfærd udfordrede koblingen mellem fattigforsorg og lokal næstekærlighed, som Christian 3. havde fastlagt både med *kirkeordinansen* og *den københavnske reces* (1537). Hvis de nye regler kriminaliserede ”uværdige” fattige, når de tiggede i stedet for at arbejde, så kriminaliserede loven også de ”værdige” fattige, når de overskred grænserne for deres hjemegn. Det teoretiske perspektiv fremhæver, at der med reformationen opstod et ændret fokus i kampen mod tiggere, da de nye forståelser af religionen og fattigforsorgen prægede eksisterende problemer og praksisser, så tiggernes forseelse nu både lå i de arbejdsdueliges overtrædelse af arbejdskravet og de syges overtrædelse af grænserne for deres lokale forsørgelse. Begge reflekterer en overtrædelse af kongens love og Guds orden.

Gensidigheden i det kristne liv som fundament for forsorgen

Da Frederik 2. overtog kronen i 1559 faldt hastigheden i udstedelsen af ny lovgivning betydeligt.⁴³⁸ Frederik 2. arbejdede med at tilrettelægge fattigforsorgen ud fra den struktur, Christian 3. havde fastlagt i 1558. Dette skete igennem korrespondance med rigets lensmænd og superintendenter, hvor loven blev uddybet og specificeret. Denne korrespondance og den følgende *forordning om betlere* (1587) viser en tendens til, at lovgiverne i denne periode var optaget af at udvikle et mere detaljeret net af ansvar og pligter i fattigforsorgen, samt mere konsekvent og tydeligt at definere straffe for overtrædelse af de nye ansvar og pligter, både hos de fattige selv og hos alle involverede øvrighedspersoner.

De følgende afsnit vil først redegøre for to af de problemer, som kongelige breve fra 1570'erne viser, at Frederik 2. søgte at imødegå: at både syge og raske fattige mennesker løb omkring i riget og tiggede almisser uhindret af de nye regler, og at øvrigheden forsømte deres ansvar til at stoppe de gamle vaner for frit tiggeri. Den lov, *forordningen om betlere* (1587), som skulle løse disse problemer har ikke modtaget meget opmærksomhed i forskningen og da ikke som andet end en streng tiggeribekæmpende straffeforanstaltning.⁴³⁹ Jeg vil igennem to afsnit uddybe forståelsen

⁴³⁷ Jf. brevet om dyrtid, tiggere og kirker, Tegnelser over alle lande II, 27. marts 1546.

⁴³⁸ Bisgaard, ”Den religiøse praksis i en brydningstid”, 318; Lausten, ”Kirkens nye ordninger”, 178, 182.

⁴³⁹ Johansen og Kolstrup, ”Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 168; Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 53; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 137f.

af dette led i fattigforsorgens udvikling ved en mere detaljeret læsning af, hvordan ansvar, pligter og straf behandles i loven. Først viser jeg, at loven søgte at fremhæve og karakterisere det ønskede kristne liv for både de fattige og øvrigheden. Herefter vil jeg runde kapitlet af ved at gennemgå, hvordan Frederik 2. søgte at skabe gensidige forpligtende relationer i fattigforsorgen med henblik på at tæmme synd og fremme gode gerninger. Denne læsning vil bidrage til at vise, at de problemer, som lovgiverne så, og de løsninger, som de fandt på fattigforsorgsområdet, ikke kun relaterede sig til tiggeres opførelse, men de fattiges mere generelt og især også til de lokale autoriteters opførelse.

Modvillige tiggere og forsømmelige lensmænd

I løbet af 1570'erne sendte Frederik 2. flere forskellige breve ud til hans lensmænd og superintendenter, der beskrev problemer med omløbende tiggere og lensmænd, som forsømte deres pligter i fattigforsorgen. Brevene viser, at kongen ønskede, at løsningerne på problemerne skulle findes ved at lensmænd og superintendenter påtog sig at holde kongens love bedre ved magt og beskytte den lokale forsørgelse ved at straffe dem, som værgede at arbejde og tiggede, med forvisning. De følgende breve viser ligeledes, at øvrighedens tilgang til tiggeri havde ændret sig over reformationsperioden. Fra at være acceptabelt, om end helst inddæmpet i 1522, blev tiggeri i 1530'erne anset som et udtryk for gamle vaner, når de fattige ikke holdt sig inden for grænserne af deres hjemegne. Senere og især under Frederik 2.s regeringstid blev frit tiggeri anset som en modvillig handling, der blev udført både af syge og raske fattige. Fejlen blev imidlertid ikke kun fundet hos de fattige selv, men også i, at de lokale autoriteter manglede at tage et ansvar. Det var netop her, at Frederik 2. først og fremmest søgte at sætte ind.

Et af de første udtryk for, at Frederik 2. pålagde den lokale øvrighed at tage et direkte ansvar i fattigforsorgen, og samtidig havde problemer med deres lydighed, findes fra 1573. I januar skrev Frederik 2. til rigets superintendenter og lensmænd, fordi kornet dette år var meget dyrt, hvilket de fattige klagede over. Brevene fremstår som et udtryk for, at kongen handlede som den ansvarlige for de fattiges nød. Frederik 2. udtrykte i brevet, at han ønskede at hjælpe købstædernes husarme af "et christent metlidende" og ikke lade dem være "trøstløse". Kongen befalede superintendenterne at rejse rundt med sognepræsterne og optegne, hvor mange "husarme ther findis, ther rett arme och werde erre med Gudtz Almøsse att forsee". Lensmændene skulle derefter hjælpe disse individer med en del af kongens tiendekorn, og de måtte ikke tillade nogen at modtage kornhjælp,

som ikke var ”werde att giffue Almøsse”.⁴⁴⁰ I et brev fra marts 1573 udtrykte kongen sin forundring over, at lensmændene endnu ikke havde sat ordren om uddeling af korn til de fattige husarme i værk, og han befalede dem at uddele kornet med det samme, hvis de ikke ville straffes for ulydighed imod kongen.⁴⁴¹

Frederik 2.s klager over forsømmelige lensmænd var et tilbagevendende tema i 1570'erne, hvor han kritiserede dem for ikke at sørge for, at de arbejdsduelige fattige arbejdede, og at de uarbejdsdygtige blev i deres hjemegn og modtog forsørgelse her. I maj 1573 kritiserede han lensmændene for at se igennem fingrene med, at arbejdsføre mennesker stadig havde for vane at løbe omkring og tigge uden for de sogne, hvor de hørte hjemme. Han gentog lensmændenes pligter fra *den koldingske reces* (1558) om ikke at tillade nogen tigger at løbe omkring uden for personens hjemegn og om at straffe dem, som ikke overholdt reglerne.⁴⁴² I et lignende brev til købstædernes borgmestre og råd skrev han, at der alle vegne skulle være adskillige tiggere, som bad om Guds almisse. En del af disse var arbejdsføre, men ville ikke arbejde eller tage tjeneste. I stedet søgte de deres overlevelse ved tiggeri. Kongen beskrev her tiggeriet som en uvane, tiggerne havde lært fra barnsben, og lensmændene skulle sørge for, at de arbejdsduelige tiggere blev forvist fra købstæderne.⁴⁴³

I 1574 indkaldte Frederik 2. alle tilstedeværende lensmænd under herredagen i Randers og befalede dem alvorligt at føre opsyn med, at alle tiggere blev inden for de sogne, hvor de hørte hjemme (det vil sige, de almisseberettigede tiggere). Efterfølgende sendte han breve ud til lensmænd og superintendenter med referencer tilbage til påbuddet fra 1573 og fra herredagen, samtidig med, at han gentog kritikken af loven endnu ikke blev overholdt. Tiggere løb stadig rundt uden for deres hjemegn, hvor de alene burde søge deres forsørgelse. Kongen befalede endnu engang, at lensmændene skulle overholde loven flittigt, ikke tillade tiggere at løbe omkring, samt føre tilsyn med, at de fattige blev givet tegn. Alle tiggere, som overskred de grænser, der var sat for deres tiggeri, skulle straffes, og lensmændene fik at vide, at de selv stod til ansvar over for kongen, hvis de forsømte befalingen.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Sj.T. 12, folio 101, 2. januar 1573. Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Anden del*, 186.

⁴⁴¹ Sj.T. folio 126, 8. marts 1573; KB s. 235.

⁴⁴² Sj.T. folio 143, 19. maj 1573; KB s. 257.

⁴⁴³ Sj.T. folio 146, 28 maj 1573; KB s. 266.

⁴⁴⁴ Sj.T. folio 306f, 14 juli 1574; Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Anden del*, 236.

De omløbende tiggere *var* ikke bare modvillige, men *brugte* modvillighed og ondskab, hvilket antyder en forståelse af, at tiggernes forseelser var drevet af deres syndige egenviljer:

Oc the wnder slig thrøglerij bruge attshillige moduillighed oc skalckhett, med tiufferij oc anden wchristelig handell, gud thill fortørnelse oc wor undersaatte till besuering oc shade.⁴⁴⁵

Citatet her kan indeholde flere lag af analytiske betragtninger, når den læses i et teoretisk perspektiv med religionen som en analysefaktor. Den skade, som Frederik 2. omtaler kunne ramme folket, kan være en henvisning til frygten for at Guds straf ville ramme folket, når de omløbende tiggere gjorde modstand mod Guds orden. Formuleringen kan også hentyde til en mere materiel eller økonomisk forståelse af, at undersåtterne blev bestjålet, overfaldet og udpint af tiggerne, eller at de derved ikke fik lejlighed til at gøre sande gode gerninger. Den måde, hvorpå Frederik 2. her forklarede de omløbende tiggere, afspejler desuden en luthersk forståelse af synd. Synden blev af Luther forbundet med egeninteresse og egoisme, og blev ikke længere kun forstået som et svaghedstegn i ikke at kunne modstå begær. Synd blev hos Luther et udtryk for direkte modstand mod Gud og dermed også imod kongen.⁴⁴⁶ Når et teoretiske perspektiv ved den religiøse forståelseshorisont læses ind i Frederik 2.s kamp mod tiggerne, så åbner det op for en dybere forståelse af, hvor integreret materielle og åndelige fænomener blev forstået i 1500-tallet.

Frederik 2. søgte at løse problemerne med det frie tiggeri og de forsømmelige lensmænd igennem mere kontrol og mere straf, hvilket faldt inden for hans pligter som den øverste øvrighed, der skulle fjerne og straffe forbrydere. Frederik 2. valgte imidlertid at understøtte denne politik ved i 1582 at bede lensmændene udforme forslag til, hvordan fattigforsorgen bedst kunne indrettes for at stoppe det frie tiggeri.⁴⁴⁷ De efterfølgende to afsnit vil først følge, hvordan den følgende lov yderligere karakteriserede den kristen fattigforsorg og dernæst følge, hvordan øvrighedens forpligtelser på straf og kontrol hang sammen med forpligtelser på omsorg, opdragelse og undervisning.

⁴⁴⁵ Sj.T. folio 307, 14 juli 1574.

⁴⁴⁶ Holm, "Det onde jeg og den gode verden", 86.

⁴⁴⁷ Sj.T. folio 63-64, 19. juni 1582. Lensmændene blev pålagt at indberette skriftligt til kongen om deres arbejde, men hvis disse indberetninger nogensinde blev udarbejdet har det ikke været muligt at finde dem i denne kildesøgning. Frederik 2. fremhævede at en årsag til problemerne var at mange små sogne ikke havde ressourcerne til at forsørge deres mange fattige.

Tålmodige fattige og ansvarfulde autoriteter

Frederik 2. og rigsrådet uddybede reglerne angående den lokale forsørgelse og skærpede straffene for overtrædelse af reglerne i *forordningen om betlere* (1587). Loven fik en anden ordlyd end de kongelige breve fra 1570'erne, men de centrale problemstillinger var de samme. Loven var indrettet til 1) at sikre den lokale forsørgelsesstruktur, hvor det lokale fællesskab var gensidigt forpligtet på hinanden (de fattige blev forsørget, blev i deres hjemegn og alle arbejdsføre arbejdede og udførte næstekærlige handlinger) og 2) at sikre, at alle ansvarshavende autoriteter overholdt deres ansvar og pligter i fattigforsorgen. Lovens funktion var dermed dobbelt og understøtter tendensen til, at kongemagten organiserede fattigforsorgen ved at skabe gensidige forpligtelser imellem sociale lag i samfundet, der skulle være limen i forvaltningen af fattigforsorgen. Det er imidlertid hensigten her at fremhæve, at hvor Frederik 2. i 1573 trak på forestillingen om Guds vrede og straf, så valgte han i 1587 at fremhæve den ønskede kristne adfærd. I lyset af det religiøse perspektiv viser min analyse, at loven ikke kun hvilede på forbud og straf, men også fremhævede positive handlingsanvisninger til, hvad det ville sige at leve et kristent liv og deltage i en kristen fattigforsorg.

Den nye lov blev vedtaget den 27. december 1587 og sendt ud i 300 eksemplarer til rigets lensmænd, alle adelige, som havde herreder og byer under sig, til alle rigets købstæder og til landsdommerne i januar 1588 med specifik påbud om, at nu kunne ingen undskylde sig fra ikke at kende til loven. Dette understreger indtrykket af, at Frederik 2. rettede en stor kritik imod øvrighedens forsømmelse af de nye pligter og ansvarsområder, som de var blevet pålagt efter reformationen i fattigforsorgen.⁴⁴⁸

Frederik 2. og rigsrådet vedtog med loven en tydelig modstilling mellem de fattige og de øvrighedspersoner, som fulgte deres ansvar, og dem, som var ulydige. Hvad angik de fattige, så modstillede loven Guds trængende lemmer, de tålmodige fattige, over for modvillige, dristige omløbende tiggere. Loven positionerede dermed spørgsmålet om den fattiges sindelag og geografiske bevægelse som fokuspunkter for problemet med tiggerne. Loven indledte med at forklare det centrale problem, som loven skulle løse, nemlig, at der både var mange syge tiggere, som kunne have modtaget tiggertegn eller hospitalspleje, og raske, arbejdsduelige tiggere, der løb omkring uhindret og fulgte gamle vaner. De omløbende tiggeres forbrydelse lå i deres geografiske bevægelser og deres uvillighed til at indgå i de nye rammer om fattigforsorgen og arbejdskravet. Ifølge loven gik denne forbrydelse ud over andre "arme vedtørfte Guds Lemmer", som levede i

⁴⁴⁸ KB s. 878, 26. december 1587. Brevene fra januar 1588 findes Sj.T. 16, folio 323ff, 29. januar 1588.

overensstemmelse med kongens love og ”met lindige Taalmodighed bliffue paa de stæder, som de ere beskeden, oc der tage oc lade dennem benøye met hues gaat Folck dennem aff Medynck oc Barmhiertighed for Guds skyld giffue oc metdele ville”.⁴⁴⁹

Ifølge loven var det de fattige, som i forskningen ofte betegnes som ”de værdige”, der var de værste. Den ”største uskickelighed” var den som omløbende ”landbetlere, staadere och kierlinger” forårsagede, og denne gruppe blev yderlig karakteriseret ved at være dem som med ”ubluelig dristighed ofverløbe got folk”, ikke ville blive på et sted og her modtage ”dieris underholding udi almindelige hospitaler”. Lensmændene og byøvrighederne skulle have særligt godt opsyn med disse ”modvillig landbetlere”, fange og straffe dem.⁴⁵⁰ Dette viser igen, at øvrigheden særligt var optaget af og havde problemer med de fattige, der egentlig var forsørgelsesberettigede, men som valgte at modstille sig loven og søge deres forsørgelse ved frit tiggeri som før reformationen.

Tendensen i loven til at trække på religiøse billeder er interessant, fordi det ser ud til, at lovgiverne brugte forskellige aspekter af den religiøse forståelseshorisont. Når loven læses i forlængelse af de forudgående breve om samme emne i 1570'erne, så skiller loven sig ud ved modstillingen imellem Guds lemmer og de dristige tiggere. Loven forklarede de omløbende tiggere forbrydelse ved at modstille dem med det rette kristne liv, der blev karakteriseret i loven som et liv i tålmodighed, lydighed og for fællesskabet. Loven fremstillede Guds lemmer som de fattige, der fulgte kongens lov og dermed også Guds lov. Guds lemmer og kongens tro undersætter var dem, som lod sig nøjes med de almisser, som sognefolkene gav af næstekærlighed (barmhjertighed) som gode gerninger og gudstjenester (for Guds skyld). Loven beskrev hermed de pligter og rette kristne følelser, som øvrigheden forventede de fattige udviste: tålmodighed og nøjsomhed. Det modsatte sindelag og den geografiske bevægelighed blev koblet til ”Land Betlere”, der udviste deres ”wlydige moduillige Dristighed” ved at ”omløbe oc trygle” uanset om de var berettiget til almisse eller ej.⁴⁵¹

Et netværk af ansvar og forpligtende relationer i fattigforsorgen

Frederik 2. og rigsrådet begrundede nødvendigheden af den nye lov med tiggernes fortsatte uvane, som de fandt blev understøttet ved, at ingen nogensinde straffede og afskrækkede ”landbetlerne” fra at fortsætte.⁴⁵² Løsningen blev fundet i at skabe en administrativ orden, som skulle tæmme syndig opførsel og fremme det kristne liv ved

⁴⁴⁹ *Forordningen om betlere*, 1587, forord. (herefter *FB*)

⁴⁵⁰ *FB*, 1587, §20.

⁴⁵¹ *FB*, 1587, §20.

⁴⁵² *FB*, 1587, forord.

gode gerninger. Tiggernes forbrydelser lå i deres dristighed, modvilje og ulydighed. Fejlen lå imidlertid ikke kun hos tiggerne selv, men også hos de lokale øvrigheds personer, som burde have fulgt påbuddene og forpligtelserne fastlagt i *den koldingske reces* fra 1558 og handlet på deres pligter som øvrighed til at straffe synden. Sognepræsten og kongen har ofte været den del af øvrigheden, som har været fremhævet som betydningsfulde for fattigforsorgens organisering efter reformationen, men som det efterfølgende vil vise, så vedtog Frederik 2. og rigsrådet en lov, som definerede et bredt netværk, der inkluderede mange lag af overordnede og underordnede med ansvar og pligter på omsorg, kontrol og straf.⁴⁵³

Frederik 2. og rigsrådet uddybede og udvidede straffereglerne for overtrædelse af fattigforsorgens rammer og forsømmelse af ansvar både for de fattige og de ansvarshavende autoriteter. Hvis de fattige overtrådte de geografiske grænser, så skulle den lokale øvrighed (byøvrigheden eller herredsfoged/sognepræst) inddrage tegnet og forvise den skyldige fattige fra området. Hverken fattige skolebørn eller voksne måtte "offuerløbe" fremmede rejsende i byerne, men byerne skulle i stedet antage to stodderfogeder til at gå rundt og bede om "hielp og trøst" på de fattiges vegne. Folk, som blev fattige af ulykke såsom skibbrud, døde kvæg eller ildebrand, kunne fortsat få en brevtilladelse og gå rundt og tigge. Tilladelsen skulle imidlertid kun gælde et år.⁴⁵⁴

Loven indeholdt væsentlig flere afsnit om øvrighedens ansvar og forpligtelser end om de fattige selv, og det ser ud til, at Frederik 2. og rigsrådet var mere fokuseret på at få øvrigheden til at overholde deres ansvar end på at definere flere pligter for de fattige. Loven viser, at ansvaret for, at de fattige blev retmæssigt registreret og forsørget faldt på øvrigheden og ikke de fattige selv. Det var kontinuerligt øvrigheden som skulle tage handling i fattigforsorgen, de fattige skulle blot blive inden for grænserne. Ifølge loven skulle lensmændene og byøvrighederne føre opsyn med "den største wskickelighed" ved de "Land Betlere, Staadere oc Kierlinger, som løbe oc stryge alt Riget igennem" og overløb folk med "stor wbluelig dristighed", og de skulle pågribe, samt straffe, de modvillige landbetlere.⁴⁵⁵ Lensmændene skulle desuden føre opsyn med sognepræsterne og herredsfogedernes opfyldelse af deres pligter i fattigforsorgen, samt tiltale og straffe dem, hvis de forsømte deres pligter.⁴⁵⁶ De skulle forkynde loven i byerne, ved herredsting og birketing, sådan at ingen skulle "kunde haffue Aarsag sig her imod at vndskyldte, at

⁴⁵³ Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 132f.

⁴⁵⁴ *FB*, 1587, §1-3, 9.

⁴⁵⁵ *FB*, 1587, §20.

⁴⁵⁶ *FB*, 1587, §4, §10.

hand intet her aff viste”, og de skulle desuden selv stå til ansvar over for kongen og dennes straf.⁴⁵⁷

Byøvrighederne skulle registrere alle ”vedtørfftige oc skrøbelige” fattige, som var født eller havde hjemme i byerne, give dem tiggertegn og tage tegnene tilbage, når de fattige døde. Hvis byøvrigheden fandt tiggere, som ikke havde tegn eller var registreret, skulle de forvise dem med ”aluorlig straf”, andre til eksempel.⁴⁵⁸ Byøvrighederne var imidlertid også forpligtet til at sende tiggere tilbage til de steder, hvor de hørte hjemme. I det tilfælde, at en tigger ikke fulgte byøvrighedens befalinger om at rejse bort, men fortsat tiggede, så skulle tiggeren ”paagribis, hudstrygis til Kagen oc siden strax igien paa det ny aff Byen foruisis”.⁴⁵⁹ Loven specificerede, at byøvrighederne især skulle gøre dette, hvis tiggerne var ”saa føre oc stercke, at de vdi nogen maade kunde fortiene deris føde”. Byøvrigheden skulle føre tilsyn med de borgere, som gav husly og herberg til fremmede personer, for at hindre fremmede tiggere i byen. Loven specificerede, at byøvrigheden skulle straffe værterne og hvis de forsømte at straffe, så skulle byøvrigheden selv tiltales af lensmanden og modtage straf af ham, som den der ikke overholdt kongens lov.⁴⁶⁰

Loven inkluderede i 1587 flere øvrighedspersoner end dem, der hidtil havde været pålagt et ansvar i fattigforsorgen, og beskrev et netværk af gensidigt forpligtende relationer bygget op om ansvar og straf imellem øvrighedspersoner og imellem øvrigheden, befolkningen og de fattige. Skolemestrene blev nu pålagt et ansvar for at føre tilsyn med de fattige skolebørns tiggeri.⁴⁶¹ Hvis børnene forbrød sig imod reglerne om ikke at overløbe folk på gaderne, skulle skolemesteren ”straffe oc reffse” dem med ris første og anden gang. Ved tredje brud på reglerne skulle skolemesteren forvise barnet fra skolen og byen (hvilket ville overskride forældrenes ansvar for eget barn). Hvis skolemesteren fandt børn, som tiggede under påskud af at være et skolebarn, måtte han tage barnet til skolen og ”lade dennem hudslide”. Hvis skolemesteren forsømte sine pligter, skulle han ”aff hans Øffrighed straffis tilbørlige der faare”.⁴⁶²

Herredsprovsterne blev pålagt at have ansvaret for, at sognepræsterne registrerede ”alle de arme oc nødtørfftige Folck”, som boede i sognet og ”bør at haffue Almisse”. Sognepræsten skulle med kirkeværgerne give de registrerede fattige tiggertegn og formane sognefolkene til at forsørge de registrerede fattige, så de ikke ”nødis til at løbe andensteds vden Sognen effter deris føde.” Alle bønder og folk på landet blev således

⁴⁵⁷ *FB*, 1587, §22.

⁴⁵⁸ *FB*, 1587, §1-2.

⁴⁵⁹ *FB*, 1587, §3.

⁴⁶⁰ *FB*, 1587, §4

⁴⁶¹ *FB*, 1587, §7.

⁴⁶² *FB*, 1587, §8.

lovligt forpligtet til at forsørge deres fattige og underlagt lensmandens straf, hvis de forsømte deres ansvar over for de fattige og brød kongens lov.⁴⁶³ Sognets beboerne og sognepræsten havde desuden pligt til at melde enhver fremmed tigger til herredsfogeden.⁴⁶⁴ Herredsfogeden skulle melde tiggeren til lensmanden og lensmanden havde ansvaret for at straffe den fremmede tigger ved kagen, andre til eksempel.⁴⁶⁵ Endvidere skulle han straffe de sognefolk, som eventuelt havde huset den fremmed tigger.⁴⁶⁶ Loven pålagde desuden ansvar og forpligtelser på fattige forældre, der nu blev forpligtet til at sende deres børn i arbejde, i lære eller i skole. Hvis de forsømte dette ansvar, skulle sognepræsten undervise og formane dem om deres pligter, men hvis de sendte deres børn ud at tigge efter denne formaning og fortsat nægtede at sætte børnene i arbejde eller i skole, var det godsejerens pligt at straffe dem.⁴⁶⁷

Ved at læse *forordningen om betlere* (1587) med et fokus på ansvar i fattigforsorgen tegner loven et billede af, at løsningen på problemet med de omløbende tiggere ikke kun skulle findes ved at straffe tiggerne hårdere, men også ved at placere et mere detaljeret ansvar på samfundets forskellige autoriteter fra husholdene, til det gejstlige hierarki med skolemesteren, sognepræsten, provsten til lensmanden med kongen øverst. Ansvar blev kontinuerligt forbundet til det hierarkiske netværk af kongelige tjenere, hvor de involverede indgik som en underordnet eller en overordnet med dertilhørende forpligtelser og ansvar til at have omsorg for fattigforsorgen og til at straffe lovens overtrædelse eller forsømmelse. Læst på denne måde fremstår loven som en vigtig brik, der kan positionere fattigforsorgen som et led i kongerne og rigsrådets arbejde med at udbygge statsforvaltningen under kongen med et hierarki af embedsmænd. Det er også en lov, der giver anledning til interessante betragtninger vedrørende straf i slutningen af 1500-tallet.

Forordningen om betlere (1587) afspejlede kongens dobbelte karakter som dommer og fader forpligtet på straf og omsorg. Loven blandede straffelovgivning med omsorgslovgivning for de fattige voksne og de fattige børn. Som forrige kapitlet viste, så var det en del af samtidens øvrighedsforståelse, at kongen og andre øvrighedspersoner skulle straffe ved adfærd, som udviste modsand imod Guds og kongens orden. I den forstand var det lige så vigtigt at straffe de dristige omløbende tiggere, som det var at straffe forsømmelige embedsmænd. Loven henviste dog ikke direkte til Guds fortørnelse

⁴⁶³ *FB*, 1587, §10.

⁴⁶⁴ *FB*, 1587, §13.

⁴⁶⁵ Sognepræsten fik et lignende ansvar til at melde tiggere til godsejer og lensmand, *FB*, 1587, §13, 16.

⁴⁶⁶ *FB*, 1587, §15.

⁴⁶⁷ *FB*, 1587, §14.

ligesom brevet fra 1573, men loven begrundes i et andet religiøst billede, Guds lemmer og tyveriet fra dem. Dette billede afspejler den lutherske forklaring af det syvende bud, hvor tyveri også blev karakteriseret som handlinger, der indirekte tog noget fra næsten. I dette tilfælde stjal de omløbende, fremmede tiggere uretmæssigt almisserne fra de fattige, tålmodige Guds lemmer.

En ligtale fra 1589 over Frederik 2. fremhævede blandt kongens mange dyder i livet, at han havde støttet de fattige og udvist visdom og moderation i, hvornår han skulle straffe strengt, og hvornår han kunne lade nåden råde. Ligtalen var udformet som et lærerigt eksempel for adelen og betonedes blandt andet, at øvrigheden havde pligt til at straffe synden med ”tempererede Strenghed”. En øvrighedsperson såsom kongen, hverken måtte være for streng eller for mild.⁴⁶⁸ Et eksempel på, at Frederik 2. bestræbte sig på at kontrollere straffepraktis kan ses da han i 1576 indførte tvungen appel til landsting for alle trolddomsdomme, for at undgå dødstraf over uskyldige.⁴⁶⁹ Denne kontekst fremhæver, at de nye strafferegler over for tiggerne og øvrigheden i fattigforsorgsregi indgik i et større billede af en velovervejede indsats mod synd i samfundet. *Forordningen om betlere* (1587) specificerede sjældent, hvordan de enkelte skulle straffes, men loven beskrev at, tiggernes straf skulle ske for eksemplets skyld. Dette afspejler en forståelse af straffens generalpræventive effekt og tiggernes straf kan i den forstand ses som et forsøg på at tæmme synden i samfundet generelt og ikke kun straffe den enkelte synders forseelser.⁴⁷⁰

Forordningen om betlere (1587) var en streng lov som gennem straf og kontrol søgte at kontrollere og bekæmpe frit tiggeri og sikre omsorgen for religionen og de fattige. Min analyse viser, at loven skulle favne både troens erhvervelse ved at skærpe skolemesterens og de fattige forældres ansvar for børnenes skolegang og tiggeri, og troens omsætning til praksis ved at skærpe opsynet med tiggernes bevægelser, så fattigforsorgen kunne knyttes til næstekærlighed i nadverfællesskabet eller nært hertil. Det var en lov, hvorigennem Frederik 2. sikrede rammerne for fattigforsorgen ved at fastslå øvrighedens ansvar og ved at definere, hvem der havde ansvar for at straffe overtrædelse af kongens og Guds lov. Lensmænd, superintendenter, herredsfogeder, provster, sognepræster, skolemestre og forældre var alle autoriteter, en del af øvrigheden i positionen som overordnede, og kongen fastlagde i loven, at de alle havde ansvar og pligt til at sikre børnenes opdragelse, sikre fattigforsorgen og sikre lovens overholdelse

⁴⁶⁸ Borggaard, “Dennom til villie som latinen icke wel kunde forstaa”, 51–53.

⁴⁶⁹ Kallestrup, “I disse sidste tider. Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i 1500-tallets Danmark”, 327.

⁴⁷⁰ Kjær betoner at der var stort fokus på straffens generalpræventive effekt under Frederik 2. Kjær, *Guds og øvrigheds straf: centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*, 203.

ved at føre tilsyn og uddele straf i kraft af deres øvrighedsposition. Denne tendens til at tænke i baner af ansvarsfordeling i gensidige hierarkiske relationer og finde løsninger, der sikrede omsorgen for de fattige igennem en mere tilstedeværende og mere ansvarstagende øvrighed, viser et væsentlig sammenfald med den religiøse forståelseshorisont og den lutherske forklaring af det fjerde bud (jf. kapitel 4), hvor det netop var øvrighedens pligt at tæmme synden og fremme gode gerninger ved at sikre ordninger, som holdt Guds orden ved kraft i verden.

Afrunding

Under Christian 3. og Frederik 2. blev fattigforsorgen lagt i fastere forvaltningsmæssige rammer med henblik på at sikre omsorg for undersåtterne legemlige og sjælelige forhold. Dette kapitel har fremhævet to linjer i den efterreformatoriske fattigforsorgslovgivning, som får en dybere mening i et religiøst perspektiv. Den første linje viser, at kongerne formentlig indrettede fattigforsorgen i lokale forsørgelsesenheder med henblik på at leve op til det dobbelte ansvar, som Christian 3. påtog sig med *kirkeordinansen*. Et ansvar, hvor kongen både skulle sikre de fattiges forsørgelse og befolkningens muligheder for at vise frugter af troen i deres lokale nadverfællesskab (eller så nært hertil som de dårlige forhold på landet tillod). Dette kapitel har fulgt definitionen af ansvar og pligter og vist, at omsorgen for de fattige ikke kun skulle ske for de fattiges egen skyld; fattigforsorgen var også for befolkningens religiøse livs skyld.

Den anden linje viser, at fattigforsorgen blev sikret igennem gensidige forpligtelser mellem de fattige, befolkningen generelt og øvrigheden. Befolkningen havde pligt til at arbejde og forsørge deres egne fattige via almisser. De fattige skulle blive i deres hjemegn, tålmodige og lydige, førend de kunne modtage almisser. Begge blev underlagt straf, hvis de ikke levede op til pligterne. Ansvar og pligterne hos de fattige og befolkningen blev defineret i mindre grad, men loven fastlagde en klar skelnen mellem de lydige, tålmodige fattige, som blev i deres hjemegn, og de modvillige, dristige omløbende tiggere, som søgte mere end de burde. Kongerne og rigsrådet udfoldede og definerede især ansvaret hos de mange lag af øvrigheds personer, som nu var blevet kongelige tjenere, med fokus på at kombinere kontrol og omsorg, straf og pleje. Øvrigheden skulle sikre omsorgen via tilsyn og straf, der skulle afværge yderligere syndig opførelse. Den lokale forsørgelsesstruktur blev skabt og styrket i slutningen af 1500-tallet som en verdslig ordning, der skulle fremme næstekærlige gode gerninger inden for de lokale fællesskaber og tæmme synden. De gode gerninger, som skulle fremmes, karakteriserede loven som almisser, arbejde, skoleundervisning og lydighed. Den synd som skulle hæmmes var arbejdsvægring, modvillighed, grådighed og ulydighed.

Hvor forskningen hidtil har fokuseret på lovenes aspekter om tiggeribekæmpelse, så har min analyse betonet, at de problemer, som kongen og rigsrådet så og forsøgte at løse, henholdt sig både til de almisseberettigede tiggeres, de ulovlige tiggeres og de ansvarshavende autoriteters opførelse. Kongens fordeling af ansvar til hans lokale repræsentanter handlede om at uddelegere et kombineret omsorgs- og kontrolansvar, således at forpligtelser på at støtte og hjælpe de fattige akkompagneredes af straffeforanstaltninger og kontrol. Loven blev inddraget som et led i kampen mod grænseoverskridende tiggeri og modvillig adfærd i befolkningen, hvor der både blev taget forbud og påbud i brug. Løsningen på problemet faldt både på flere straffe og forbud, men også på at udvide øvrighedsansvaret og inkludere flere autoritetsfigurer blandt de kongelige tjenere. Alle fattige forældre blev nu også forpligtet på at fremme det kristne liv karakteriseret ved lydighed og tålmodighed, hvor børnene skulle modtage den basale kristendomsundervisning og opdrages til at arbejde. Forvaltningen af fattigforsorgen blev bygget op over gensidige hierarkiske relationer. Hierarkiske sociale relationer blev forstået af samtiden som nødvendige for at holde synden i skak og fremme gode gerninger og et gudfrygtigt liv.⁴⁷¹ I dette perspektiv kan fattigforsorgen ses som et led i udviklingen af en kristen stat og samfund.

⁴⁷¹ Jf. også kapitel fire. Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 131.

6. Til tro og arbejde i 1600-tallets fattigforsorg

Efter 1500-tallets religiøse stridigheder og reformatorernes videre arbejde med den evangelisk-lutherske lære, vedtog Christian 4. og rigsrådet under devisen ”fromhed styrker rigerne” i begyndelsen af 1600-tallet flere love, der sigtede mod at styrke troens og gudsdyrkelsens renhed og enhed. Lovene skulle begrænse luksusforbrug, udrydde troldfolk og stoppe al sværgen og banden. Hele befolkningen skulle møde vågen og opmærksom i kirke hver søndag, adelsdrengene skulle indprentes den sande lære på Sorø Akademi, førend de måtte rejse til udenlandske universiteter og præsterne skulle have Københavns Universitets attest på, at de var udlært i den rette lære, førend de kunne virke som sognepræster.⁴⁷² At Gud kæmpede mod djævelen om menneskets sjæle frem mod den nærtforestående dommedag, og at Gud kunne gøres vred og sende sine straffe og kors over mennesket, var levende og nærværende forestillinger.⁴⁷³ Forskere har fremhævet, at det danske samfund fra slutningen af 1500-tallet og langt ind i 1600-tallet var optaget af dommedag, og at en udbredt moralsk panik forårsagede mere fokus fra kongemagtens side på at tæmme synden og fremme gode gerninger igennem loven.⁴⁷⁴

Midt i denne moralske panik skulle de fattige fortsat finde deres forsørgelse i sognene, hvor de kunne tigge sig til almisser, løsgængere skulle opdrives og sendes til tvangsarbejde og øvrighedspersoner fra sognepræst til lensmand var involveret i fattigforsorgen på forskellig vis.⁴⁷⁵ Dette kapitel har til hensigt at undersøge, hvordan lovgiverne (diskuterede og) definerede ansvar og pligter i fattigforsorgen i 1600-tallet. I forskning, som har beskæftiget sig nært eller perifært med fattigforsorgslovgivning, fremstår 1600-tallet som en periode man let kan bevæge sig hen over, hvor der ikke rigtigt skete noget af betydning for fattigforsorgen. Ifølge denne forskning var der ikke forsøg på at vedtage nye rigslove angående fattigforsorg og tiggeri før i slutningen af århundredet og disse gentog i bund og grund blot 1500-tallets love.⁴⁷⁶ Det er imidlertid

⁴⁷² Scocozza, *Christian 4*, 128–47.

⁴⁷³ Sanders, *Mellem Gud og Djævelen: religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*; Wittendorff, *På Guds og Herskabs nåde: 1500-1600*.

⁴⁷⁴ Kallestrup, “I disse sidste tider. Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i 1500-tallets Danmark”; Sunde, “For Borger Samfundet - Frå Gud og Neste til Staten og Medborgarar ca. 1640 til grunnlova av 1814”.

⁴⁷⁵ Appel, “Tinget, magten og æren: studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet”, 392ff.

⁴⁷⁶ Johansen og Kolstrup, “Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 170f; Koefoed, “Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden.”, 252; Krogh, *Staten og de*

hensigten at vise, hvordan kongen og rigsrådet arbejdede videre med deres påtagede ansvar for de fattige på flere fronter i forskellige love, hvor de fattiges forsørgelse ikke var lovens primære objekt.

Kapitlet undersøger først, hvordan udviklingen af fattigforsorgen blev fulgt af en udvikling af arbejdskrav, arbejdstvang og arbejdshjælp. Jeg fokuserer i forlængelse heraf på fattigforsorgens sammenhæng med den første rigslov angående løsgængere, *forordningen angående tjenestefolk og løsgængere* (1619). Første del af kapitlet omhandler således, hvordan Christian 3., Frederik 2. og Christian 4. fokuserede på at kontrollere og hæmme uønskede løse og ledige elementer i samfundet, ofte i sammenhæng med regulering af fattigforsorg. Derefter vender kapitlet sig mod, hvordan Christian 4. og rigsrådet fokuserede på at definere og udvikle ansvaret for fattige børn. Her fokuserer jeg på *forordningen om håndværkssvende og lærlinge* (1621), samt oprettelsen af tugt- og børnehuse. Mod århundredets slutning blev den spredte lovgivning om forskellige aspekter af fattigforsorgen samlet i to love: *danske lov* (1683) og *forordningen om betlere* (1683).

Kapitlet bidrager med en undersøgelse af, hvordan kongerne (og indtil 1660) rigsrådet udviklede deres ansvar over for de fattige ved at have fokus på at hæmme uønsket adfærd og støtte ønsket adfærd. Det er en central pointe i kapitlet, at fattigforsorg også skulle handle om at opdrage de fattige til den rette tro og et arbejdsliv. Lovene definerede forskellige ansvarsområder, hvor alt fra lensmænd, overformyndere, hospitalsforstandere til sognepræster havde pligt til at hjælpe de fattige voksne til at føre et kristent liv fyldt med arbejde. Det skulle gerne foregå i de rette kristne følelser om at være til gavn for andre. Øvrigheden skulle desuden støtte fattige forældre i opdragelsen af deres børn eller tage over fra forsømmelige eller fraværende forældre. Desuden påtog øvrigheden sig at tvinge de modvillige til at leve og arbejde for fællesskabet, om end den rette tro aldrig kunne tvinges frem.

Følgesvend til de fattiges forsørgelse: Arbejdskrav og tvungen gavn

Fattigforsorgslovgivningen blev gradvist udviklet i et sammenspil med afgrænsning af løse eksistenser i samfundet, der blev tillagt en kriminel adfærd som tyve og bedragerer. Dertil var fattigforsorgen nært forbundet med regulering af arbejdsforhold og geografiske tilhørsforhold.⁴⁷⁷ Det første afsnit her vil samle nogle tråde op fra 1500-tallets

besiddelsesløse på landet 1500-1800, 55; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 142f; Petersen, "The Wrath of God. Christian IV and Poor Relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years' War", 159.

⁴⁷⁷ Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 61ff, 97ff.

lovgivning angående arbejdskrav, omløbende tiggere og løsgængere. Her vil jeg udfolde min analyse af, hvordan et generelt krav om, at den arbejdsduelige del af befolkningen skulle arbejde blev formet til at understøtte den lokale struktur i fattigforsorgen. Uden at afvise indflydelse på loven fra praktiske forhold såsom mangel på arbejdskraft eller udbredt arbejdsløshed, så vil jeg pege på, at fattigforsorgen blev tilrettelagt sammen med et arbejdskrav for at understøtte forståelsen af, at befolkningen skulle indgå i gensidige forpligtende relationer. De arbejdsduelige skulle arbejde, så de kunne hjælpe dem, der ikke kunne arbejde: de fattige, svage og de fattige børn, som skulle gå i skole. De to efterfølgende afsnit vil derefter følge, hvordan forventningerne til arbejdsduelige mennesker blev udviklet videre i reguleringen af løsgængeri i kongelige breve og i lovgivning i første halvdel af 1600-tallet.

Arbejdet bag Guds almisser

I 1500-tallet fulgtes bestemmelserne angående de fattiges forsørgelse ofte af krav om, at arbejdsduelige mennesker arbejdede og ikke tiggede sig til deres egen forsørgelse. Arbejdsduelige tiggere blev inden for kort tid efter reformationen tvunget til at arbejde på fæstningsværker eller i Københavns Tugthus (fra o. 1605). Forskere har peget på, at Luthers fortolkning af arbejde havde en betydning som bagvedliggende moral for love om løsgængere og tiggere.⁴⁷⁸ Den kristne var ifølge den lutherske forståelse ikke kaldt væk fra livet til afsondrethed som munke, men kaldt til livet i verden, hvor man skulle arbejde, sådan at man kunne modtage Guds gaver og omsætte Guds gaver til tjenester for næsten. Det var igennem det daglige arbejde, at folk, som Gud havde givet arbejdskraft, blev i stand til at virke igennem troen og give videre af Guds gaver til de hjælpeløse. Luther sidestillede dovenskab til tyveri, hvorved man blev en byrde og til besvær for andre. Arbejdsvægring blev forstået som en afvisning af Gud og dennes befalinger.⁴⁷⁹ Hvor forskningen har peget på forbindelsen mellem Luthers arbejdskald og det efterreformatoriske arbejdskrav, som en måde at gøre op med tiggeriet op, så vil jeg fremhæve, at arbejdskravet formentlig også har været forstået som et betydningsfuldt aspekt, der skulle understøtte de fattiges forsørgelse i lokalsamfundene. Den udprægede nytteorientering, som arbejdsforståelsen havde i den lutherske kristendom, peger også på, at de arbejdsduelige skulle arbejde for at hjælpe de fattige. I denne forstand fulgtes tilrettelægningen af fattigforsorgen logisk af et arbejdskrav.

⁴⁷⁸ Andersen, "Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600", 252f; Kahl, "The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant Traditions Compared"; Koefoed, "Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden.", 253; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 145f.

⁴⁷⁹ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 108f.

Arbejdskravet blev i 1500-tallet først og fremmest indskrevet i loven ved at forbyde arbejdsduelige mennesker at tigge og definere straffe for overtrædelse af dette forbud. I 1537 vedtog Christian 3. og rigsrådet, at de syge fattige, samt skolebørnene, havde tilladelse til at bede om Guds Almisse, mens de raske tiggere ”skulle forwises till Arbeyde eller forwises aff Byen, om the icke arbejde wille”.⁴⁸⁰ Straffen for ulovligt tiggeri var dermed også en straf for arbejdsvægring. Ifølge loven skulle de arbejdsduelige, som blev grebet i at tigge efter gamle sædvaner, først have et påbud eller beordres til at arbejde af by- eller herredsøvrighederne. By- og herredsøvrighederne fik hermed et ansvar for at beordre arbejdsduelige mennesker, som tiggede af gamle vaner, til at finde et arbejde eller straffe dem for at værgе arbejde. Hvis de nægtede at arbejde, skulle de forwises fra byen eller herredet. Hvis de forviste vendte tilbage og tiggede på ny, skulle de forwises igen og denne gang skulle de ”stubes aff Byen met Riis”. I 1558 fik øvrigheden muligheden for at strække dette ansvar til at ”fange thennom oc holde thennom til at arbeide oc trelle”.⁴⁸¹ Øvrigheden fik her tilladelse til at tage arbejdsduelige tiggere og holde dem til at arbejde. Andre steder peger loven også imod, at Christian 3. og rigsrådet søgte at fremme en arbejdsom befolkning. Ifølge *kirkeordinansen* skulle de syge fattige i hospitalerne modtage lægehjælp med henblik på at gøre dem arbejdsduelige og raske. Plejen af de syge, fattige skulle orienteres imod at sikre overgangen til et arbejdsliv igen. Lovgiverne besluttede dertil i 1548, at tiggertegnet skulle inddrages, når en syg, fattig blev rask og arbejdsdygtig nok til at tjene til sit eget brød.⁴⁸²

Udviklingen af arbejdskravet er interessant i denne afhandling, fordi den blev udviklet i sammenhæng med fattigforsorgsbestemmelserne. Dette tyder på at arbejdskravene skulle understøtte fattigforsorgen. Den religiøse forståelseshorisont kan her give yderligere mening til det nye brede arbejdskrav. Den lutherske kristendomsfortolkning indeholdt en forståelse af, at arbejdskaldet var orienteret mod det fælles bedste, hvor den arbejdsduelige skulle arbejde for at gøre gode gerninger mod næsten, især de hjælpeløse. I denne forstand kan arbejdskravet i den efterreformatoriske lovgivning læses som et udtryk for en forståelse af at de arbejdsduelige skulle varetage et socialt ansvar. Arbejdet handlede i den forstand ikke kun om den enkeltes velfærd eller rigets velstand, men arbejdskraften skulle have en samfundsopretholdende effekt, i og med, at den enkelte igennem den rette tro blev undervist i at omsætte deres arbejde til nytte for næsten. De arbejdsduelige skulle arbejde, fordi de så ville være i stand til at give

⁴⁸⁰ *Den københavnske reces*, 1537, §16.

⁴⁸¹ *Den koldingske reces*, 1558, §62.

⁴⁸² Brev af 9/5/1548, Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Første del*, 281.

Guds almisser videre til de syge, gamle, uarbejdsdygtige voksne og de fattige børn, der skulle bruge deres tid i skolen og ikke i marken. Denne forståelse af, at arbejdskravet blandt andet var vigtigt at opretholde, fordi arbejdet understøttede fattigforsorgen, kan yderligere uddybes ved at se nærmere på, hvordan tiggerne fra slutningen af 1500-tallet blev knyttet tættere til negativ adfærd, såsom grådighed, og kriminelle bedragerer og løsgængere.

De grådige tiggere og modvillig løsgængere

Det var igennem løsgængerrelaterede love og kongelige breve, at det ukontrollerede tiggeri for alvor blev defineret negativt i et modsætningsforhold til den almisseindsamling (både til fattigkister, men også at bede om almisser), som den lokale forsørgelse baserede sig på. Tiggeri blev i 1576 koblet sammen med bedrageri og tyveri som en uærlig ernæringsmetode begået af ”megit løst folk alleuegne her wdj Rigit” som ”wanke och omgaa som ike haffuer thieniste eller nogen ret besheed med att fare”. Frederik 2. formodede, at de løse folk klarede sig ved hjælp af tiggeri, tyveri og ”anden sliig bedragerie” og beordrede derfor lensmændene til at gennemsøge deres len efter ”slige Løsgjenger, thienstløse folk och Bernhytter”.⁴⁸³ Hvis de fandt nogen, som var arbejdsdygtig uden at have korrekt tilladelse til at vandre omkring, så skulle de lægge dem i jern og sende dem til Københavns slot til tvangsarbejde. I 1577 beordrede Frederik 2. Koldinghus’ lensmænd til at holde opsyn med en ”hob løst folck, som icke haffue anditt ydet end att the besuerre bønderne, och bruge anden Motwille”. Lensmændene fik til ansvar at holde opsyn med de personer, som vandrede igennem deres len, tjekke hvorvidt de havde tilladelser og papirer på årsagen til deres færden og straffe dem, hvis de manglede sådanne tilladelser.⁴⁸⁴ I 1583 sendte Frederik 2. desuden ordre til lensmanden i Haderslev om ikke at tillade nogen arbejdsføre tiggere eller lediggængere at løbe omkring i lenet og bede om Guds almisse. Disse skulle afskaffes så bønderne kunne befries fra besværet med deres tiggeri, tyveri og bedrag, og så Guds lemmer ikke blev frataget Guds hjælp.⁴⁸⁵

Et kongeligt brev fra 1590 antyder, at problemet med tiggerne og løsgængerne ikke kun var relateret til deres geografiske bevægelser, modvilje og tyveri, men også til

⁴⁸³ Sj.T. folio 176ff, 13. august 1576. Bærenhyter = dagdriver, uvirksomt menneske (kalkars ordbog).

⁴⁸⁴ J.T. folio 254, 24. december 1577. Kontrollen med befolkningens geografiske bevægelser blev styrket i løbet af 1600-tallet, hvor der i 1650’erne blev indført krav om, at sognepræsterne skulle give pas til alle uden fast bopæl og tjekke om alle nytilkomne rejsende havde pas, Appel, ”Tinget, magten og æren: studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet”, 394.

⁴⁸⁵ J.T. folio 550, 7. september 1583

grådighed. Kongen meldte om en gruppe tjenesteløse og modvillige løsgængere, der strøg igennem landet og udgav sig for at være afskedigede soldater.⁴⁸⁶ Brevet antyder, at de falske soldater tiggede, men tiggeriet var ikke kerne af problemet. Problemet var, at de ikke lod sig nøjes med de almisser, som folk ville give dem:

som med stoer drigstighed och mutuillie offuerløbe vore wndersatter, ther wdi landit, och icke will lade thenom nøye med thend deel thennom aff fattige folck, epeter huer sin effne och formue, giffuis och meddelis, meden wille understaa thenom at thruige och nøde folck thill att giffue thennom pnhe [penge] eller huis anden deell the begierer at haffue.⁴⁸⁷

Denne gruppe af løse folk forbrød sig ved at true og tvinge folk til at give dem penge i stedet for at nøjes med, hvad der blev givet til dem. Når kilden læses med et religiøst perspektiv, så vækker formuleringen genklang i, at det var for en forbrydelse at *tage*, men ikke at *give* almisser af den evne og formue, som Gud havde skænket mennesker (jf. kapitel 3). Ved at kræve mere end den gudsbestemte portion, befolkningen havde fået til at give almisser af, gjorde gruppen af ledige løsgængere oprør imod Guds orden, drevet af dristighed og modvilje. Dette brev blev sendt ud i umiddelbar nærhed til *forordningen om betlere* (1587), der som vist, var bygget op omkring en modstilling af fattige Guds lemmer, som tålmodigt lod sig nøjes med deres portion i livet, og de tiggere, som udviste modvillighed ved at vandre omkring uden for den plads, Gud havde villet for dem.

I midten af 1500-tallet var der flere omtaler af løse personer og lediggængere, men ”løsgænger” optrådte første gang i 1576, hvor en løsgænger blev defineret som tjenestefolkenes negative modsætning, som en der ikke ville tage tjeneste; en der ikke arbejdede.⁴⁸⁸ De løse eksistenser blev defineret i forhold til deres arbejdsledighed, geografiske omflakkende tilværelse og deres manglende bidrag til fællesskabet. De ydede intet, men de tiggede og fratog almisserne fra Guds lemmer, de fattige som tålmodigt blev i hjemegnen og lod sig nøjes med almisser. Det væsentlige for min analyse er, at de grådige tiggere og modvillige løsgængere blev anset som en trussel imod fattigforsorgen,

⁴⁸⁶ Sj.T. nr. 17, folio 331, 17. december 1590. Det gennemgåede kildemateriale har ikke indeholdt bestemmelser om at soldater havde tilladelse til at gå omkring og tigge efter afskedigelse, men dette citat kunne tyde på at det muligvis har været en praksis. Krige og udviklingen af militæret i denne periode har efterladt et tydeligt spor i fattigforsorgslovgivningen og relaterede kilder, da deserterede og afskedigede soldater, samt problematikker vedrørende deres forsørgelse, hyppigt dukker op. Flere kongelige breve melder således om voldelige løsgængere, deserterede soldater og krigsfolk: Sj.T. nr. 20, folio 405, 25 maj 1611; se desuden Sj.R. nr. 16, folio 275, 8 august 1617, Sj.T. nr. 21, folio 252, 8 august 1617; Kancelliets brevbøger, 11 januar 1636; Sk.T. nr. 6, folio 479, 28 november 1641 (løsgængere som røvere og mordere, bærende våben).

⁴⁸⁷ Sj.T. nr. 17, folio 331, 17. december 1590.

⁴⁸⁸ Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 58.

da de stjal almisserne og ødelagde mulighederne for, at befolkningen kunne gøre gode gerninger.

Ved tvang at lære at være til gavn

Hvor 1500-tallets love og kongelige breve mest fremstår som et relativt simpelt krav om, at de arbejdsduelige skal arbejde, og at ledige hænder skulle sættes i arbejde ved tvang om nødvendigt, så uddybes billedet i 1600-tallet. Den første rigslovgivning angående løsgænger, *forordningen om tjenestefolk og løsgængere* (1619) udtrykker en forståelse af, at befolkningen ikke blot havde pligt til at arbejde, men havde pligt til at være til gavn igennem arbejde. Dette aspekt relaterer sig ikke direkte til forsørgelsen af de fattige, men som min analyse senere vil vise, så fik udviklingen af tvangsarbejde og arbejds lære en stor betydning for fattigforsorgen i slutningen af 1600-tallet.

Forordningen om tjenestefolk og løsgængere (1619) tog først og fremmest udgangspunkt i et specifikt problem angående lønforhold i tjenesterelationer og sigtede mod, at folk skulle blive, hvor de hørte til, arbejde og lade sig nøjes med deres retfærdige portion i livet. Der var mange tjenestefolk, som forlangte alt for høje lønninger, så Christian 4. og rigsrådet fastsatte lønningsniveauet. Det blev ulovligt at opsiges sin tjenesteplass i utide eller at nægte at tage arbejde til den fastsatte (retfærdige) løn. Retshistoriker Jørn Sunde har sat løsgængerilovgivningen i relief af den voksende panik over umoral i 1600-tallet, hvor man frygtede samfundet ville kollapse og Guds straf ramme kollektivt, hvis umoral ikke blev straffet. Kontrol og straf af de grådige, modvillige tiggere og løsgængere var et led i en kampagne, som skulle styrke moralen i befolkningen, som også inkluderede streng seksuallovgivning og trolddomsfølgerser. Ifølge Sunde forbrød landsstrygere i Norge sig imod det fjerde bud, da de ikke viste kongen lydighed ved at tage tjeneste; de ulydige og dovne, som påførte deres herskaber unødige udgifter ved at kræve uretfærdige høje lønninger forbrød sig mod det syvende bud. Krav om høje lønninger blev her forstået som hemmeligt tyveri. Sunde betonedede, at det moralske forfald i samtidens forståelse skyldtes manglende respekt for forældreautoriteter, hvilket skulle rettes igennem undervisningen i den rette lære. Øvrigheden måtte dog først have kontrol med befolkningen, førend de kunne styrke moralen.⁴⁸⁹ Sundes fortolkning bidrager til at fremhæve de religiøse aspekter ved løsgængerlovgivningen og her er det interessant, at Sunde peger på, at løsningen ikke kun lå i kontrol, men også bredere undervisning i den rette lære. Jeg vil argumentere for, at både kontrol og undervisning

⁴⁸⁹ Sunde, "Lade og Ørkesløse Betlere' - Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv", 22–25.

blev betydningsfulde aspekt af fattigforsorgen. Dette blev især udviklet under Christian 4., der påtog sig at sørge for at holde de omløbende tiggere og løsgængerne til gavn ved arbejde, til arbejds lære og undervisning i den rette tro.

Hvad angik kontrollen, blev arbejdsvægring ulovligt og straffet med tvangsarbejde. Ifølge *forordningen om tjenestefolk og løsgængere* (1619) skulle de, som opsagde en tjenestepuds i utide eller nægtede at tage en stilling, defineres som løsgængere og pågribes. Retten skulle fælde dom over ” hvor mange maaneder eller aar de ere plichtige udi jern som fanger at arbeide, saa fremt de desmidlertid intet beganget hafver, hvorfaare de høigre burde at straffis”.⁴⁹⁰ Dette indikerer en forståelse af, at løsgængerne skyldte arbejdstid, da tvangsarbejdet først og fremmest skulle udregnes efter den tid personen havde brugt i lediggang. Loven specificerede ikke, hvem løsgængerne skyldte arbejde. En overvejelse kunne være, at loven spejlede en forståelse af pligten over for fællesskabet (som alle skulle yde til ud af næstekærlighed) eller over for kongen, som den faderlige autoritet, man skulle lyde og ære.

Løsgængerne blev også på andre måder pågrebet, sendt og holdt til arbejde for at tvinge dem til at gøre gavn ved arbejde. Lensmændene skulle tage løsgængere, tjenesteløse og ledige karle, som ikke havde hus eller gård og sende dem til bygningsarbejde og nogle gange blev tvungen understreget yderligere, da løsgængere som løb bort fra arbejdsstedet skulle eftersøges og sendes tilbage til arbejdet.⁴⁹¹ Et kongeligt brev fra 1599 omtalte desuden lønnede arbejdsforhold, som da nogle løsgængere, ”som ere doch stercke och føre noch thill att arbeide och gøre gauffn” skulle pågribes og holdes i forvaring så de ikke løb bort, men samtidig gives en retfærdig dagløn. Når det blev vinter skulle de frigives igen og gives et stykke groft klæde.⁴⁹² Et brev fra 1609 beordrede rigets lensmænd til at antaste og sende ”ørkseløse folck”, ”lediggængere, løse qwindfolck och drenge” til tugthuset, fordi de løb omkring og var til besvær for kongens undersætter, da de ”thrygle och ingen gaffn will gjøre”.⁴⁹³

Kongen forpligtede lensmændene til at være de ansvarshavende i behandlingen af løsgængere, sikre at befolkningen holdt sig gavnlige og pågribe de arbejdsdygtige løsgængere så de kunne ”gøre gauffn”.⁴⁹⁴ Ifølge *forordningen om tjenestefolk og løsgængere* (1619) skulle lensmændene sørge for, at alle myndigheder kendte til tiggeri- og løsgængerilovene, og de skulle ransage og undersøge deres len i forhold til lønforhold,

⁴⁹⁰ *Forordningen om tjenestefolk og løsgængere*, 1619, §5.

⁴⁹¹ Sk.T. 3, folio 255, 1 juni 1606; Sk.T. 3 folio 299, 28 maj 1607; *missive* 29. januar 1607

⁴⁹² Sk.T. 3, folio 81, 29 maj 1599. Lignende forhold fremgår af Sj.T. 26, folio 306, 17 maj 1638.

⁴⁹³ Sj.T. 20, folio 271, 26 juni 1609.

⁴⁹⁴ Straffearbejde blev i stigende grad anvendt som straf for flere forbrydelser, Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741*.

tjenestefolkenes forhold og for løsgængere og omløbende tiggere.⁴⁹⁵ Lensmændene stod med det overordnede ansvar for at antaste løsgængere i deres eget len såvel som på adelens godser. I 1657 besluttede lovgiverne desuden, at lensmændene skulle holde ”inquisition” to gange årligt og pågribe alle mænd og kvinder som enten ikke var bosatte og betalte tiende til kirken eller som ikke havde korrekte breve udfyldt på latin fra deres sognepræst om deres ærinder.⁴⁹⁶ Dette viser, at øvrigheden påtog sig, og blev pålagt af kongen til, at tage et ansvar for befolkningens arbejdsforhold. Ansvarret lå ikke kun på den enkelte indbygger, men øvrigheden skulle at tage kontrol over befolkningens overholdelse af arbejdskravet. Øvrigheden skulle både hjælpe, undervise og tvinge befolkningen til at tage et arbejde eller lære at arbejde.

Hvad angik at imødegå moralsk forfald igennem undervisning, så blev dette aspekt tydeligt ved oprettelsen af det første tugthus i Danmark. Christian 4. påtog sig flere gange og på forskellige måder at sørge for at løsgængere og lediggængere blev tvunget til at arbejde og lærte at arbejde. Løsgængere skulle sendes til bygningsarbejde på fæstningsværker eller til *Tugthuset* i København (efter 1605) for at yde deres arbejdspligt og/eller straffes for deres arbejdsvægring, samt eventuelle andre forbrydelser.⁴⁹⁷ Tugthuset blev oprettet med henblik på at afskaffe tiggeri ved at oplære løsgængere i håndværk og blev derfor indrettet som et klædemanufaktur. Christian 4. skrev den 7. oktober 1605, at:

epthersom wij som en Christen öffrighedt, Naadigst bóer att haffue en Christen Indsehende medt, att den tröglerje och betlerie, som her wdj riget [...] er wdj suangh, wid billig middel kunde bliffue affskaffit. Tha haffue wij Naadigst thill des behoff ladet opbygge och Ordinare enn thuchthues her sammestedz, huor saadanne lösgiangere schulle henordnis och indtagis, och siden tillholdis att lere et handwerk, huor med de theris bröd och ophold kunde fortiene.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ *Forordning om tjenestefolk og løsgængere*, 1619, §8-9.

⁴⁹⁶ *Forordning om løsgængere i Danmark og Norge*, 1657, §2. Sognepræsten blev her ”pliktig” at give alle skudsmål på latin. Løsgængere og tiggere optrådte også hyppigt i den paslovgivning, som blev udviklet i samme periode og er formentlig sammenhængende fænomener, jf. Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 66ff.

⁴⁹⁷ Fra slutningen af 1500-tallet udsendte Christian 4. næsten enslydende breve til lensmænd om at sende løsgængere og tjenesteløse folk til tvangsarbejde på diverse fæstnings- og slotsbyggerier: J.T. 5, folio 61, 28 januar 1598; Sj.T. 19, folio 206, 22 marts 1599; J.T. 5, folio 153, 21 juli 1601; Sj.T. 19, folio 348, 16 april 1602; Sj.T. 21, folio 5, 23 marts 1613; Sj.T. 21, folio 246, 25 juli 1617; J.T. 8, folio 387, 21 november 1632; Sj.T. 25, folio 118, 28 januar 1633; J.T. 9, folio 97, 9 februar 1635; Sj.T. 26, folio 179, 15 april 1637. Se desuden *Forordning om løsgængere i Danmark og Norge*, 12 maj 1657, §2, hvor løsgængerne skulle sendes til Bremerholm, Frederiksodde, andre fæstninger eller ”straffes udi hosbondens jern”.

⁴⁹⁸ Sj.T. 20, folio 50, 7. oktober 1605.

Christian 4. knyttede her ansvaret for at lære løsgængerne en anderledes adfærd til hans ansvar som en kristen øvrighed. Tugthuset var kongens projekt, som han involverede sig personligt i, og han overdrog det daglige ansvar for huset og dets lemmer til rentemesteren og en række daglige øvrighedspersoner i huset (foged, mestre, skriver).⁴⁹⁹ Ifølge *forordningen om tugt- og børnehuset* (1621) var det kongens intention, at tugthuslemmerne havde ordentlige fysiske forhold med rene sengekamre, sygestuer, besøg af badskærer, varme og rene klæder og ordentlig mad og drikke, samt ordentlige sjælelige forhold med en præst, som altid skulle være tilstede i huset og formane, prædike og undervise lemmerne i den kristne børnelærdom.⁵⁰⁰ Arbejdet skulle overvåges, lemmerne skulle undervises af håndværksmestre og al modvillighed, ladhed og banden skulle straffes af den daglige foged i huset med en større arbejdsbyrde, fratagelse af fødevare (dog ikke det livsnødvendige) eller pisk med ris i overværelse af mestrene.⁵⁰¹ Tyge Krogh har fortolket den stigende brug af tvangsarbejde som forårsaget af en fremvoksende merkantilistisk økonomisk tankegang, hvor dødsstraf blev anset som et uforsvarligt spild af arbejdskraft.⁵⁰² Den økonomiske fortolkning af, at tvangsarbejdet bar på en uvillighed til at spilde arbejdskraft falder fint i overensstemmelse med den religiøse forståelseshorisont også. Den kristne var netop sat i verden for at være nyttig for næsten og fællesskabet.

Kongerne og rigsrådet udviklede efter reformationen krav til befolkningen om at holde sig til arbejde, og alle geografiske bevægelser skulle foregå med officielle tilladelser og pas. Løsgængerne og lediggængerne blev defineret som i oprør, i modstand, mod denne arbejds-, tilhørs- og nøjsomhedspligt, der blev defineret som at være til gavn for samfundet. Kongerne og rigsrådet påtog sig desuden at sørge for, at de modvillige kunne tvinges til at gøre gavn. Lovgiverne havde dermed fokus på at kontrollere og forbyde uønsket adfærd, men samtidig havde de fokus på at fremme det ønskede ved hjælp og tvang. Som det efterfølgende vil vise, så fokuserede øvrigheden i 1600-tallet også på at forebygge det uønskede fra barnsben.

Forsorgen for fattige børn

Børnene og børnelærdommen blev allerede ved reformationen i Danmark udpeget som et vigtigt indsatsområde. Børnenes opdragelse i den rette tro skulle sikre troens virkning

⁴⁹⁹ Larner, "The good household gone bad. Tracing the Good Household in early modern Denmark through crime and incarceration", 174ff; Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehuset*, 12ff; Scocozza, *Christian 4*, 159f.

⁵⁰⁰ *Forordning om tugt- og børnehuset*, 1621, §2, §9, §11, §19, §29.

⁵⁰¹ *Forordning om tugt- og børnehuset*, 1621, §28.

⁵⁰² Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 78.

i næstekærlige gerninger for fællesskabets gavn. Som vist, skulle fattige børns muligheder for at gå i skole understøttes ved fattigforsorgen, da skolebørn fik tilladelse til at tigge for at kunne gå i skole og *forordningen om betlere* (1587) forpligtede fattige forældre til at sende deres børn i arbejde, i lære eller i skole, så de ikke blev holdt hen i ørkesløshed og tiggeri.⁵⁰³ Det er hensigten med de to følgende afsnit at undersøge, hvordan Christian 4. og rigsrådet videre udviklede forsorgen for fattige børn i *forordning om håndværkssvende og drenge* (1621). Jeg har ikke fundet et forarbejde til loven, så med henblik på at understøtte min læsning af, hvordan børnenes fattigforsorg blev defineret og udviklet inddrager jeg dokumenter angående Christian 4.s Tugt- og Børnehus i København, som netop var et produkt af kongens fokus på opdragelse, hjælp og tvang til tro og arbejde.⁵⁰⁴

Bestræbelser på at opdrage et arbejdsomt folk

Forordningen om håndværkssvende og drenge (1621) indeholdt flere bestemmelser angående fattigforsorg, da loven også omfattede bestemmelser angående fattige børn, tiggende børn, hospitaler, børnehuse og skoler. Lovens formål var at fremme håndværkslære i riget, da ”haandverker en af de fornemme aarsager ere, af hvilke negst gud den allermegtigstis naadige velsignelse lande och rigens fremvexd herkomme”.⁵⁰⁵ Kongen og rigsrådet krævede først og fremmest, at alle håndværksmestre sammen med byøvrigheden udformede regelsæt angående læretid og straffe, hvis lærlingene forlod pladsen i utide.⁵⁰⁶ Dernæst skulle de forskellige håndværk beskikke en oldermænd, der skulle overhøre klager og konflikter imellem mestre og svende i håndværkets lavshus (hvor der ikke måtte holdes gæstebud eller drikkelav).⁵⁰⁷ Byøvrigheden skulle sætte rimelige priser på fødevarer i byerne, sådan at ”haandverkerne best der underholdis kand menige indbyggere til nytte”.⁵⁰⁸ Hovedandelen af lovens resterende tolv bestemmelser handlede derefter om, hvordan også de fattige børn kunne sikres lærepladser. Loven uddybede og udviklede fattigforsorgen som en central del af bestræbelser på at udvikle befolkningens arbejdskundskaber.

Ifølge loven skulle alle familier hjælpes eller tvinges til at sætte deres børn i håndværkslære og ingen skulle ”tilstedis at holde sine børn, drenge eller piger hos sig

⁵⁰³ *Den koldingske reces*, 1558, §62. *Forordning om betlere*, 1587, §14.

⁵⁰⁴ Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehus*.

⁵⁰⁵ *Forordning angående håndværkssvende og drenge*, 1621, indledning. (herefter FHD)

⁵⁰⁶ FHD, 1621, §1.

⁵⁰⁷ FHD, 1621, §2-3, Oldermænden kunne dømme folk til at betale bøder. Bøderne skulle gå til oldermænden for at føre sagen og resten til fattige enker, faderløse børn og husarme med tilknytning til håndværket.

⁵⁰⁸ FHD, 1621, §6.

ørkesløse, meden ente holde dennem til skole, en erlig tieniste, købmandskab eller haandverk". Byernes overformyndere skulle "vere forplict" til at give forældre, som holdt deres børn i ørkesløshed, en advarsel og en frist på en måned til at rette op på fejlen. Hvis forældrene ikke satte børnene i skole eller lære, så skulle overformynderen sætte børnene "til it erligt haandverk". Forældrene var "forplict" til at sørge for børnenes mad og tøj, og hvis forældrene nægtede, skulle overformynderen inddrive tøjet og maden ligesom en gæld fra forældrene.⁵⁰⁹ Hvis forældrene var fattige skulle børnene "kledis af hvis almisse, borgerne ville godvilligen gifve". Loven foreslog, at byerne kunne lade en særlig indsamlingsstavle bære rundt i kirken. Samtidig skulle de fattige børn gå i "toe farfver vadmel", med det formål at gøre børnene genkendelige, hvis nogen ville give dem almisser eller hvis de løb bort fra lærepladsen.⁵¹⁰ Loven gjorde det også muligt for fattige børn at tjene hos deres mester i en rum tid efter deres læreår, sådan at de kunne tilbagebetale udgiften til "kost och lere", som deres fattige forældre eventuelt ikke havde kunnet betale.⁵¹¹ Overformynderembedet i byerne blev oprettet i 1619 og Nina Koefoed har peget på, at overformynderembedets oprettelse viser den første tendens til, at staten påtog sig at gribe ind i husholdene, når forældre forsømte deres lovpligtige kristne ansvar til at opdrage deres børn til gode undersåtter.⁵¹² På landet skulle sognepræsterne varetage opgaven med at holde opsyn med, hvordan forældre opdragede deres børn. Præsterne fik i 1629 besked på at gå fra hus til hus og tjekke, at sognefolkene ernærede sig "redeligen" og holdt børnene til lære, håndværk og tjeneste eller formane dem om samme.⁵¹³ Overformynderne og sognepræsterne fik herved et generelt opsynsansvar med alle forældre i deres distrikter, men lovene viser, at der var fokus på at specificere, hvordan der især kunne tages hensyn til de fattige familier. Sognepræsterne havde allerede siden 1587 haft et specifikt ansvar til at opholde opsyn med, at fattige forældre holdt deres børn til skole og arbejde. Den nye bestemmelse af 1629 har i den forstand været en udvidelse af dette ansvar.

Loven antyder, at der har været et styringsrationale omkring forældrelignende og livslange gensidige forhold imellem mestre og lærling, forsorgsinstitution og fattigt barn. Overformynderne skulle sørge for, at faderløse børn og hittebørn blev godt opdraget og sat i håndværkslære, samt holde tilsyn med gaderne og sætte tiggerpiger og drenge til

⁵⁰⁹ *FHD*, 1621, §7.

⁵¹⁰ *FHD*, 1621, §8.

⁵¹¹ *FHD*, 1621, §10.

⁵¹² *Forordning om borgemestre, overformyndere, overkøbmænd, kæmnere og andre bys- og købmændsforvaltere*, 1619, §1. Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark".

⁵¹³ *Forordningen om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige*, 1629, del I, §31.

håndværk. Overformynderne fik hermed forældrelignende forpligtelser for byernes fattige, faderløse og forældreløse børn.⁵¹⁴ Loven opfordrede desuden rigets byøvrigheder til at oprette børnehuse, som skulle hjælpe ”fattige hielpeløse och synderlig hittebørn til klede och føde”, mens de var lærlinge. Børnehusene skulle fungere i stedet for forældre med lignende forpligtelser til at sørge for lærlingenes mad og tøj. Børnene skulle være gensidigt forpligtede over for børnehusene resten af deres liv, i og med, at husene skulle ”arfve tiende part af alt deris [børnenes] efterlatte formue”, når de engang døde. Dem, som børnehusene havde forsørget, skulle imidlertid have muligheden for at købe sig ”fri fra saadan plict”.⁵¹⁵ De fattige børn, som var i lære og samtidig blev forsørget af mestrene, ”skulle forpligt vere” at hjælpe ”deris mestere igein och hans hustue” i deres alderdom, ved sygdom eller forarmelse, når de blev voksne og kunne ernære sig af det lærte håndværk.⁵¹⁶

Forordningen angående håndværkssvende og drenge (1621) havde til formål at regulere håndværk og styrke udbredelsen af håndværkslære. Det var en central del af denne bestræbelse, at de fattige børn blev inkluderet ved at blive sat til håndværk og understøttet af almisser ligesom skolebørn.⁵¹⁷ Fattigforsorgen skulle dermed understøtte håndværkslære og den basale skoleuddannelse. Derudover specificerede loven, at stiftsøvrigheden skulle have opsyn med, at ingen var unyttige i skolerne eller befandt sig i hospitalerne, hvis de var i stand til at arbejde og forsørge sig selv.⁵¹⁸ Dette viser, at ingen måtte være unyttige eller leve på almisser, hvis de kunne lære eller arbejde. Kun et nyttigt folk kunne kalde sig kristent og modtage Guds velsignelser. Lærebørn, som gentagne gange forsøgte at løbe bort fra deres læreplads skulle tvinges til at lære et håndværk ved at blive sat i jern for at arbejde eller sendes til *Tugthuset* i København.⁵¹⁹ Tugthuset var oprindeligt indrettet som et sted, hvor voksne løsgængere kunne lære et håndværk, men huset tog inden for kort tid også imod unge omløbende tiggere og løsgængere.⁵²⁰ I 1621 blev tugthuset udvidet med en børnehusafdeling, der skulle udlære fattige og forældreløse børn i tekstilhåndværk og undervise dem i den rette tro.⁵²¹

⁵¹⁴ *FHD*, 1621, §12-13.

⁵¹⁵ *FHD*, 1621, §14.

⁵¹⁶ *FHD*, 1621, §15.

⁵¹⁷ *FHD*, 1621, §17. I byerne skulle borgmestre med byråd og sognepræsterne give de fattige tegn; På landet var det sognepræsten med kirkeværger og fire sognemænd jf. *Forordning om betlere*, 1587 §1, §12.

⁵¹⁸ *FHD*, 1621, §16.

⁵¹⁹ *FHD*, 1621, §12.

⁵²⁰ Sj.T 20, folio 50, 7 oktober 1605; F.T., 3, folio 302, 28 maj 1610; J.T. 6, folio 328, 15 september 1618; F.T. 3, folio 529, 22 juni 1619; *KB* 18 maj 1620.

⁵²¹ Christian 4.s børnehus er sandsynligvis baggrunden for lovens opfordring til at der oprettedes andre børnehuse i riget.

Opdragelse til tro og arbejde under kongens ansvar

Christian 4.s Børnehus (knyttet til Tugthuset) var et projekt under kongen, som skulle varetage at opdrage børn til et kristent liv i tro og arbejde.⁵²² Børnehuset var for forældreløse børn eller børn af forældre, som ikke formåede at holde børnene til håndværk, men der blev også indsat børn, som drev om og tiggede på gaderne. Børnene skulle lære at læse, skrive, regne og kende deres børnelærdom (Luthers *Lille Katekismus*). Der var en kirke og præst tilknyttet huset, hvorved de indsatte sandsynligvis både jævnligt overhørte prædikener og kunne modtage sakramenterne (der blev indkøbt vin til dette formål). Præsten skulle undervise børnene imellem arbejdstimerne og gøre plads til leg og fysisk aktivitet. Huset skulle endvidere have sygestuer, fokus på lægepleje og smitteforebyggelse, nærende mad, varme klæder og rene senge. De indsatte skulle lære flittighed og troskab og undgå dovenskab, banden og modvillighed.⁵²³

Forordningen om Børnehuset (1622) indikerer, at der lå lignende ideer om livslange gensidige forhold bag hensigten med huset som dem, der fremgik i *forordningen om håndværdsvende og lærlinge* (1621). Historiker Anette Larner har argumenteret for, at etableringen af Børnehuset og dets tilhørende reglement indirekte var påvirket af lutherske forestillinger om det gode hushold og faderlige forpligtelser, karakteriseret ved gensidige forpligtelser udledt af den lutherske forklaring af det fjerde bud i to niveauer: Det store hushold (konge-undersåt) og det mindre hushold (daglig leder og indsat). De indsatte skulle ære kongen og den daglige leder, som en husfader. Kongen og den daglige leder skulle sikre, at de indsatte blev gode kristne igennem religiøs undervisning og disciplinering af moralen.⁵²⁴ Min analyse viser endvidere, at den forældre-barn-lignende relation ifølge *forordningen om Børnehuset* (1622) skulle følge børnehusbørnene resten af livet. Drengene skulle være udlærte svende efter tre år, hvorefter de skulle arbejde tre år som svende i huset. Hvis de havde opført sig troligt og dueligt i disse år kunne de flytte ud af Børnehuset. Ifølge loven skulle der være et opsyn med børnene resten af deres liv. Drengene skulle eksempelvis straks finde sig en tjeneste eller arbejde ved deres lærte håndværk. De skulle holde sig fra druk og lediggang. Hver søndag, i det mindste, skulle de søge kirke. Hvis drengene ikke levede op til disse regler,

⁵²² Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehus*.

⁵²³ *Forordning om tugt- og børnehuset i København, 1621; Forordning om børnehuset i København, 2. november 1622*. Olsen; Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741.*, 45–100.

⁵²⁴ Larner, "The good household gone bad. Tracing the Good Household in early modern Denmark through crime and incarceration", 174–83.

så skulle de indtages i Børnehuset igen og ”der forbliffue, indtill hand kand vide sig selff att regere.⁵²⁵

Formålet med husets opdragelse var at gøre børnene i stand til at regere sig selv uden for husets mure i en fortsat kombination af et religiøst liv (kirkegang) og arbejdsliv. Børnene skulle først hjælpes til at stå på egne ben og derefter selv sørge for vedblivende at søge troen og arbejde for fællesskabet, men samtidig vide at der var en større orden, som var forpligtet på at træde til, hvis de fejlede i selvstændigheden. Det var både kongens store hushold og byens, da loven også påbød, at en gruppe fornemme borgere i København skulle holde tilsyn både med husets indre virke og de udlærte svende og piger efterfølgende.⁵²⁶

Christian 4.s Tugt- og Børnehus husede op mod 500 lemmer og blev lukket ned i 1649, angiveligt grundet den gæld som Frederik 3. overtog ved faderens død i 1648.⁵²⁷ Det ser dog ud til, at Frederik 3. over tid navigerede sig igennem faderens massive gæld uden at gå på kompromis med prioriteringen af ansvaret for opdragelsen af fattige voksne og børn. I 1662 tilbagebetalte kongen en gæld fra Christian 4.s tid på 50.000 rigsdaler til direktørerne for Københavns fattigforsorg ved at skænke en gård på Christianshavn til deres brug. Kongen specificerede sit formål med denne tilbagebetaling:

at det i bemelte woris Residentz Stad ald Tryglerie for Dørene kand paa ny bliffue affskaffet, fattige Skolebørn her sammesteds med den nødtørffige Underholdning, de tilforn nydt haffuer, desto bedre forsiunet, Spindewerchet igien optaget, och andre tienlige Manufacturer til det gemene beste och de fattigis Frembtarff oprettet, haffuer wj naadigst til forbemelte Capitals och Rentes Afleggelse och Betaling, saa wel som ocsaa til bemelte christelige Werckes ynskelig och gaffnlig Fortsettelse.⁵²⁸

Det nye hus og de nye midler skulle bruges på at fortsætte og på ny sikre, hvad der var tabt, formentlig ved lukningen af Tugt- og Børnehuset. Dette værk italesættes som et kristent værk med et bredt formål: Tiggeriet kunne afskaffes, børnenes opdragelse og undervisning kunne sikres og håndværkslæring, samt arbejdssteder, kunne skabes for det almindelige bedste og de fattiges fremtarv (gavn, tarv, trivsel). Kongen forpligtede hermed fattigforsorgsmyndighederne på, at forsorg ikke kun handlede om at give

⁵²⁵ *Forordning om Børnehuset, 1622, §4.*

⁵²⁶ *Forordning om Børnehuset, 1622, indledning.*

⁵²⁷ Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehus*, 111.

⁵²⁸ Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Tredje del*, 443.

almisser til de syge og gamle. De var også forpligtet på at give uddannelse, opdragelse og arbejdsmuligheder til fattige børn og voksne, hvilket ville støtte skabelsen af det kristne samfund, hvor ingen havde behov for at tigge. Fællesskabets og de fattiges gavn var her sammenknyttede størrelser.⁵²⁹

At fattige børn skulle opdrages til guds frygt og arbejde i børnehuse afspejler formentlig et fælleskristent idegrundlag, der i 1500-1600-tallet har taget form i forskellige konfessionelle og regionale rammer. Dette understøtter min analyse af, at den tidlige moderne fattigforsorg skal forstås som noget mere end økonomisk ressourcefordeling eller kontrol med en urolig befolkningsgruppe.⁵³⁰ I en 1600-tals marginalianote skrevet i et eksemplar af Paulus Helies fattigforsorgsskrift fra 1528, blev nogle af Helies tanker koblet til Christian 4.s tugt- og børnehusprojekt: ”Thill saadan opdragelsse haffuer Konning Christian den Fierde Funderid Tugtthussitt”.⁵³¹ Noten var skrevet ud for Helies forklaring af, at mange fattige forældre ikke kunne (magte at) opfylde forpligtelsen om at holde deres børn til arbejde og at rige mennesker, ”som burde at hielpe” ikke ville hjælpe. Konsekvensen var, ifølge Helie, at de fattige børn ikke lærte andet end at tigge og fandt på ”mange wraadt for armodtz sag”, så de blev tyve og røvere. I Helies tid (1528) beklagede han denne konsekvens specifikt i forhold til reformationen, da ”mange fattige folkis børn” før reformationen blev taget i kloster og der opdraget til et kristent liv.⁵³² Den evangeliske prædikant, Peder Laurentsen, fremhævede ligeledes i reformationstiden, at oldkirkens klostre havde været skole-, lærdoms og tugthuse.⁵³³ Den ukendte marginalieforfatter i 1600-tallet ser ud til at have set en lighed i formålet med klostrene og tugthuset i deres karakter af kristne opdragelsessteder for børn og voksne.

⁵²⁹ Christian 4. opfordrede *forordningen om håndværkssvende og drenge*, 1621, §14 og igen i *den store reces*, 1643, II-3-8-6, andre købstæder til at oprette børnehuse. Viborg indrettede et børnehus i hospitalets ledige værelser, det ser ud til at have været en lille institution, da kun 6-12 fattige børn blev forplejet i 1660'erne (*Viborg bispearkiv, C2-249, Børnehuset i Viborg, 1630-1721, rigsarkivet*). Aalborg oprettede et børnehus i 1650, hvor 110 børn fik kost, logi, undervisning, sygepleje og de forarbejdede tekstiler. Københavns fattigvæsen oprettede et børnehus, som senere tog over fra Christian 4.s børnehus. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741.*, 103; Ørnbjerg, ”Da den lokale fattigforsorg i Aalborg blev statsreguleret”.

⁵³⁰ Der er interessante aspekter at hente hos Safley angående tidlig moderne fattigforsorg bredere fokus, specielt den centrale opdragelsesopgave. I det katolsk-lutheranske Augsburg viser Safley, hvordan Vajsenhuse siden 1573 var fattigforsorgens største økonomiske fokus. Formålet var at opdrage børn til at være gode kristne borgere, der tog del i gensidige sociale relationer. Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*.

⁵³¹ Helies skrift med marginalia note: <https://www.proquest.com/eeb/docview/2090323369/D2E444CF0C804635PQ/1?accountid=14468&imgSeq=7> (page 44) ; Olaf Olsen noterede marginaliaen i en fodnote, jf. Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehus*, 118.

⁵³² Helie, ”Om kranke og fattige mennesker”, 29f.

⁵³³ Laurentsen, ”En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser”, 67f.

Fattigforsorgens element af opdragelse er et væsentligt element, der problematiserer fremstilling af fattigforsorg alene som et økonomisk anliggende. Det indikerer et gennemgående fænomen på tværs af tid og sted, knyttet til kristendommen og den religiøse forståelseshorisont. Den kristne fattigforsorg inkluderede også at opdrage, skabe og danne kristne nyttige mennesker. Safley har eksempelvis pointeret, at åndelig og intellektuel dannelse ikke blev separeret fra fysisk disciplinering i 1500- og 1600-tallets fattigforsorg i Augsburg, (hvor konfessionelle stridigheder herskede mellem katolicisme og lutheranisme). Med andre ord, at uddannelse, opdragelse og straf hang sammen, og blev kombineret i børnehuses forsøg på at føre omsorg, opdrage og forbedre fattige børn.⁵³⁴ Forståelsen af, at øvrighedens ansvar for de fattige også inkluderede opdragelse ser ud til at have lange rødder i kristendommen, men de citerede love viser, at det under alle omstændigheder blev et fremtrædende aspekt af fattigforsorgen i Danmark starten af 1600-tallet. Christian 4. kombinerede opdragelsen af de fattige børn og de uskikkelige voksne tiggere og løsgængere i Tugt- og Børnehuset. Det var et projekt som inkluderede at hæmme uønsket, unyttigt og syndig opførelse ved de voksne og fremme de fattige børns muligheder, til en vis grad måske også de voksnes igennem tvungen religionsundervisning i tugthuset. Frederik 3. sørgede for at dette projekt overlevede ind i enevælden.

Alle skal arbejde godvilligt og gerne til andres gavn

Enevældens indførelse i 1660 styrkede forståelsen af kongen som den øverste øvrighed indsat af Gud med ansvar for rigets statslige og religiøse forhold. Kongen var nu konge kun af Guds nåde, ikke længere underlagt rigsrådets principielle valgret og bindende håndfæstninger. Alle undersåtter stod nu lige under kongen ligesom de var lige under Gud (hvem kongen repræsenterede på jorden). Frederik 5. understregede kongemagtens forpligtelse på at beskytte den rette tro og fastslog at *den augsburgske bekendelse* var troens grundlag (en evangelisk-luthersk bekendelse fra 1530). Kongemagten var nu politisk forpligtet på at sørge for, at befolkningen levede kristent ifølge bekendelsens trosforklaringer og forpligtet på at straffe dem, som ikke gjorde. Ligesom *kirkeordinansen* (1537/39) beskrev bekendelsen at gode gerninger var frugter af troen og at husholdet og staten var Guds ordninger for det kristne liv i verden, der skulle leves igennem næstekærlighed.⁵³⁵ Ud over kontinuiteten i, og styrkelsen af forståelsen af

⁵³⁴ Safley, *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg*, 180f.

⁵³⁵ Kirkeordinansen havde krævet at alle præster ejede *Den Augsburgske Bekendelse*, men ikke defineret den som grundlag for troen. I 1624 blev det forbudt at udøve religion som ikke var i overensstemmelse med bekendelsen, men først i 1665 blev det ved lov gjort til Danmarks

kongen som en verdslig øvrighed med dømmende og faderlige forpligtelser ligesom Guds, betød enevælden også forandrede forvaltningsmæssige forhold for fattigforsorgen. Den statslige forvaltningsstruktur blev forandret og udvidet, lensmænd blev til amtmænd og byernes selvstændighed blev gradvist afskaffet.⁵³⁶

Fattigforsorgen blev diskuteret og arbejdet med i forbindelse med udarbejdelsen af *danske lov* (1683), hvor en række kommissioner over en tyveårig periode samlede, reviderede og tog stilling til eksisterende lovgivning. En del af fattigforsorgen blev medtaget i *danske lov* og andre dele blev efterfølgende udgivet i *forordningen om betlere* (1683). Eksistensen af *danske lovs* bestemmelser angående fattigforsorg og løsgængere, samt *forordning om betlere* (1683), har været konstateret af enkelte forskere som gentagelser af de foregående århundredes regler med enkelte nye ting såsom opfordring til oprettelse af manufakturer.⁵³⁷ De følgende tre afsnit har til formål at uddybe forståelsen af 1683-lovenes bestemmelser angående fattigforsorg som mere end blot en reproduktion af tidligere love. Lovgiverne tilføjede muligvis ikke meget kvantitativt set, men min analyse viser, at lovenes tilføjelser og forandringer var udtryk for det ansvar, som de skiftende regeringer havde påtaget sig til at sikre overholdelse af arbejdspligten og det kristne liv ved at hjælpe, tvinge og opdrage til et liv i tro og arbejde.

Optakten til fattigforsorgslovgivnings ændrede regler

Ved midten af 1600-tallet var der flere love som definerede, hvordan fattigforsorgen skulle virke i samfundet. Centralt stod stadig *forordningen om betlere* (1587), som kort blev gentaget i Christian 4.s *store reces* (1643).⁵³⁸ 1587-loven var blevet skabt på baggrund af problemer med at få befolkningen tilvænnet de nye regler, hvor tiggeri kun måtte foregå med tilladelse indenfor et bestemt område. Formålet havde været både at sikre omsorg, så de fattige ikke led nød, tiggerne ikke strejfede ud over deres hjemegn og sikre at øvrigheden og autoritetsfigurer havde bedre kontrol med reglernes overholdelse (jf. kapitel 5). Lignende problemer dukkede op i kilderne igen i midten af 1600-tallet. I vinteren 1647 beordrede kongen lensmændene til at gentage *forordningen om betlere*

trogrundlag. Holm, "Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser", 69–75; Koefoed og Holm, "En luthersk autoritet i dansk enevælde", 79–81.

⁵³⁶ Koefoed og Holm, "En luthersk autoritet i dansk enevælde", 79–85; Lind, "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720".

⁵³⁷ Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 16; Krogh, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, 55; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 142f.

⁵³⁸ *Forordningen om betlere* (1587) blev kort refereret angående tiggertegn og opsyn med tiggere (II-21-3), i 2. bogs 21. kapitel angående tjenestefolk og løsgængerlovgivning. Dertil gentog recessen *den koldingske reces'* (1558) påbud om fattighuse (I-4-79) og fattigforsorgen i forbindelse med børnetilsyn (II-3-8) fra *forordningen om håndværkssvende og lærlinge* (1621).

(1587) og inspicere, hvordan loven blev overholdt i deres len. Ordren blev begrundet med, at ”uskikkeligheden” med tiggere og løsgængere tiltog, fordi loven ikke blev overholdt alle vegne.⁵³⁹

Forestillingen om, at Guds vrede og straf kunne ramme riget, blev i vinteren 1650 igen koblet direkte til disse problematikker på fattigforsogsområdet.⁵⁴⁰ Kongen skrev ud til alle lensmænd, at en dårlig høst havde forårsaget, at mange blandt almuen så sig nødsaget til at tigge, hvilket var hele riget til besvær. Ifølge kongen, burde denne situation have været undgået ved ”Guds faderlige hielp och goed anordning [loven] och flittig opsiun”. Beklageligvis havde ikke alle lensmænd handlet på deres forpligtelser ”med lige iuer och tilsium”. Kongen ville derfor minde lensmændene om deres forpligtelser som kristne øvrigheds personer:

alworlig haffue paa mindet och befalet att saa som dett enhuer christen øffrighed i synderlighed tillkommer att haffue omsorg for dend fattige, da wdj dett leehn om dett iche allereede skeed er lader giøre dend endelig och høynødig anordning att huis om betler och fattige wdj recessen och forordning saa Christeligt och Well betencht er.⁵⁴¹

Kongen beskrev her, at en kristen øvrighed havde en særlig forpligtelse på omsorg over for de fattige. Det har muligvis været kongens formål at fortælle lensmændene, at de ikke levede op til at kunne kalde sig en del af den kristne øvrighed, og dermed påkaldte kongens og Guds vrede, når de forsømte deres pligter i fattigforsorgen. Frederik 3. slog her ned på et af de centrale aspekter, som adlen brugte til at legitimere deres øvrighed med.⁵⁴² Kongen konkluderede, at lensmændene ikke efterkom deres forpligtelser på omsorg for de fattige, så kunne de med rimelighed anses for at hjælpe til og forøge ”denne landeplage och landestraff [tiggeriet]”.⁵⁴³ Dette brev fra 1650 er det eneste eksempel som jeg har fundet siden 1573, der koblede Guds straf til tiggeriet. I 1573 havde frygten været at tiggeriet ville resultere i Guds fortørnelse. I 1650 blev tiggeri forstået som selve straffen sendt af Gud. Forståelsen af, at Guds vrede kunne vækkes af menneskets syndige opførelse og resultere i, at han sendte ulykker, sygdom, krig eller troldfolk til at plage mennesket og tvinge dem til bod og bedring var udbredt i 1600-tallet. Dette brev viser, at tiggerplagen også blev forstået som en Guds straf.

⁵³⁹ Sj.T. 29, folio 136, 31 januar 1647.

⁵⁴⁰ Sj.T. 31, folio 212, 22 februar 1650.

⁵⁴¹ Sj.T. 31, folio 212, 22 februar 1650.

⁵⁴² Jakobsen, ”Adel mellem Gud og folk efter reformationen”, 207f.

⁵⁴³ Sj.T. 31, folio 212, 22 februar 1650.

Forordningen om betlere (1587) og alle andre bestemmelser angående fattigforsorgen blev taget op til vurdering i forarbejdet til *danske lov* af de kommissioner, som skulle samle og revidere rigets lov og ret til de nye enevældige statsforhold. Lovgivning angående lovligt og ulovligt tiggeri blev i begyndelsen placeret forskellige steder i det kommende lovkompleks, men i 1681 besluttede kongen, at alt hvad der angik "politien" (deriblandt alt om tiggeri) skulle udgives selvstændigt.⁵⁴⁴ Bestemmelser angående løsgænger og overformynderiets ansvar for faderløse børn og hittebørn blev imidlertid beholdt i *danske lov*.⁵⁴⁵ *Danske lov* og *forordningen om betlere* udkom med 20 dages mellemrum i 1683 og de to love er dermed et udtryk for en samlet videreførelse af gældende ret på fattigforsorgsområdet. Der foreligger to udkast til *forordningen om betlere* (1683) i danske kancellis arkiv og på forsiden af det første udaterede udkast kan man læse, at det var en kommissions betænkning angående en politiordning for "Betlere til Verkhusse at forsikre".⁵⁴⁶ Dette indikerer, at intentionen med loven var at finde måder til at sørge for, at tiggerne arbejdede.⁵⁴⁷ Forordet i udkastet til loven var ganske kort og overordnet:

Giøre alle vitterlig, Effttersom vi med stoer misnøye forneher, hvorledis dend gemeene Mand sig meget til Ørkeløshed henbegifuer, och mange i steden for det de shulde søge ved Arbeid och flid at vinde deris Brød, sig med Betleri ernæhrer. Da til sligt at forrekomme ville vi allernaadigst hafue derom forordnet, som efterfølger.⁵⁴⁸

Et århundrede efter den første *forordning om betlere* (1587) havde den givne årsag bag loven forskubbet sig. Før blev loven begrundet med tiggernes fysiske vaner og geografiske bevægelser, nu blev den begrundet med tiggernes moralske forkerte opførsel. Dette skift blev yderligere uddybet i den vedtagne *forordning om betlere* (1683).

Ansaret til at undervise, hjælpe og tvinge til arbejde

Forordningen om betlere (1683) gentog mange regler fastlagt i 1587, men loven udtrykte en helt anderledes forståelse af problemerne omkring tiggeri og en mere detaljeret forståelse af det ansvar, kongen havde over for samfundets svageste. Loven blev legitimeret ved en redegørelse for de forfærdelige konsekvenser et liv opdraget til

⁵⁴⁴ Secher og Støchel, *Forarbejderne til Kong Kristian V.s danske Lov*, 429f, 517ff.

⁵⁴⁵ *Danske lov*, 1683, 3-18, 3-19.

⁵⁴⁶ K.Sj.R. 119, 5 maj 1683.

⁵⁴⁷ K.Sj.R. 119, 5 maj 1683.

⁵⁴⁸ K.Sj.R. 119, 5 maj 1683. Den største forskel mellem de to overleverede udkast er forkortelsen af lovens ordlyd, fra 21 §§ til 18 §§. Desuden indførtes ordene "kristen medlidenhed" i §4 om almisser fra fremmede vejfarende. De nye §§ angående manufaktur var tænkt ind fra starten.

ledighed kunne forårsage. Problemets kerne var forældres forsømmelse i opdragelsen af deres børn, ikke tiggerens egne valg som sådan. Loven indledtes med at konstatere, at når forældre eller andre ansvarshavende autoriteter holdt deres børn ledige så endte det i en skamfuld død:

at eftersom Ørkeløshed er en Roed til alt Ont, formedelst hvilken alle og enhver, som fra Ungdommen op haver været vaant til Betlen og Leddiggang, og ey holdt til noget got at lære, gemeenligen naar Alderen tiltager, til Tyverie og mange andre deslige skiændige Laster henfalder, som dennem omsider til en forsmædelig Død bringer.⁵⁴⁹

Hvis de dovne var blevet holdt til at lære noget godt i tide og ”i deres Ungdom tilbørlig havde vorden i agt taget”, så kunne de have gjort landet tjeneste og haft et ærligt liv. Det havde været en forpligtelse hos forældrene siden 1500-tallet at holde deres børn til skole og tjeneste, og overformynderes og sognepræsters ansvar at sikre dette ved opsyn. *Forordningen om betlere* (1683) lagde i indledningen skylden for dovenskab på de personer, som burde have holdt børnene i skole og i tjeneste, hvilket retfærdiggjorde kongens ansvar til at træde til. Loven blev vedtaget med det formål at forhindre, at dovenskaben og ”andre Laster j Vore Riiger oc Lande skulle tage ofverhaand.”⁵⁵⁰ Målet var at forebygge laster, midlet var fattigforsorgen, som nu kom til at inkludere arbejdshjælp.

Lovens løsninger på problemet omkring den manglende ansvarsopfyldelse hos autoriteter med ansvar for ungdommens opdragelse tog udgangspunkt i, hvordan andre autoriteter kunne overtage ansvaret. Selvom loven indledningsvis skitserede problemet til at omhandle moral og opdragelse, startede loven ud med at gentage rammerne for den basale forsørgelse af fattige mennesker ved tiggetegn og opsyn med ulovligt tiggende mennesker.⁵⁵¹ På landet skulle sognepræsterne som noget nyt to gange årligt læse navnene op fra prædikestolen på de fattige almisseberettigede, og samtidig formane dem (foran hele menigheden) imod at gå udenfor sognets grænser for at tigge. Det præcise formål med denne formaning er ikke tydelig; det indikerer imidlertid en forudindtaget mistænkeliggørelse af de fattige almissemodtagere eller i det mindste en handling, der kunne isolere eller udskille de fattige i menighedens øjne. Sognefolkene skulle også stadig formaneres af præsten om at hjælpe de fattige, men sognefolket var ikke længere

⁵⁴⁹ *Forordningen om betlere*, 1683, indledning. (herefter FB).

⁵⁵⁰ FB, 1683, indledning.

⁵⁵¹ §1-5, §8-10; Øvrighederne var amtmanden på kongens len eller godsejerne §11. Loven indeholdt intet om skolebørns tilladelse til almisseindsamlinger i 1683. Folk kunne stadig indhente tilladelse til at tigge som følge af pludselige ulykker §7. Loven indeholdt stadig adskillige straffe for overtrædelser og bedrageri.

underlagt lensmandens straf, hvis de ikke levede op til deres forpligtelser.⁵⁵² Sognepræsterne skulle desuden stadig formane fattige forældre om at holde deres børn til arbejde, men nu fik sognepræsten også magt til at tage børnene fra hjemmet og sende dem til Børnehuset på Christianshavn.⁵⁵³ Dette ansvar spejlede overformyndernes ansvar i byerne fra 1621, og indikerer en villighed hos kongen og hans embedsmænd til at overtage forældrenes ansvar for børnenes rette opdragelse.⁵⁵⁴

Loven opfordrede desuden til, at de forskellige lokale øvrigheds personer forebyggede dovenskaben og dets konsekvenser ved at hjælpe dem, som gerne ville arbejde, til arbejde og tvinge resten til arbejde:

Og paa det de som gierne ville arbejde, ogsaa dertil kunde forhielpes, da skal Vores StiftBefalingsmænd tillige med Superintendenterne i hver Stift, hermed allernaadigst anbefalet være, at sammenkalde alle fornemme Folk, Geistlige eller Verdslige [...] overlegge paa hvad Maade de i en eller anden Bye kunde oprette noget Manufactur af Uld, Ledder, Hamp, Hør eller andet, hvor ved de som sig slog til Ørkeløshed, og særdeles Ungdommen, kunde tilholdes deres Brød lovligen at fortjene.⁵⁵⁵

De ansvarlige autoriteter blev hermed opfordret til at have fokus på arbejdshjælp og oprette arbejdssteder til dette formål. Ansvar for arbejdshjælp var allerede blevet pålagt sognepræsterne i 1629, da *forordningen om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige* fastslog, at sognepræsterne og deres medhjælpere skulle ”haffue god opseende” med tiggerne ifølge ”Guds ord och forordninger derom”. Formålet med ansvaret var 1), at ”de rætte fattige jo forsiunis”, 2) at ”de, som nogit arbeide oc fortjene kunde, maatte oc hielpis” og 3), at ”de tiggere oc dagdrifvere, der icke findis at være ræt almissemlemmer, kunne vorde for øfrigheden angifven oc siden straffit oc ferner henholdit ved tvang til arbejde”.⁵⁵⁶

Disse tre aspekter angående de fattiges forsørgelse, arbejdshjælp og straf ved tvangsarbejde genfindes i *forordningen om betlere* (1683). Lovens beskrivelse af, hvordan den lokale øvrighed skulle sikre de trængende fattiges forsørgelse, blev efterfulgt af en opfordring til at yde arbejdshjælp, og til sidst beordrede loven by- og herredsøvrighederne til at tage alle ulovlige tiggere og løsgængere og sende dem til

⁵⁵² *FB* 1683, §8.

⁵⁵³ *FB*, 1683, §18.

⁵⁵⁴ Koefoed, “I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark”, 496.

⁵⁵⁵ *FB*, 1683, §16.

⁵⁵⁶ *Forordning om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige*, 1629, del I, §34.

manufakturhuse eller Børnehuset, hvor de skulle oplæres i et håndværk.⁵⁵⁷ Forskere har ofte fokuseret på, at tvangsarbejde var en metode til at styrke den indenrigske produktion, en billig arbejdskraft og et straffemiddel.⁵⁵⁸ Når forskere har peget på tvangsarbejdets resocialiserende og forbedrende intentioner, har det typisk kun været i forbindelse med børn og børnehuset.⁵⁵⁹ Loven indikerer her en forståelse af, at tvangsarbejdet også skulle ske for de voksnes tiggeres og løsgængeres egen skyld, da de skulle sættes fri igen når de havde lært et håndværk, hvoraf de kunne ernære sig ærligt – hvilket også havde været et formål med Christian 4.s Tugthus (o. 1605-1650).⁵⁶⁰

Forordning om betlere (1683) viser, at kongen og hans embedsmænd søgte at påtage sig et ansvar for dem, som var ledt på afveje fra barnsben og at en stor del af dette arbejde var fokuseret omkring de fattige. Det var et ansvar, som handlede om at lære de uopdragne, tiggerne og løsgængerne, et håndværk, igennem tvang om nødvendig. Kongen og rigsrådet tilføjede, at indtil manufakturterne var færdige, så kunne ”nogen som slige Leddig-giengere paagriber” sætte dem til et vilkårligt arbejde.⁵⁶¹ Dette kunne indikere en forståelse af, at et arbejdsliv også kunne læres ved dets udførelse eller at i mangel af bedre alternativer, så var dette den eneste måde i 1683 til at tvinge de modvillige til at arbejde for fællesskabets skyld. Arbejdshjælp blev inkluderet som en del af ansvaret over for de fattige i 1600-tallet, og spredte kilder viser, at dette princip blev omsat til praksis på forskellig vis eller at der har været en praksis omkring arbejdshjælp til de fattige, som har inspireret lovgivningen.⁵⁶² Arbejdskravet blev imidlertid strakt

⁵⁵⁷ *FB*, 1683, §17.

⁵⁵⁸ Johansen, *Næring og bystyre, Odense 1700-1789*, 127f; Johansen og Kolstrup, “Dansk fattiglovgivning indtil 1803.”, 171; Larsen, “Et dobbelt nyttigt hus”; Vedel-Larsen, “Kampen mod de uværdige fattige: arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København”, 147.

⁵⁵⁹ Andersen, “Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600”, 260f; Olsen, *Christian IVs tugt- og børnehus*; Petersen, “The Wrath of God. Christian IV and Poor Relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years’ War”, 149.

⁵⁶⁰ *FB*, 1683, §17.

⁵⁶¹ *FB*, 1683, §17.

⁵⁶² I København var der ud over Tugt- og Børnehuset et hus, hvorfra der blev udleveret råmaterialer til forarbejdning, tilknyttet den københavnske fattigforsorg ved Konventhuset i Silkegade, hvorfra der også blev udleveret almisser. I Skanderborg skulle der genoprettes et fattighus i 1634 efter besættelsen af Jylland, hvor en lille gruppe fattige enker, som havde ærlige og faderløse børn, kunne få fri bolig. Enkerne skulle dog herberge fattig syge mennesker og opdrage fattige faderløse børn, som skulle anbringes hos dem til Guds frygt og spinden. Fra Aarhus i 1641 indhentede man tilladelse hos kongen til at istandsætte og indrette værelser i et hospital i byen med rokke, hamp og hør, da myndighederne i byen havde planer om at sætte omløbende fremmede og udenlandske kvinder (der var arbejdsføre, men tiggede) til spindearbejde. Kvinderne skulle modtage løn for deres arbejde. *KB* 1. maj 1641; *KB* 12. marts 1634; Henningsen, “Det københavnske Fattigvæsen. Fattigvæsenets administration og lovgivning, 1629-1828. incl. en selektiv litteraturliste.”; Ursin, *Stiftsstaten Viborg □: en topografisk, historisk og statistisk Beskrivelse med tilhørende Grundtegnning*, 243f; Ørberg, *Når nøden er størst: Viborg Gråbrødre Klosters historie fra reformationen til nutiden*, 35; Ørnbjerg, “Da den lokale fattigforsorg i Aalborg blev statsreguleret”.

endnu længere i 1683 end hidtil, så det inkluderede alle fattige og de tålmodige, Guds lemmer, som hidtil kun havde været pålagt få forpligtelser, blev nu i større grad underlagt kontrol, krav og moralske forpligtelser.

De syge skal også arbejde

I *danske lovs* anden bog ”Om Religionen og Gejstligheden”, i bogens 19. kapitel ”Om Hospitaler og Fattige” blev størstedelen af bestemmelserne angående fattigforsorg behandlet. Det 19. kapitel handlede hovedsageligt om hospitalernes virke, og to korte afsnit beskrev den lokale forsørgelse af ”andre fattige og husarme”. Sidstnævnte skitserede kort, at fattigforstandere i byerne og kirkeværgerne med sognepræsten i landsbyerne skulle stå for indsamlingen og uddelingen af almisser til ”fattige og husarme”.⁵⁶³ Hvad angik hospitalerne gentog og uddybede bestemmelserne gensidigheden i forpligtelserne mellem hospitalsforstandere og de fattige hospitalslemmer. Rigets hospitaler blev fortsat klassificeret i loven som kongelige fattigforsorgsinstitutioner. Hospitalernes inspektører, den stiftsbefalingsmand og superintendenten skulle ansætte gode, gudfrygtige, kyske mænd uden børn med kongens godkendelse som forstandere. Forstanderen skulle mod løn ”tjene de Fattige med Tro, videndis og rammendis deris Gavn og Beste”. Han måtte ikke have børn, da de fattige skulle være hans arvinger.⁵⁶⁴

De syge fattiges forpligtelser blev nu detaljeret uddybet. Hospitalslemmer måtte ikke gå rundt i byen uden forstanderes tilladelse, undtagen til kirke. De måtte ikke gå rundt og tigge eller drikke, overvære rettergang ”eller andet saadant, som rette Hospitals Lemmer ikke sømmer.”⁵⁶⁵ Hospitalslemmer måtte ikke være ”Utaknemmelig, knuragtig, til Drukkenskab, eller anden Uskikkelighed tilgiven” og i tilfælde af forkert opførelse, skulle den syge fattige først påmindes om sit ansvar og siden udvises fra hospitalet, hvis han eller hun ikke rettede sig ind.⁵⁶⁶ Dertil blev hospitalslemmer pålagt en forpligtelse på at arbejde:

Alle Hospitals Lemmer, som noget med Hænderne kunde arbejde, eller forrette noget de andre til gode, skulle tilholdis det godvilligen og gierne at giøre; Dersom de det benægte, som de til Gavns kunde giøre, bør de at forvisis Hospitalet.⁵⁶⁷

⁵⁶³ *Danske Lov*, 1683, 2-19-(15-16). (herefter *DL*)

⁵⁶⁴ *DL*, 2-19-1.

⁵⁶⁵ *DL*, 2-19-7.

⁵⁶⁶ *DL*, 2-19-10.

⁵⁶⁷ *DL*, 2-19-8.

Ifølge loven skulle arbejdet gøres med det rette villige sindelag og arbejdet skulle gøres til gavn for hospitalets andre indsatte. Denne formulering afspejler en forståelse af, at arbejde igennem den rette tro ville blive gjort med et let og glad hjerte. Troen ville medføre en vished om, at arbejdet blev gjort til gavn for næsten, hvorved arbejdet blev en gudstjeneste.⁵⁶⁸ Lemmernes tro og tillid til Gud skulle kontinuerligt plejes ved, at der ved alle hospitaler skulle være en præst, som kunne undervise og trøste de indlagte.⁵⁶⁹ Hvis den indlagte bevidst nægtede at gøre gavn og dermed viste et forkert sindelag, mangel på tro og trosforståelse, skulle vedkommende forvises fra hospitalet.

Ideen om, at man kunne kræve arbejde af hospitalslemmer, har sandsynligvis ikke hvilet på forestillinger om, at de indlagte var i stand til at hjælpe til deres egen pleje i nogen nævneværdig grad, da loven videreførte ideen om, at hospitalerne skulle være institutioner for sygepleje og dermed steder for reelt uarbejdsdygtige personer.⁵⁷⁰ *Danske lov* gentog hospitalernes fokus siden reformationen om, at der kun måtte indlægges ”Syge, Vanføre og rette Hospitals Lemmer”. Forstanderne skulle sikre, at smitsomme sygdomme blev isoleret, at de indlagte modtog lægehjælp og han skulle ”gøre sin Flid, at de, som have lægelige Syger, kunde blive hiulpne til deris Førlighed igien.”⁵⁷¹ Dertil skulle superintendenter besøge alle hospitaler og tilse at ”de, som ikke ere ret Hospitals Lemmer, ej i Hospitalerne underholdis, men henvisis med Arbejden, Spinden, Haandverker, sig at nære”.⁵⁷² Arbejdskravet skal nok nærmere forstås som et principielt krav, hvorigennem de indlagte syge fattige kunne vise deres rette sindelag. Kravet, om at arbejdet skulle gøres godvilligt og gerne, kan således have afspejlet en forståelse af, at arbejde var en god gerning orienteret mod næstens gavn, som i det rette sindelag blev udført som en frugt af troen. I denne optik forpligtede kongen de indlagte på at udføre et stykke fysisk arbejde, hvorved de skulle besidde (og vise) den rette kristne tro. Dette var formentlig et udtryk for, at kongen brugte loven til at sikre de ydre rammer for det kristne liv, som selv de syge var forpligtet på.

Fattigforsorgen var hovedsageligt samlet i lovens anden bog (Om Religionen og Gejstligheden).⁵⁷³ Dette afspejler formentlig, at fattigforsorgen blev anset som en kristen

⁵⁶⁸ Pedersen, ”En kristen forsørgelse af alle fattige”, 218; Koefoed, ”Den gode kristne og den gode borger”, 216.

⁵⁶⁹ *DL*, 2-7-(3-7).

⁵⁷⁰ Det var desuden i hospitalerne at øvrigheden placerede de sindssyge, se Zalewski, ”Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede”.

⁵⁷¹ *DL*, 2-19-9

⁵⁷² *DL*, 2-17-12

⁵⁷³ Enkelte bestemmelser var placeret i *danske lovs* tredje bog (Om Verdslig- og Husstand): Overformyndernes ansvar til at hjælpe fattige børn, forældreløse og hittebørn i håndværkslære og med almisser (3-18-7). Tiggerne blev kun nævnt indirekte i en bestemmelse om, at færgerne ikke

handling knyttet til menighedens ansvarsområde og fællesskab. Store dele af bestemmelserne angående fattigforsorgen i hospitaler og i sognene var gentagelser fra *kirkeordinansen* i forandret form, hvor fattigforsorgen blev defineret som en del af religionen. Der blev imidlertid ikke eksplicit skrevet noget i *danske lov* om menige kister, blot om almisseindsamlinger og uddelinger. Præstens sjælesørgeriske ansvar over for de fattige og de syge blev desuden delt op imellem *danske lov* og *kirkeritualet* (1685).⁵⁷⁴ Præsternes ansvar til at formane sognefolkene om at give almisser blev uddybet med, at han skulle gå forrest som det gode eksempel. Hans forpligtelse til at føre tilsyn med, at sognets børn blev sat til skole eller tjeneste blev videreført.⁵⁷⁵ *Danske lov* specificerede imidlertid ikke noget arbejdskrav for de fattige almissemodtagere uden for hospitalerne, men gentog blot kravet om at sognemændene skulle opføre fattighuse.⁵⁷⁶

Afrunding

Ved at trække tråde tilbage til 1500-tallet og følge lovgivning, som på forskellig vis omhandlede fattige mennesker igennem 1600-tallet, har dette kapitel vist, at kongerne og (indtil 1660) rigsrådet udviklede kongens ansvar over for både de fattige voksne og børn med fokus på, hvordan de kunne opdrages, hjælpes eller tvinges til tro og arbejde. Den enevældige regering i slutningen af århundredet ønskede, at lokale øvrighedspersoner påtog sig et større ansvar for at hjælpe dem, som gerne ville arbejde, ved at oprette manufakturer, hvori de fattige arbejdsføre kunne arbejde ærligt i stedet for at gå ørkesløse omkring i tiggeri. I slutningen af århundredet kom der mere fokus på de fattiges egen moral, og flere krav blev formuleret til de syge fattige i hospitaler, ligeledes med et fokus på, at de skulle vise deres tro ved at udføre et stykke arbejde til gavn for hospitalets andre medlemmer.

Igennem 15- og 1600-tallet blev de fattiges forsørgelse, bekæmpelse af omstrejfende personer og ulovligt tiggeri, samt ungdommens opdragelse, vævet sammen i forskellige love angående religionen, tiggeri, løsgænger, håndværk og Tugt- og Børnehuset. Det har ikke været en del af denne undersøgelse at vurdere lovene som reaktioner på socioøkonomiske forhold i perioden, men kilderne giver et kontinuerligt billede af et rige ramt af krig, dyrtid, kornmangel og krise. Eksistensen af fattigdom og krise ligger som et bagtæppe og et vigtigt aspekt i fortolkningen af lovgivningens udvikling. Thomas Safley betonedede dog, at der ikke nødvendigvis var et misforhold

måtte overføre tiggere (3-11-7). Løsgængerne blev kun medtaget som modsætningen til tjenestefolk (3-19).

⁵⁷⁴ *DL*, 2-7-(1-8); *Kirkeritualet*, 1685, 6. kapitel, 1. art.

⁵⁷⁵ *DL*, 2-7-(1-2).

⁵⁷⁶ *DL*, 2-22-75.

mellem økonomiske rationaliseringer og religiøs motivation.⁵⁷⁷ Den kristne forståelse af Guds bud om at vise næstekærlighed igennem gode gerninger, og bud om at arbejde for fællesskabets gavn er to religiøse forestillinger, som samtidig er socialt og økonomisk orienteret. Alt i verden var forstået som skabt af Gud og dermed Guds ejendom, mennesket til låns. Ifølge næstekærlighedsbuddet skulle kristne bruge, hvad de have modtaget af Gud (arbejdets frugter var ligeledes modtagne gaver) til at hjælpe næsten i nød – Gud virkede sine velsignelser igennem menneskene.

Min analyse peger på, at kristendommens økonomisk forståelseshorisont, som fordrede arbejde og andre gode gerninger af alle deltagere for at opretholde fællesskabet, var af central betydning for forståelsen af fattigforsorg. Den lutherske kristendomsfortolkning øgede fokus på den nytteorienterede del af det kristne budskab ved at have et klart fokus på menneskets funktion og nytte i verden; på hvorvidt de arbejdede og gav videre af Guds gaver til fællesskabet som en forlængelse af troen, orienteret mod fællesskabet i verden og ikke den individuelle frelse i efterlivet.⁵⁷⁸ Kongens omsorg for religionen inkluderede dermed også et fokus på nytte og gavn.

Lovene fremstår som et centralt element i udbygningen af statsapparatet, hvor flere af de kongelige tjenere blev pålagt mere detaljerede ansvarsopgaver i fattigforsorgen, og som en del af bestræbelserne på at lade fromhed styrke rigerne. Den fattige del af befolkningen blev i stigende grad inkluderet i lovgivningen og underlagt øvrighedens hjælp, støtte eller tvang, der sigtede mod at opdrage børnene til tro og arbejde, og fastholde den voksne del af befolkningen til at gøre gavn og nytte, gerne hjulpet til troen og arbejdet, men ellers tvunget og straffet. Som nævnt i de forrige kapitler, var tvang og straf centrale forpligtelser hos en kristen øvrighed, hvilket de gennemgåede love både viser, at kongerne selv bestræbte sig på at udføre og som de mindede lensmændene om også var en del af deres ansvar som kristne øvrighedspersoner.

Udviklingen imod en stigende brug af arbejdstvang over for de ulovlige tiggere og løsgængerne kan indikere et skift fra nødvendigheden af at fjerne syndere fra samfundet til at bevare liv og i stedet tvinge synderen til at leve op til Guds befaling om at arbejde. I denne optik ville kongen leve op til sit ansvar over for undersåtternes verdslige velfærd ved at tvinge de gode gerninger frem for næstens og det fælles bedste. I denne forståelse kan arbejdsvægring anses som en forseelse imod den nytteorienterede

⁵⁷⁷ Safley, *Reformation of charity: the secular and the religious in early modern poor relief*, 194ff.

⁵⁷⁸ Henningsen har peget på, at der i oplysningstidens København herskede en kristen etik, hvor alle skulle søge det fælles bedste. Grådighed og egennytte var moralsk forkasteligt, retfærdige priser og fælles gavn det prisværdige, Henningsen, "Egennytten og det fælles bedste: moral og spekulation i 1700-tallets København".

forståelseshorisont.⁵⁷⁹ Løsgængeriet blev forstået som en forsømmelse imod pligten til at være til gavn.⁵⁸⁰ Min analyse viser, at 1600-tallet fik en væsentlig betydning for fattigforsorgen, fordi dovenskab her blev vævet sammen med tiggeriet og forandrede tiggeriet til et moralsk problem, der skulle løses igennem fattigforsorgen. Børnene var en central del af lovgivernes fokus, da man her stadig kunne nå at sætte ind imod forfald til ørkesløshed og tiggeri. Ved at have fokus på de lange linjer, har kapitlet vist, at lovgivernes fokus umiddelbart efter reformationen var på den uro og det besvær, som gamle omstrejfende tiggerivaner forårsagede. Et århundrede efter var begrundelsen for nye regler angående tiggeri og fattigforsorg imidlertid, at mange unge mennesker aldrig havde modtaget den rette opdragelse, der ville have ledt dem ud af den ørkesløshed, som var en rod til alt ondt. Dette fokus i fattigforsorgen på forebyggelse af dårlig moral blev udkrystalliseret og samlet i det store lovkompleks i 1708, der skulle fungere som fattigforsorgens grundlag for det følgende århundrede.

⁵⁷⁹ Ifølge Ole Peter Grell kan den evangelisk-lutherske reformatorers ønske om forbud af eller kontrol med tiggere ikke kobles fra deres teologiske forståelse af det almene præstedømme (det usynlige fællesskab af kristne, lige over for Gud) og fortolkes som kun et spørgsmål om disciplinering. Udviklingen af kontrolinstanser blev udviklet i sammenspil med udviklingen af omsorg for de fattige i fællesskabet af kristne, Grell, "The religious duty of care and the social need for control in early modern europe", 260f; Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 110f.

⁵⁸⁰ Sunde, "'Lade og Ørkesløse Betlere' - Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv".

7. Fattigvæsenets ansvar for opdragelse og forbedring 1708-1739

Kongemagten skiftede endnu engang hænder i 1699 og den nye konge, Frederik 4. udtalte senere, at han fra sin regeringstids begyndelse ønskede at skabe bedre rammer for ”de fattiges nødtørft samt den umaadelige Betleries og Trygleries afskaffelse, saavel som og at de sterke og ørkesløse lediggængere til arbeid kunde tvinges”.⁵⁸¹ Alt peger da også imod, at Frederik 4. kort efter sin tronbestigelse satte gang i udviklingen af nye rammer for fattigforsorgen.⁵⁸² Et produkt af disse bestræbelser blev to omfattende love, der tilsammen havde til hensigt at restrukturere store dele af det administrative netværk og skabe nye rammer om en breddet fattigforsorg i hele Danmark, vedtaget den 24. september 1708. Fattigforsorgen blev nu samlet som en national institution, fattigvæsenet, med en ny direktion (*direktionskommissionen*), der skulle have det øverste tilsyn og forvalte kongens ansvar for de fattige.⁵⁸³ Direktionskommissionen spillede efter 1708 en væsentlig rolle for fattigforsorgslovgivningen og deres virksomhed i 1730’erne viser, at de var kongens rådgivende organ, når det kom til fattigforsorgen. De forsynede kongen med indberetninger over fattigvæsenets tilstand og forslag til dets forbedring, svarede på henvendelser fra lokale fattiginspektører og fra kongen angående fattigvæsenet. Denne virksomhed dannede i 1730’erne baggrund for skærper og lovgrundlaget og initiativet til oprettelse af et tugthus på Møn, syd for Sjælland.⁵⁸⁴

Dette kapitel indleder med en beskrivelse af lovenes samlede nye udtryk og ikke enkelte detaljer, fordi der skete nogle grundlæggende administrative forandringer, og fordi 1708-lovene mere tydeligt end før samlede kongens mangfoldige ansvar for de fattige. Dette danner baggrund for kapitlets undersøgelse af, hvordan lovgivere diskuterede og definerede ansvar og pligter i fattigforsorgen omkring 1708-lovene og ved lovenes justering i 1730’erne. Kapitlet har fokus på fattigvæsenets ansvar for fattige børn

⁵⁸¹ Sjt.T. 330, 27. oktober 1708.

⁵⁸² Frederik 4. beskrives ofte som en involveret og arbejdsom konge. Lind, “Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720”, 179; Løgstrup, “Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708”, 37ff.

⁵⁸³ *Forordning om forhold med betlere, fattige børn, rette almisselemmer og løsgængere i København, saa og med almisse til deres underholdning (1708)* herefter *Fattigloven for København* (i noter blot *København*); *Om Betlere i Danmark saavel paa landet som i købstæderne, Kiøbenhavn undtagen (1708)* herefter *Fattigloven for købstæder og landet* (i noter *Købstæder og land*)

⁵⁸⁴ For en oversigt over den nye administration i 1708/1730’erne, Jørgensen, “Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770”; Løgstrup, “Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708”.

og arbejdsduelige fattige mennesker, fordi lovgivere og direktionen beskæftigede sig særlig indgående med disse to grupper af fattige i starten af 1700-tallet. Diskussionerne og definitionerne af fattigvæsenets ansvar for fattige børn og voksne er interessante, fordi der er betydningsfulde sammenfald i politikken over for børn og voksne. Sammenfaldene kan give et indblik i, hvordan kongen, centraladministrationen og direktionen forstod deres ansvar over for de fattige som et mere omfangsrigt ansvarsområde end økonomisk hjælp alene rettet mod de "værdige" fattige.

Kapitlet vil vise, at 1708-lovene og justeringerne i 1730'erne kan ses som udtryk for, at kongens ansvar for de fattige rummede at hjælpe de fattige, svage og syge med deres livsforhold, at hjælpe de ledige til arbejde, opdrage og undervise børn og unge i troen og arbejde, hjælpe befolkningen generelt ved milde og hårde midler at undgå laster og den nød, som tiggeri og ledighed i lovgivernes øjne bragte med sig. Dette kapitel bidrager dermed med en undersøgelse af, hvordan lovgiverne skabte et handlerum for fattigvæsenet til at forvalte kongens ansvar for at forbedre og transformere de fattige børn og voksne tiggere til gudfrygtige nyttige undersåtter. Hvor historiker Inger Nørgård har fremhævet, at oplysningstiden medførte et nyt fokus på forebyggelse, opdragelse og undervisning for at forbedre de fattiges åndelige og håndværksfaglige egenskaber, så de kunne blive produktive arbejdere, og etnolog Peter Henningsen har argumenteret for, at det først omkring 1770 blev fattigvæsenets opgave at transformere tiggeren fra en løsgænger til en hårdtarbejdende lykkelig mand, så vil dette kapitel vise, at kongen og hans rådgivere længe før 1770 arbejdede med et omfangsrigt ansvar for de fattige undersåtter. Politikken handlede ikke kun om at uddele økonomisk og ressourcemæssig hjælp til de "værdige" fattige og straffe tiggerne, som Henningsen har hævdet.⁵⁸⁵ Fattigvæsenet ekskluderede ikke de "uværdige" fra hjælp, men skulle sørge for en anden slags hjælp end den kostforplejning, husly og sygepleje de skulle yde til de "rette almisselemmer".

Nye vilkår for fattigforsorgen i 1708

Fattigloven for København og fattigloven for købstæder og landet i Danmark blev udarbejdet, vedtaget og offentliggjort sammen. De skulle komplimentere hinanden, men fastlagde specifikke regler, der var indrettet efter de tre områders forskellige omstændigheder og ressourcer. Jeg vil her fremhæve enkelte aspekter af lovenes samlede

⁵⁸⁵ Henningsen, "Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800", 346f; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 66-74; Nørgård, "The role of charity in public relief, 1708-1871: Copenhagen as a case".

udtryk for at tydeliggøre, at lovene samlede kongemagtens bestræbelse over for de fattige siden reformationen og tydeliggjorde fattigforsorgens religiøse karakter i klare vendinger, som det ikke havde været gjort siden *kirkeordinansen* (1537/39).

Lovenes forord beskriver, at kongemagten havde et ”Christeligt og Kongeligt” ansvar over en mangfoldig gruppe af fattige, som skulle varetages på flere måder: 1), at forsyne de fattige nødtørftigt, 2) hjælpe de arbejdsduelige til arbejde og holde dem fra lediggang, 3) befri befolkningen fra besværet ved omløbende tiggere, så de ikke blev ”keede og fortredelige” ved at give almisser, og 4) forebygge al uskik, som tiggeri, dovenskab og lediggang forårsagede. Lovene fortsatte den moralske kampagne, som var indledt med *forordningen om betlere* (1683), og begrundede særligt lovenes nødvendighed i, at ungdommen og fattige omløbende børn skulle hjælpes. Lovene blev kaldt det ”Christelige Verk” og en ”Christelig Forsorg”, som Christian 5. allerede havde ”draget særdelis Christelig og Kongelig Omhyggelighed for”, men som Frederik 4. nu fandt ikke var ”kommen til fuldkommenhed”. Almisserne blev beskrevet som eksempler på befolkningens ”Kierlighed og Gavnildhed”, som de skyldte de fattige efter Guds lov.⁵⁸⁶

De forrige kapitler har vist, at fattigforsorgen havde været kongens ansvar siden reformationen. Kongerne havde igennem knap to århundrede grundlagt de lovgivningsmæssige rammer for, hvordan købstædernes og landsogdenes lokale øvrighed skulle forvalte forsørgelsen af de fattige, syge og svage, samt skolebørn, via hospitaler, fattigkasser og tiggertegn. Kongemagten havde i 1600-tallet yderligere skabt lovgivning, som sigtede imod at forebygge nød og tiggeri igennem opdragelse og undervisning til tro og arbejde for fattige børn og voksne tiggere via forskellige øvrighedspersoner og institutioner, såsom overformynderiet og Tugt- og Børnehuset. Denne spredte og fragmenterede lovgivning var til dels blevet samlet i 1683, men 1708-fattiglovene centraliserede fattigforsorgens mange ansvarsområder yderligere og gjorde langt hen af vejen op med tiggeri.⁵⁸⁷ Nu skulle fattigforsorgen forvaltes af en samlet institution, fattigvæsenet, under kongen og danske kancelli med et netværk af kongelige embedsmænd under sig. Direktionskommissionen (fem mænd fra centraladministrationen og fra rigets øverste gejstlige) skulle være den øverste tilsynsmyndighed for de lokale grupper af fattiginspektører (kaldet de kommitterede i København, inspektører i resten af riget).⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ *København*, 1708, forord; *Købstæder og land*, 1708, forord.

⁵⁸⁷ At tigge og give almisser direkte til tiggere blev forbudt i København. I købstæderne og på landet, var det fortsat muligt at på tilladelsesbreve til at samle almisser ind for ulykkesramte mennesker, *København*, 1708, 1. del §1-2; *Købstæder og land*, 1708, 1. del §12, §16.

⁵⁸⁸ Mange af de lokale embedsmænd, som havde varetaget fattigforsorgen gik igen i den nye administrative struktur, såsom sognepræsterne, men fattigforsorgen var eksempelvis ikke

Lovene specificerede, at der faldt mange slags fattige ind under fattigvæsenets ansvarsområde. Mangfoldigheden afspejler sig i de mange måder, hvorpå fattigvæsenet skulle udføre en forsorg for forskellige grupper af fattige. Fattigvæsenet skulle sikre livsfornødenhederne og sygepleje for de ”rette almisselemmer”, som var forældreløse børn, gamle og syge, helt eller delvist uarbejdsdygtige mennesker og de fattige familier, som grundet dårligt helbred eller mange små børn ikke kunne tjene nok til deres forsørgelse.⁵⁸⁹ Derudover fastslog loven forskellige tiltag over for tiggere, løsgængere, arbejdsvillige og arbejdsmodvillige fattige mennesker og ulydige børn. Fattigvæsenet skulle også sørge for at disse modtog forsørgelse og sygepleje i deres hjemegn eller i en af fattigvæsenets institutioner, at de kunne deres kristendomsundskaber og kunne udføre et håndværk eller indgå i en tjeneste. Fattigvæsenet skulle dermed både hjælpe, undervise, tvinge og straffe de forskellige børn og voksne, som faldt under deres ansvar.

Frederik 4. bestræbte sig ikke kun på at forbedre fattigforsorgen igennem ny lovgivning, men lod derudover udarbejde et forslag til et Vajsenhus, hvor forældreløse og fattige børn kunne plejes og opdrages, samt et forslag til et Rasphus, hvor mandlige løsgængere og unge løse, modvillige drenge kunne sættes til straf ved tvangsarbejde, undervisning i troen og lære et håndværk.⁵⁹⁰ Hverken Vajsenhuset eller Rasphuset blev oprettet i 1708, men planerne for disse to institutioner understreger netop, at Frederik 4. havde særligt fokus på de arbejdsduelige voksne og de fattige børn.

Fattigvæsenets ansvar for børn

Fattige omløbende, tiggende børn blev i 1708 italesat som et særligt omfangsrigt problem, som lovene søgte at afhjælpe. Siden reformationen havde kongemagten arbejdet ud fra en komplementær skole- og fattigforsorg; begge områder skulle støtte

længere et ansvar for købstædernes borgmestre og råd, selvom en repræsentant fra magistraten eller de mindre byers byfoged skulle indgå i gruppen af fattiginspektører som også talte sognepræster og borgere. På landet blev herredsprovsterne involveret, og skulle være fattiginspektør med herredsfogederne, mens de blev assisteret af præster og sognemænd i hvert landsogn. *Købstæder og land*, 1708, 1. del §2, 2. del §1-2. Jørgensen, “Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770”, 41-46; Løgstrup, “Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708”, 51f.

⁵⁸⁹ *Købstæder og land*, 1708, 2. del §3. *København*, 1708, 1. del §9. Opdelingen af de fattige almisseberettigede var ikke beskrevet i lovens del angående købstæderne, men findes i den instruks som kongen sendte ud til alle magistrater den forud for lovens offentliggørelse: 1) blinde, sengeliggende, vanføre, alderdom og svage uarbejdsdygtige, 2) forældreløse børn 3) husarme, som kan tjene lidt men ikke nok. Sj.T. 276, 3. september 1708.

⁵⁹⁰ D43, *Ordning bey denen Weusen im armen huuse, Anordning hvorledes det med de fattige umyndige børn udi børnehuset skal forholdis, Anornding angaaende de Umyndige fader og moderløse Børn i de fattiges huuse*; Sj.R. 207, 26. oktober 1708, *Anordning angaaende et Rasphus*, samt K.Sj.R. 207, 26. oktober 1708. Rasphusordningen ser ikke ud til at have været udarbejdet af samme kommission, men fattiglovene bygger på ideen om et Rasphus, så der har angiveligt været kontakt.

hinandens formål og begge områder var en del af det ansvar, som kongen havde for at fremme og støtte religionen i Danmark.⁵⁹¹ Religionen, samt kongens love, der skulle sikre Guds orden i verden, forpligtede alle til at give til de fattige og til at undervise deres børn til at blive gode kristne og nyttige mennesker. Almisser til de fattige var frugter af troen og skolerne var nødvendige for at troen kunne tilegnes. Fattigforsorgen skulle sikre, at skolegang blev tilgængelig for så mange børn som muligt og skolegang skulle sikre, at børnene ikke endte i tiggeri, onde laster og en "forsmædelig død", som det hed i *forordningen om betlere* (1683). 1600-tallet havde sat fokus på fattigforsorgens forebyggende indsats hos børnene (jf. kapitel 4-6). De følgende to afsnit følger denne tråd videre i 1700-tallet og undersøger definitionen af ansvaret for fattige og forældreløse børn i 1708-lovene, samt hvordan især de fattige børn i København påkaldte sig fattigvæsenets opmærksomhed i 1730'erne og giver et indblik i forståelsen af, hvordan fattigvæsenet skulle føre omsorg for børn.

Ansaret for skikkelige og uskikkelige børn

Fattiglovene i 1708 videreførte at fokus i forsorgen for fattige børn skulle være på deres børnelærdom og arbejdsfærdighed, som det havde været side Christian 4.s regeringstid. Fattigvæsenet skulle fokusere på en tidlig indsats for fattige børn, men især forældreløse. 1708-lovene skærpede endvidere fattigforsorgens støtte til udbredelsen af skoleundervisning ved at indføre skolepligt for alle børn i rigets købstæder, landsogne og København.⁵⁹² Historiker Inger Nørgård har positioneret børneforsorgen som et centralt produkt af "kameralismens og patriotismens ånd" i 1771, (hvor der kom en ny ordning for fattigforsorgen i København), hvilket ifølge Nørgård bevirkede, at det nu blev en central indsats at hjælpe fattige børn via skolegang og arbejdsfærdighed, for at gøre dem "til nyttige medlemmer af staten".⁵⁹³ Forsorgen for de fattige børn var allerede før 1771 en central del af fattigforsorgen (om end den skal findes i forskellige love); da skolebørnenes forsørgelse blev sikret i 1537; da skolemestrenes ansvar og tilsyn med de fattige skolebørn blev skærpet og fattige forældre forpligtet til at holde deres børn i skole eller tjeneste under sognepræstens opsyn i 1587; da børnehuse skulle udbredes i 1600-tallet; da håndværkslære for fattige børn blev organiseret under overformynderembedet i 1621; da indsatsen over for ungdommen i 1683 blev italesat som et forebyggende redskab imod

⁵⁹¹ Ifølge *Dansk Skolehistorie* lykkedes det reformatorerne og øvrigheden i 1500-tallet at "gøre latinskolerne til institutioner, hvor fattige almuebørn kunne blive undervist og forsørget [...] gjorde det faktisk muligt for et stadig stigende antal børn at ernære sig ved hjælp af skolegang", Appel og Fink-Jensen, *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, 81–85.

⁵⁹² *Købstæder og land*, 1708, 1. del §19, 2. del §22. København, 1708, 1. del, §15.

⁵⁹³ Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 67.

dårlig moral, lediggang og tiggeri (jf. forrige kapitler). Kongemagten havde siden reformationen inddraget forskellige øvrighedspersoner og institutioner til at tage vare på fattige skikkelige og uskikkelige børns forsørgelse, opdragelse og optugtelse, samt arbejdslære med henblik på at forebygge tiggeri og lediggang, men også at fremme undervisningen i den rette tro og håndværkslære.

I København fik fattigvæsenet en række nye ansvarsområder for forskellige grupper af børn og de skulle bistå andre dele af de københavnske myndigheder, så myndighedernes samlede indsats kunne sikre omsorgen for alle hjælpeløse børn og fremme skolegang og arbejdslære. Fattigvæsenet i København overtog med 1708-loven det ansvar, som overformynderne hidtil havde haft for at placere forældreløse børn og hittebørn i pleje, holde opsyn med, at de blev opdraget og forsørget af gode folk indtil plejebørnene kunne træde i håndværkslære.⁵⁹⁴ De skulle indfange løse gadedrengebørn og sætte dem i det planlagte Rasphus for at lære håndværk i tvang.⁵⁹⁵ Fattigvæsenet fik også ansvaret for fattige faderløse børn af københavnske borgere og militærfolk uden værger. De faderløse drenge mellem 6-14 år og faderløse piger mellem 6-16 år kunne placeres i Børnehuset, hvor fattigvæsenet skulle sørge for børnenes kost, klæder, skolegang, lære og ”anden nødtørftig Underholdning”.⁵⁹⁶ En kvinde kunne ikke være værge for sine børn, forvalte deres arv eller selv bestemme over sine børn ifølge *danske lov*.⁵⁹⁷ Det ser ud til, at fattigvæsenet i 1708 fik ansvar for at træde til som værge og sikre børnenes opdragelse og forsørgelse. Der blev samtidig udarbejdet et udkast til en ny forsorgsinstitution i København (et Vajsenhus), hvor fattigvæsenet skulle kunne opdrage, forsørge og give skoleundervisning til forældreløse børn, der dog ikke ser ud til at være blevet oprettet.⁵⁹⁸ Ideerne i vajsenhusudkastet om, hvordan fattigvæsenet kunne føre omsorg for fattige børn, blev i stedet inkorporeret i en ny omfangsrig anordning for Børnehuset på Christianshavn (offentliggjort d. 26. oktober 1708), som sigtede mod at sikre en ”Christelig optugtelse” af fattige umyndige børn, så de kunne lære deres børnelærdom og et håndværk, de kunne leve af.⁵⁹⁹ Børnehuset forblev en blandet

⁵⁹⁴ *København, 1708, 1. del, §10*. Overformynderne havde fået tildelt dette ansvar i *Forordningen om håndværkssvende og drenge, 1621* og det blev gentaget i *Danske lov, 1683, 3-18-7*.

⁵⁹⁵ *København, 1708, 1. del, §20*.

⁵⁹⁶ *København, 1708, 1. del, §18*.

⁵⁹⁷ *Danske lov, 1683, 3-17*.

⁵⁹⁸ Frederik 4. oprettede først et kongeligt Vajsenhus i 1727, men forarbejdet til 1708-lovene tyder på at det var en ældre ide. Vajsenhuset blev ikke tilknyttet fattigvæsenet før i 1739. Jørgensen, ”Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770”, 75.

⁵⁹⁹ D43, se dokumentet *Litra C Anordning angaaende de umyndige fader og moderløse børn i fattiges huse, samt Ordnung bey denen Weusen im armen huse og Anordning, hvorledis det med de fattige umyndige børn udi Børnehuset skal forholdes*, udkast dateret 16. maj 1708. Desuden den udgivne *Anordning om hvorledes det med de fattige umyndige børn i Børnehuset i*

institution for løsgængere, tiggere, fattige voksne, fattige børn og småkriminelle, men intentionen for Børnehuset har i starten af 1700-tallet tydeligvis været at bibeholde dets karakter (med rødder fra 1600-tallet og Christian 4.s børnehus) som en institution, hvor kongen kunne tage vare på opdragelsen af fattige og forældreløse børn.

Fattigvæsenet i København fik ved siden af ansvaret for at forsørge og opdrage forældreløse eller faderløse børn tildelt en række straffeforpligtelser over for forsømmelige forældre og faderløse børn af afdøde handelsmænd og håndværkere, som stod under en formynders og oldermændens forsorg. Ved at straffe forsømmelige forældre skulle fattigvæsenet heri bistå byens overformyndere og understøtte bestræbelserne på, at alle børn i byen blev holdt til skole, arbejde og børnelærdom. Overformynderne havde pligt til at træde ind, når forældrene forsømte deres ansvar til at holde børnene til skole og lære, og sætte børn, der blev holdt i ledighed og dovenskab, til skole og lære. Loven forpligtet dem dog ikke til at straffe forældrene for forsømmelsen. Ansvaret for at straffe overtrædelse af forældrepligterne over for børnene tilfaldt nu fattigvæsenet.⁶⁰⁰ Fattigvæsenet i København skulle derudover bistå alle formyndere og oldermænd, som tog vare på faderløse børn af handles- og håndværksmænd, ved at indtage genstridige og modvillige forældreløse drenge i et Rasphus, hvor drengene skulle lære "de handverker, som der ere indrettede" side om side med indfangede løse drengbørn – fordi Rasphuset stadig var på tegnebordet i 1708 var disse håndværk ikke nærmere defineret i loven.⁶⁰¹

Inden jeg vil vende, hvad disse nye straffeforpligtelser kan være et udtryk for, så vil jeg berøre, at fattigvæsenet i købstæderne og på landet også skulle have opsyn med de fattige børns skolegang og arbejdsføre. I købstæderne skulle fattigvæsenet sætte fattige drengbørn i latinskole eller håndværkslære og holde øje med drengene i deres skole- og læretid. Hvis drengene opførte sig dårligt skulle fattigvæsenet sende dem til Børnehuset på Christianshavn.⁶⁰² I landsognene skulle fattigvæsenet holde opsyn med at fattige

Christianshavn skal forholdes, 26. oktober 1708, Sj.R. 208, folio 682ff; K.Sj.R. 208 (indeholder kun et færdigt udkast).

⁶⁰⁰ *Forordning om borgmestre, overformyndere, overkøbmænd, kæmnere og andre bys- og købmændsforvaltere*, 1619; *Forordning om håndværkssvende og drenge*, 1621; *Danske Lov*, 1683, 3-18-7; *Fattigloven for København*, 1708, 1. del §15. Det er formentlig et nyt ansvar for fattigvæsenet, da et lignende heller ikke findes i Københavns seneste *forordning om fattigvæsenet*, 18. oktober 1698. Overtagelsen af ansvaret var muligvis afledt af Børnehusets funktion, som en straffe- og forsørgelsesanstalt for ulydige børn.

⁶⁰¹ *København*, 1708, 1. del, §16, 17. Fattigloven specificerede desuden, hvordan formynderne og oldermændene skulle sætte de forældreløse drenge i lære og pigerne i tjeneste, men det fremgår ikke at fattigvæsenet skulle tage del i dette ansvar. Rasphuset var tiltænkt at blive indrettet i bygninger ved Børnehuset på Christianshavn, men blev ikke oprettet før 1734 og da først i Stokhuset før der omkring 1740 indrettes et Rasphus i Børnehusets kælder, Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741.*, 148.

⁶⁰² *Købstæder og land*, 1708, 1. del §7.

forældre, der modtog almisser, holdt deres børn til arbejde og fratage forældrenes almisseportion, hvis de forsømte dette ansvar.⁶⁰³ Nina Koefoed har igennem lovgivning om overformynderiet i 1600-tallet og praksis i Møns tugthus i 1700-tallet argumenteret for, at den danske stat påtog sig ansvaret for at gribe ind i husholdet, når forældre forsømte deres lovpligtige kristne ansvar til at opdrage deres børn til gode undersåtter. Min analyse viser, at fattigvæsenet blev tillagt et lignende ansvar. Især i København skulle fattigvæsenet forvalte den statslige øvrigheds ansvar til at gribe ind og overtage forældreansvaret for at alle børn blev opdraget til gode kristne undersåtter, når forældrene eller værgerne forsømte, ikke kunne eller ikke var der til at opfylde deres gudgivne ansvar.⁶⁰⁴ Loven for købstæderne beskriver ikke et så indgribende ansvar, selvom forældretilsynet traditionelt havde været en del af lovgrundlaget siden 1587, og *forordningen om betlere* (1683) havde tilføjet, at fattige folks børn skulle sendes til Børnehuset, hvis forældrene holdt dem ledige på trods af præstens formaninger.⁶⁰⁵ Selvom overformynderembedet angik opsyn med alle forældre, så viser min analyse, at kongemagten havde særlig fokus på de fattige forældre. Dette fokus begyndte allerede da *forordningen om betlere* (1587) forpligtede alle forældre at holde deres børn til skole og arbejde.⁶⁰⁶

Som *fattigloven for København* illustrerede, så blev fattigvæsenet pålagt at bistå andre myndigheder med formaninger og straf og i sidste ende indtage genstridige børn i deres egne institutioner. Fattigvæsenets ansvar favnede således både de skikkelige fattige og hjælpeløse, dem som opførte sig korrekt, og de uskikkelige, dem som var modvillige og havde laster, der skulle forbedres. Min analyse peger på, at fattigvæsenets nye bistand i straffe og tugtehenseender i 1708 lå i forlængelse af det faktum, at de modvillige, ulydige, genstridige eller på anden måde vildfarede blandt undersåtterne faldt ind under fattigvæsenets ansvar. Dette skal formentlig ikke forstås som, at fattigvæsenet blev pålagt et ansvar for at straffe kriminalitet eller forbrydere på linje med domstolene og tingene. I lyset af den religiøse forståelseshorisont vil jeg fremhæve, at fattigvæsenets ansvar for de vildfarede og uskikkelige mennesker afspejler den lutherske autoritetsforståelse. I et teoretisk perspektiv var alle autoriteter som forældre, der skulle føre omsorg og optugte (opdrage ved hjælp af afstraffelse, formaninger og trusler) deres børn til kristne

⁶⁰³ *Købstæder og land*, 1. del, §7. 2. del §21. Ansvaret blev stadig udført af sognepræsten, der var en af fattiginspektørerne i 1708-lovene.

⁶⁰⁴ Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark".

⁶⁰⁵ *Forordning om betlere*, 1683, §18.

⁶⁰⁶ *Forordning om betlere*, 1587, §14.

mennesker.⁶⁰⁷ Min analyse viser at fattigvæsenet blev tillagt forskellige opgaver, hvorigennem de skulle forvalte kongens faderlige omsorgs- og optugteansvar både over for de skikkelige almisseberettigede fattige og de uskikkelige, der trængte til opdragelse.

Det må formodes at overformynderne, formynderne og oldermændene som autoriteter også selv var forpligtet på at afstraffe, formane og opdrage, men 1708-ovene gav dem mulighed for at inddrage fattigvæsenets hjælp til disse pligter over for Københavns genstridige børn. I sidste ende skulle fattigvæsenet overtage ansvaret helt. Dette peger på, at fattigvæsenet havde en anden status end de andre myndigheder, når det drejede sig om at forvalte statens ansvar til at gribe ind og overtage forældreansvaret for børns opdragelse til gode kristne undersåtter. Det kan være udtryk for, at overformynderne, formynderne og oldermændene hørte under byøvrigheden, mens fattigvæsenet hørte direkte under kongen og danske kancelli. Kongen havde det øverste forældrelignende ansvar for undersåtterne og fattigvæsenets karakter af at være den sidste instans, der skulle tage et ansvar for de modvilliges straf, forbedring og forsørgelse, kan afspejle at de stod tættere på kongen i det administrative hierarki end oldermænd og overformyndere.

Frederik 4. understregede i 1708 sit ansvar til at sikre, at alle børn blev korrekt opdraget til kristne nyttige undersåtter ved at indføre universel skolepligt med 1708-lovene (gratis for fattige børn). Alle børn fik pligt til at gå i skole, alle forældre havde pligt til at sende deres børn i skole og fattigvæsenet blev inddraget som den institution skulle understøttet grundlaget for troens erhvervelse siden reformationen.⁶⁰⁸ Fattigvæsenets inspektører skulle assistere stiftsbefalingsmanden og biskoppen i at indrette en skole enten ved degnen eller ”andre skikkelige og beqvemme mænd” på landet, hvor der ikke var skoler. Fattigvæsenets kasse skulle betale for fattige børns bøger. Skolemesteren skulle straffe fattige børn, hvis de forsømte pligten og fattigvæsenet skulle som nævnt oven for straffe forsømmelige forældre. *Fattigloven for købstæder og landet* nævner, at sognepræsten eller en af de andre inspektører skulle overvære undervisningen. Præsten skulle formentlig overvære undervisningen, som den der antoges at kende den korrekte udlægning af troen, men han har formentlig også været der, som repræsentant for fattigvæsenet. Dette understreges af, at det var en af de andre fattiginspektører, som kunne overtage hans rolle som garant for den rette udlægning af troen.⁶⁰⁹ Dette kan hænge sammen med, at de antagne fattiginspektører ifølge loven skulle være andre

⁶⁰⁷ Jf. kapitel 4.

⁶⁰⁸ Fattigloven for København omtaler kun forældrenes pligt til at holde børn til skole, *København*, 1708, §15.

⁶⁰⁹ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §19, 2. del §20, 22.

øvrighedspersoner, der generelt beskæftigede sig med at sikre lovens overholdelse, eller fornuftige, redelige mænd blandt sognets bedste, altså mænd, der havde vist, at de kendte til, hvad et kristent liv krævede af gudfrygtig nyttighed. I lyset af den religiøse forståelseshorisont og min foregående analyse kan fattigvæsenets opsyn med børnelærdommen også været et udtryk for, at fattigvæsenet blev forstået som en institution, der skulle sikre befolkningens kristendomskundskaber og forvaltede det ansvar, kongen havde påtaget sig ved reformationen til at sikre undersåtternes og især de fattiges legemlige og sjælelige velfærd.

Forsorg ved kombineret skolegang og håndværkslære for de fattige børn

Sjællands biskop og medlem af direktionskommissionen Christen Worm betonedede i 1730 for kongen, at den kilde, hvorfra tiggeriet flød, ville blive stoppet, når fattige børn blev oplært i et håndværk og undervist til at kende Gud, hvilket danske kancelli og gehejmekonseilet erklærede sig enige i.⁶¹⁰ Det var blevet besluttet i 1708, at fattigvæsenet i København skulle forsørge fattige mennesker fra både den borgerlige etat og de militære etater. Direktionskommissionen klagede i 1730'erne til kongen over, at denne bestemmelse var skyld i, at fattigvæsenet var overbelastede.⁶¹¹ På grund af, at klagerne over fattigvæsenets dårlige tilstand til dels skyldtes, at de også skulle forsørge militæretaternes fattige befalede kongen i 1731 repræsentanter fra direktionskommissionen og militæretaterne at komme til enighed om at dele ansvaret for de fattige.⁶¹² Parterne var grundlæggende uenige om alt undtagen nødvendigheden af at sætte ind over for fattige soldaterbørns manglende opdragelse og undervisning. Denne diskussion giver et detaljeret indblik i, hvordan skole, arbejde og forsørgelse blev tænkt sammen som et middel til at tæmme uønsket adfærd, tiggeri og lediggang, og fremme troen og et nyttigt arbejdsliv.

Ifølge direktionskommissionen gik mange fattige soldaterbørn ikke i skole, da de borgerlige fattigskoler ikke kunne eller burde tage vare på militærets børn og de fattige soldaterforældre var generelt for fattige, både økonomisk og moralsk, til at tage ordentlig vare på deres børns opdragelse.⁶¹³ Worm havde allerede i 1730 betonet over for kongen,

⁶¹⁰ K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731, Worms forslag blev indsendt d. 17. januar 1730, se §17-18, samt noter fra danske kancelli og gehejmekonseilet på disse paragraffer.

⁶¹¹ *København*, 1708 §9, 18. K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731. Worms forslag §25. En etat er en forvaltningsgren. I 1700-tallet specielt den civile eller borgerlige etat, etaten for landmilitæret og etaten for sømilitæret. Her er de to sidstnævnte samlet.

⁶¹² Diskussionen gik tilbage til 1726, se Sj.T. nr. 121, 10. marts 1731, Sj.T. nr. 179, 8. maj 1733, K.Sj.T. 179, 8. maj 1733.

⁶¹³ K.Sj.T. 179, 8. maj 1733, tankerne går igen fra Worms forslag i 1730, se K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731.

at selv soldaternes børn var mennesker og burde ligeså vel som andre lære at kende Gud og vises vej til Guds sande kundskab. Worm refererede til Frederik 4.s rytterskoler, der blev skabt i 1720'erne til at lære børn at læse i bøger og forstå katekismen som gode eksempler for nye skoler til de militære børn. Hvor midlerne til denne ”gudelig brug” skulle komme fra vidste Worm dog ikke, da soldaternes børn i København ifølge Worm bestod af 1028 individer.⁶¹⁴ Worm foreslog, at skolerne ikke kun skulle lære soldaterbørn at læse og forstå kristendommen, men forsørge dem med mad og oplære dem i et håndværk ligesom de borgerlige skoler gjorde for andre fattig børn. Børnenes dag burde deles op i to, hvor den ene halvdel skulle bruges på undervisning i deres kristendom, den anden halvdel skulle de vænnes til arbejde.⁶¹⁵

Militæretaterne anerkendte i 1733, at de burde løfte ansvaret for børnene bedre og beklagede, at de ikke havde midler eller anstalter til børnenes forsørgelse og optugtelse. De var dog enige med direktionskommissionen i, at en tidlige indsats var af største vigtighed:

[De fattige børn er] den rette hovedkilde til alt got og ont, og ligesom den bliver leedet og ført, kand den geraade til heele Etatens velstand eller fordervelse, hvorfor [...] den visselig meriterer aller største attention, efterdi en ungdom, som udi wildhed og ørkesløshed opdrages og ej i tiide worder anført at kiende hvad den er sin Gud, sin konge, sit fæderenland og sig selv pligtig, icke kand føde andet af sig, end en røgesløs, uregierlig og højest skadelig Manddom og Alderdom, som ved tiidens længde, fra slægt til anden, lettelig kand degenerere og blive til nationale laster, der siden ey uden med største tvang og haarhed kand corrigeres.⁶¹⁶

Ifølge militæretaterne skulle de fattige børn lære, hvilke pligter børnene havde over for først Gud, dernæst kongen, fædrelandet og til sidst sig selv og en korrekt opdragelse heri var det, som sikrede etatens og rigets fremtidige velstand. Militæretaterne foreslog at oprette fire nye skoler for de militære børn, hvor børnene kunne modtage gratis undervisning. Forældrene skulle selv sørge for klæde og mad til børnene (i modsætning til de borgerlige skoler, der forsørgede fattige børn med gratis undervisning, mad og klæde) og mente deres ansvar imødekommet herved.

⁶¹⁴ K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731, Worms forslag, §11-12.

⁶¹⁵ K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731, Worms forslag §13; Worm foreslog desuden, at soldaternes børn kunne modtage undervisning og oplæres til håndværk eller militærtjeneste i krigsladegården. På denne måde behøvede kongen ikke indhente udenlandske soldater til hæren; et forslag som centraladministrationen især bifaldt, se §29 og cancellinote til samme.

⁶¹⁶ K.Sj.T. 179, 8. maj 1733. Militæretaternes forslag.

Parterne diskuterede desuden, hvad de skulle gøre for fattige arbejdsduelige unge mennesker.⁶¹⁷ Børnenes niende år ser ud til at have været en skæringsgrænse, hvor barndom blev til ungdom og hvor det var forventeligt, at børnene kunne tage et arbejde. Direktørerne foreslog, at forældreløse borgerbørn over otte år skulle indsættes i Vajsenhuset (oprettet i 1727), når der var ledige pladser. Dem, der ikke kunne få plads, skulle undervises i regning og skrivning (ved et uspecificeret sted) og siden hos lavsmestrene lære et ærligt håndværk. De forældreløse drenge, der løb omkring på gaderne, skulle indsættes i Børnehuset på Christianshavn til ”at være under ave” og holdes til arbejde.⁶¹⁸ De omløbende pigebørn skulle indlægges i Brøndstrædes hospital, hvor de skulle undervises i deres børnelærdom, samt at spinde og sy indtil de kunne træde i tjeneste.⁶¹⁹ De drenge, som hørte til militærets søetat, var begge parter enige om, skulle lære et håndværk på ”holmen” (orlogsværftet Bremerholm) og dem, som tilhørte landetaten kunne sættes til lære og arbejde i Guldhushets manufaktur.⁶²⁰

Militæretaterne bakkede op om direktionskommissionens forslag til, at sende børn til arbejde ved det københavnske kræmmerlav. Kræmmerlavet havde selv tilbudt direktionskommissionen at forsyne 500 børn med arbejde, fordi de havde svært ved at finde spindere til deres manufaktur.⁶²¹ At kræmmerlavet således kontaktede fattigvæsenet for at finde arbejdere var ikke et unikt eksempel. I 1737 skrev en strømpefabrikant i København til kommercekollegiet om tilladelse til at antage 30 matrosbørn til arbejde. Kommercekollegiet meldte, at de ikke havde myndighed over børnene og fabrikanten måtte derfor spørge forældrene. Kollegiet henviste samtidig fabrikanten til fattigvæsenet i København, hvor kollegiet mente, at fabrikanten nok kunne få nogle af de 300 forældreløse børn, der var tilknyttet fattigvæsenet. Der var angiveligt også andre fabrikanter som henvendte sig til Vajsenhuset for at få børn til deres arbejde.⁶²² Spindeskoler, hvor undervisning og arbejde for fattige piger blev kombineret i slutningen af 1700-tallet, bliver ofte fremhævet som produkter af oplysningstidens betydningsfulde forandringer af fattigforsorgen, men spindeskolerne

⁶¹⁷ K.Sj.T. 179, 8. maj 1733, se begge forslag samt ekstrakt over samme.

⁶¹⁸ Ave: tilstand af ro og (god) orden, som skyldes frygt eller respekt, disciplin; tugt, tugtelse. Ordnet.dk (Ave¹ sb.)

⁶¹⁹ K.Sj.T. 179, 8. maj 1733, se punkt 3 i direktionskommissionens forslag og ekstrakt; Brønderstræde Hospital havde længe fungeret som et sted, hvor fattige piger blev oplært i at sy, kniple, knytte og spinde, se K.Sj.R. nr. 330, 6. oktober 1731, Worms forslag §23.

⁶²⁰ K.Sj.T. nr. 179, 8. maj 1733, se direktørernes punkt 3, F, G, H i forslag og ekstrakt. Bremerholm havde siden 1500-tallet været brugt som et slaveri, hvor fanger i jern arbejde på værftet. Brugen af fanger på Bremerholm blev afviklet i løbet af 1730'erne og stoppede i 1741, hvor fangerne blev indsat i Stokhuset eller dømt til fæstninger, jf. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741.*, 43f.

⁶²¹ K.Sj.T. 179, 8. maj 1733.

⁶²² Jørgensen, *Industriens Historie i Danmark. Tiden 1730-1820.*, 225-27.

var formentlig en fortsættelse af en lang tradition for at hjælpe fattige børn samtidig til undervisning og arbejdsfærdighed.⁶²³

Min analyse viser, at kongemagten allerede i 1500-tallet arbejdede med et fokus på de fattige børn og krævede, at de blev holdt til skole og arbejdsfærdighed med henblik på at opdrage en kristen, nyttig befolkning og derigennem afskaffe tiggeri og lediggang. Dette fokus blev udbygget under Christian 4. og de skiftende regeringer og fattigvæsenet fortsatte med at videreudvikle deres ansvar for fattige børn ved at drage omsorg både for deres børnelærdom og arbejdsfærdighed. Det var et ansvar, som fattigvæsenet påtog sig for både skikkelige og uskikkelige børn. 1708-lovene viste, at fattigvæsenet ikke ekskluderede uskikkelige børn fra deres ansvarsområde, men forsøgte at rette dem til ved formaninger og trusler først, og derefter skulle de sætte de uskikkelige til tvang og ave i Børnehuset på Christianshavn, stadig under fattigvæsenets ansvar og stadig med henblik på at sikre børnenes forsørgelse, men også at opdrage og forbedre dem. Børnehuset husede i 1700-tallet flere hundrede fattige, ulydige og småkriminelle børn, som blev forsørget i huset ved at arbejde i spinderiet og modtage undervisning af husets præst og degn i et indrette skolerum i huset.⁶²⁴

Arbejdshjælp er også en almisse

Ifølge *forordningen om betlere* (1683) skulle de fattige, som gerne ville arbejde, hjælpes til at finde en arbejdsplads og dem som ikke ville arbejde, skulle tvinges til at arbejde. Men hvordan? Arbejdskravet havde været fattigforsorgens følgesvend siden reformationen og de gennemgåede love, forarbejder og kongelige breve har vist en øvrighed, som løbende har forsøgt at forholde sig til, hvordan arbejdskravet kunne støttes ved opdragelse, uddannelse eller tvang. Den oplysningstidsorienterede forskning har argumenteret for, at det først var i slutningen af 1700-tallet, at fattigforsorgen inkluderede forestillinger om at hjælpe de arbejdsløse fattige med almisser og arbejde, samt fik fokus på at re-uddanne og rehabiliterer de dovne og uærlige fattige. De fattige skulle først med oplysningstiden "koloniseres" med en kristen moral, gøres lykkelige og de arbejdsduelige skulle inkluderes som rette almisselemmer under fattigvæsenets ansvar.⁶²⁵ Meget ændrede sig i slutningen af 1700-tallet, eksempelvis fremhævede Peter

⁶²³ Den første spindeskole oprettes af Niels Ryberg 1777, hvilket voksede i 1780'erne, hvor børn blev undervist om formiddagen og spandt om eftermiddagen og aftenen. Der var flest i skolerne om vinteren, da markarbejdet tog børnene fra skolerne om sommeren. Spindeskolerne tabte terræn ved landboreformerne, Jørgensen, 224.

⁶²⁴ Valentin, "Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800", 98, 186-89.

⁶²⁵ Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 66-74.

Henningsen, at tiggerne blev anset som ofre for dårlige omstændigheder, hvor de i 1730'erne blev anset som modvillige individer.⁶²⁶ Men uanset årsagen bag behandlingen af tiggere, så var formålet i 1730'erne også at forbedre og hjælpe tiggerne, ikke kun straffe dem for deres modvillighed. Ifølge direktionskommissionen var arbejdshjælp også en almisse og et ansvar hos fattigvæsenet.⁶²⁷ Synden skulle straffes, og dette var kongen og dermed også fattigvæsenets pligt, men de påtog sig samtidig en pligt til at forbedre individet. Det er formålet med de efterfølgende afsnit først at uddybe, hvordan kongen tog ansvar for de arbejdsvillige og de arbejdsmodvillige i 1708-lovene, dernæst hvordan kongen og fattigvæsenet søgte at hjælpe både de villige og modvillige arbejdsduelige fattige mennesker i arbejdshuse med forskellige grader af tvang og forbedring.

Et kristent og kongeligt ansvar for de arbejdsvillige fattige

Allerede i 1500-tallet var der tegn på, at arbejdsdueligheden ikke var en hård grænse for vurderingen af, hvem der kunne modtage almisser i form af penge- eller fødevarer. Ærlige tjenestepiger, sognepræster, skolebørn og ulykkesramte mennesker kunne alle få del i almisserne (jf. kapitel 4 og 5). Der var dermed arbejdsduelige iblandt definitionen af rette almisselemmer allerede før 1708-lovene, der dog yderligere forstærker synligheden af deres tilstedeværelse. Det første udkast til 1708-fattiglovene, *Litra A*, beskrev, at det var en del af kongens ansvar for de fattige at tage vare på deres beskæftigelse.

Wi Frederich dend fierde [...] giöre alle Witterligt, at ihvorvel Voris Elskelig kiere Hr. fader Salig og høyloflig ihukommelse ved allernaadigste udgifne forordninger og befalinger haver draget særdelis Christelig og kongelig omhyggelighed for hvorledis fattige Mennsker saa vel i Kiøbstederne som paa Landet i vore Riger og Lande, som kunde findes i saadan tilstand at de selv intet til føde eller underholdning kunde fortiene, dermed til nødtørft kunde worde forsiunet, og de til arbeid tienlige der til hielpes og fra leddiggang holdes, saa at Betlerie og Tryglerie kunde afskaffes, og enhver fra besværlig overløb i saa maade befries, item ald uskik, som af Tiggerie og Leddiggang forarsages, forekommes.⁶²⁸

⁶²⁶ Henningsen, "Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800", 346f. Den negative vurdering af tiggerne er tydelig i Christen Worms forslag fra 1730 om fattigforsorgens forbedring, se K.Sj.R. 330.

⁶²⁷ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, direktionskommissionens kommentar ved ekstrakt af Sehesteds forslag.

⁶²⁸ D43, Litra A forord. Min understregning.

Fattigforsorgen, forstået som at sikre føde og forsørgelse for dem, som ikke selv kunne arbejde, og at hjælpe dem, som kunne arbejde, til at få en tjeneste, blev beskrevet som et kristent og kongeligt ansvar. Kongen havde ansvar både for de uarbejdsdygtige i nød og de arbejdsdygtige, der skulle holdes fra lediggang. Frederik 4. vedtog denne formulering og den udgjorde skabelonen til forordene i 1708-lovene, som fastslog, at det var kongens kristne og kongelige ansvar at sætte ind fra undersåtternes barnsben med den korrekte opdragelse og undervisning til et liv i tro og arbejde og siden følge de fattige i voksenlivet ved at forsørge dem, som ikke kunne klare sig selv, hjælpe ledige mennesker til arbejde ved at sørge for oprettelse af arbejdspladser og tvinge de arbejdsu villige til at arbejde, samt straffe dem for deres modvillighed.

1708-lovene inkluderede arbejdsduelige mennesker blandt de almisseberettigede, da arbejdsduelige fattige mennesker, der ikke kunne tjene nok til deres eget eller deres families livsophold fremover skulle kunne modtage almisser:

[København] De som herefter for rette Almisse-Lemmer skal ansees skal være disse [...] 6. Fattige Folk, som kand beviise, at de ey med deris Arbejd kan fortiene Brødet til sig og Børn uden hielp af Almisse.⁶²⁹ / [Landet] Endeligen skal og dennem som formedelst slet Helbred, mange smaa Børn, eller andre lovlige Aarsager ikkun lidet og ikke saa meget kand fortiene, at de der af kan subsistere, nogen Hielp tillegges.⁶³⁰

Arbejdsduelige, fattige mennesker skulle fra 1708 kunne modtage hjælp af fattigvæsenet, efter at de syge, fattige voksne og forældrelose børn havde fået deres portion. Samtidig skulle de dog "alvorligen tilholdes og tiltænkt være, det meeste mueligt er, at stræbe for deris Brød og Livs-Ophold".⁶³¹ Uden for København kunne ulykkesramte fattige mennesker desuden fortsat få tilladelser til at samle almisser.⁶³² Fattigforsorgen blev hermed defineret til også at rumme indsatser, der skulle hjælpe arbejdsduelige mennesker i nød til at komme på rette fod igen eller holde sig ude af den værste nød. Hvor fattiglovene i 1708 på forskellig vis er blevet fremhævet som love, der afgrænsede fattigvæsenets ansvar til penge- eller kostalmisser for de "rette almisselemmer", så viser min analyse at lovene inkluderede både de såkaldte "værdige" og "uværdige" fattige under fattigvæsenets ansvar, hvori de arbejdsduelige, fattige mennesker og tiggerne også havde deres centrale plads.⁶³³

⁶²⁹ *København*, 1708, 1. del §9.

⁶³⁰ *Købstæder og land*, 1708, 2. del §3.

⁶³¹ *København*, 1708, §13.

⁶³² *Købstæder og land*, 1708, 1. del §12.

⁶³³ "werdig" blev kun nævnt to gange i *fattigloven for København* og kun for at definere at de indsamlede almisser skulle gå til "de rette almisselemmer". Jeg vil argumentere for, at det ikke

Arbejdshjælp ved manufakturer for de villige

En stor del af 1708-lovene handlede om, hvordan fattigvæsenet kunne hjælpe de fattige arbejdsvillige til at finde arbejde. Forarbejdet til 1708-lovene udtrykker desuden, at der formentlig allerede var adskillige projekter i gang som sigtede mod at hjælpe de fattige med arbejde. Ifølge generalprokurør Benzons skulle uldmanufakturer angiveligt beskæftige en del fattige, hvilket havde formindsket antallet af omløbende tiggere, Guldhuset i København ansatte fattige folk og hospitaler ansatte kvinder til at undervise pigebørn i at spinde i stedet for, at de gik ledige i ungdommen.⁶³⁴

Manufakturernes blev anset for et centralt redskab i fattigforsorgen, da de fattige både skulle hjælpes til føde og arbejde. Ifølge et udkast til 1708-lovene (*Project E-187* fra 1707) skulle ”de som ere beqvemme til at gjøre noget med hænderne oc gierne vill Arbeide, om de kunde faae noget at fortiene” hjælpes ved at alle stifter i riget sørgede for at oprette flere manufakturer.⁶³⁵ Gehejmekonseilet forandrede efterfølgende ordlyden til en strengere version: ”at alle arme, som kunde arbeide, enten de ville eller ey skulle hensendis til visse steder at arbeide hvor Manufacturer ere indrettede”. De betonedede, at manglen på manufakturer i riget, ”hvor fattige folk kunne fortiene deris føde”, var den største årsag til ”de armes mængde”.⁶³⁶ Fattiglovene fra 1708 beskrev ikke videre tiltag angående manufakturhuse, men gentog blot, at ”alle fattige, som kunde arbeide, enten de ville eller ej, skal til de Byer, hvor Manufacturer ere indrettede, hensendes til Abeid”.⁶³⁷

Kongen bad i 1732 direktionskommissionen regulere fattigforsorgen på landet. Direktørerne befalede derfor alle fattiginspektører til at indrette omgangsforsørgelse, hvor de fattige skulle vandre fra gård til gård i stedet for at bonden betalte en årlig almisse. I de efterfølgende klager og indberetninger, som indløb til kongen blev der stillet spørgsmålstegn ved, hvad fattiginspektørerne og stiftsøvrigheden skulle stille op med de arbejdsduelige fattige tiggere, da de ingen steder havde at sende ”de fattige som kunde og burde arbeide for deris føde” hen, som loven ellers bød dem.⁶³⁸ Stiftsøvrigheden på

giver mening at udbrede denne afgrænsning til hele fattigvæsenets virke. Henningsen, ”Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 26ff; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørehed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 62; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 150–56, 175f.

⁶³⁴ D43, Benzons betænkning. K.Sj.T. 58, 11 marts 1702. Guldhuset var et manufaktur, hvor fattige mennesker forarbejdede tekstiler, der blev solgt til militæret. Det gik konkurs i 1714, jf. Christensen, *Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil c 1730*, 156.

⁶³⁵ D43, *Project E-187*, §7.

⁶³⁶ D43, *Project E-187*, note ud for §7.

⁶³⁷ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §6.

⁶³⁸ Befalingen: Sj.T. 117, 7. marts 1731; Indførelse af omgangsforsørgelse: Sj.T. 148, 28. marts 1732; indeholder klager: K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733. K.Sj.T. 130, 17. marts 1732.

Fyn indberettede til kongen, at kommandanterne ved fæstningerne værgede sig ved at tage imod arbejdsduelige tiggere og det var problematisk, hvis ikke umuligt at føre dem til spindehuset i København (Børnehuset).⁶³⁹ Fra fattiginspektørerne i Kolding var problemet omkring de arbejdsduelige fattige ét iblandt flere, da de beskrev, at det var noget nær umuligt for dem at opfylde det omfangsrige ansvar for de mange forskellige fattige mennesker, som de stødte på i herredet:

I hospitalerne er ingen plads vacant. Hvert sogn har meere end nock i deris egne at underholde; Manufactur findes her ingen ilandet af at sende de sterke til; De syge og udlevede, er ingensteds at sende. Og om saa mand fragtede et fahrtøyt til kiøbenhafn med saadanne Mennisker blev de venteligen ike imodtagen; icke heller slutteligen rum til den ventende mengde. Og hvorfra skulle deris føde og pleie tages, til vandet blev seilbahr?⁶⁴⁰

Dette eksempel illustrerer, at det ansvar som fattigvæsenet skulle varetage inkluderede sygepleje, forsørgelse og arbejdshjælp/tvang, og inkluderede dermed en forsorg for både arbejdsduelig og svage fattige mennesker. En stor del af fattigvæsenets problemer var, at manufakturernes og forsorgsinstitutionernes var centreret i København, og at der kun var ét tvangsmanufaktur, nemlig Børnehuset på Christianshavn. Manufakturer havde lidt under Frederik 4.s regeringstid, hvor krig og pest havde lukket meget ned, men Christian 6. genoprettede kommercekollegiet i 1735 og satte skub i genopbyggelsen af manufakturvirksomhederne i hele riget.⁶⁴¹ Da direktionskommissionen for fattigvæsenet og militæretaterne omkring 1733 diskuterede fordelingen af ansvaret for de fattige i København, diskuterede de i høj grad også, hvordan manufakturer skulle indrettes til at beskæftige de fattige arbejdsduelige og på den måde forebygge ledighed og tiggeri.⁶⁴² Manufakturer var ligeledes et vigtigt redskab i Christen Worms omfattende forslag til at forbedre de fattiges forsørgelse og afskaffe tiggeriet fra 1730.⁶⁴³

Manufakturernes blev af kommercekollegiet anset som nyttige redskaber til at beholde arbejde og fortjeneste inde i riget, til at befolke landet, men også til at komme fattige mennesker til hjælp og forebygge, at de greb til tiggeri. *Industriens historie* har fremhævet, at der gjorde sig ”et stærkt socialpolitisk moment gældende i bestræbelserne

⁶³⁹ K. Sj.T. 356, 30. oktober 1733.

⁶⁴⁰ K. Sj.T. 356 30 oktober 1733, brev fra Kolding 8 marts 1732.

⁶⁴¹ Christensen, *Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil c 1730*, 156–69.

⁶⁴² K.Sj.T. 179, 8. maj 1733.

⁶⁴³ K. Sj. R. 330, 6. oktober 1731. Kancelliets kommentar til §14 og 16 i Worms forslag, Worm fokuserede især selv på Møns manufaktur.

for udviklingen af en dansk industri”.⁶⁴⁴ Inger Nørgaard har fremhævet, at det var i oplysningstidens ånd, da staten i 1771 som noget nyt påtog sig en pligt til at give arbejde til de arbejdsvillige fattige og på denne måde inkluderede de arbejdsduelige fattige i fattigvæsenets ansvarsområde.⁶⁴⁵ Mine undersøgelser peger på, at der er et hidtil overset element af socialpolitik i manufakturpolitikken før 1770’erne og selvom *Industriens historie* påpeger det sociale element, så kan det kun læses enkelte steder. Manufakturer var i 1730’erne hovedsageligt statsligt drevet og indrettet til at skaffe beskæftigelse til de arbejdsløse, der ellers var landet til byrde. Staten prioriterede garnspinderier og produktionen af grove varer over de finere varer, fordi det kunne beskæftige flere hænder.⁶⁴⁶ En linnedspindedirektion i København oprettede eksempelvis statsstøttede spinderier i 1736, som et kærligheds og patriotisk værk til de fattiges bedste, så de kunne vænnes til flittighed og stilhed, samt vænnes fra ørkesløshed og tiggeri.⁶⁴⁷

En anden stor del af lovgivningsarbejdet omkring 1708-lovene handlede om, hvordan kongen og fattigvæsenet kunne komme tiggeri og løsgænger til livs (især i København) ved at tvinge de arbejdsuvillige til arbejde i institutioner såsom Børnehuset og et planlagt Rasphus. Som jeg har berørt flere gange, så inkluderede fattiglovene de modvillige og arbejdsuvillige fattige mennesker under fattigvæsenets ansvar ved siden af de villige arbejdsduelige, der af forskellige årsager havde brug for hjælp. De modvillige skulle modtage hjælp ved tvang til at arbejde og modtage undervisning i troen. Fattiglovene beskrev flere gange, hvordan stærke løsgængere og modvillige mænd og drenge skulle sendes i et Rasphus, kvinderne og pigerne i Spindehuset.⁶⁴⁸ Hvis fattiglovene læses alene kan de give det indtryk, at tiggerne skulle tvinges til arbejde og på den måde blive straffet for deres forseelser. En sådan læsning har ofte været brugt som belæg for fortolkningen af, at fattigforsorgen handlede om at hjælpe de ”værdige” og at loven derudover søgte at ekskludere de ”uværdige” fattige til straf alene ved tvangsarbejde.⁶⁴⁹ Der blev udarbejdet en anordning til det planlagte Rasphus i 1708, som

⁶⁴⁴ Jørgensen, *Industriens Historie i Danmark. Tiden 1730-1820.*, 66–68.

⁶⁴⁵ Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874.*, 67f.

⁶⁴⁶ Jørgensen, *Industriens Historie i Danmark. Tiden 1730-1820.*, 30–32, 70.

⁶⁴⁷ Jørgensen, 88, 116, 222.

⁶⁴⁸ Begge huse var tiltænkt at blive indrettet i forbindelse med Børnehuset, så kvinder, mænd og børn var adskilte. De to nye afdelinger skulle ideelt set frigøre plads til, at Børnehuset kunne tage sig af fattige, forældreløse børn, som intentionen var ifølge *Anordningen om Børnehuset (1708)*. Rasphuset blev dog ikke bygget og Børnehuset fungerede fortsat alene som et (spinde)arbejdshus og et straffearbejdshus for mænd, kvinder og børn, Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741.*, 147–56; Valentin, “Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800”.

⁶⁴⁹ Henningsen, “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 26ff; Nørgård, *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed*,

imidlertid giver et indblik i, at Rasphuset ikke alene var tiltænkt straf, men skulle forbedre de arbejdsduelige, men modvillige, fattige menneskers liv og tro.

Arbejdstvang i fattigvæsenet

Ideen om at indrette et Rasphus var allerede i spil i starten af århundredet, da en kommission, som i 1702-3 arbejdede med den københavnske fattigforsorg og tiggerproblem, foreslog at "Rasphouse oc Spindehuuse" skulle indrettes i forbindelse med Børnehuset som institutioner, der kunne tvinge stærke tiggere og løsgængere til at arbejde. Kommisærerne forestillede sig, at letfærdige kvinder og stærke tiggere kunne tjene til deres egen forsørgelse ved arbejde uden at være i kontakt med "andre umyndiges eller fattiges huuse" i sådan "et Tugthus eller Spindhus". Kommisærerne foreslog, at der blev ansat gode "Tugtemestre oc mødre", som kunne straffe de indsatte, hvis de blev dovne og efterladende. Kommisærerne i 1703 tog også hensyn til de fattige mennesker, "som gierne ville arbeide oc ingen arbeid kand faa". Her foreslog de, at byens købmænd kunne oprette nogle små manufakturer, hvor de fattige arbejdsvillige kunne ansættes. Kommisærerne betonedede, at manufakturerne også skulle virke som steder, hvor fattige børn kunne udlæres i håndværk.⁶⁵⁰ Dette afspejler et bredt fokus på arbejdshjælp.

Udkastet fra 1708 til, hvordan det planlagte Rasphuset skulle virke til dagligt viser, at huset skulle fungere som de rammer, der holdt de indsatte til et kristen liv med undervisning i troen og arbejde under fattigvæsenet som den ansvarlige øvrighed. Rasphuset skulle fungere som et sted for afstraffelse af løsgængere ved hårdt tvangsarbejde, håndværkslære for unge eller ulydige drenge, kirkegang og undervisning.⁶⁵¹ Den politikommission, som gennemarbejdede et udkast til anordningen ønskede ikke, at Rasphuset blev opfattet som et fængsel. Kommissionen noterede, at udkastets brug af ordet fangefoged "ville falde noget odieus" (forhadet, modbydelig) og foreslog, at titlen skulle ændres til "tugte- og undertugtemester", og "fanger" blev ændret til "indsatte".⁶⁵² Tugt var i 1700-tallet forstået som et redskab til undervisning og disciplinering både i børneopdragelse og i relationer mellem overordnede og underordnede voksne i hushold.⁶⁵³ Forandringerne i titlerne blev ikke forklaret mere i detaljer, men titlen "tugtemester" signalerede nærmere undervisning og opdragelse kombineret med straf som et redskab til forbedring, end udelukkende tilfangetagelse, fængsel og fysisk afstraffelse for en

filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874., 62; Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*, 150–56, 175f.

⁶⁵⁰ K.Sj.T. 58, 11 marts 1702, punkt II i betænkning fra 31. august 1703.

⁶⁵¹ *Anordning angaaende et Rasphus*, Sj.R. 207, folio 658, 26. oktober 1708.

⁶⁵² K.Sj.R. 207, 26. oktober 1708. Brev af 7. august 1708.

⁶⁵³ Østhus, "Contested authority. Master and servant in Copenhagen and Christiania 1750-1850", kapitel 7.

forbrydelse. Denne forandring signalerer at Rasphuset skulle være et sted, hvor de indsatte kunne holdes i ”tugt og ave”, være det sig voksne løsgængere med en dom over sig eller ulydige og ryggesløse drenge, som forældrene selv ønskede indsat.⁶⁵⁴ Huset skulle indrettes med jernstænger og forhindre udbrud, men huset skulle ikke være lukket af fra omverden. Rasphuset skulle være åbent for besøgende som af ”nysgierrighed eller couriositet begierer at vil see dend tugt eller ave, som der holdes inde” og de skulle præsenteres for en fattigbøsse, hvori de kunne give ”hvad dennem got siunes”.⁶⁵⁵ De værelser ”som ere oven paa” (adskilt måske) skulle direktionskommissionen indrette til håndværkslære og ansætte håndværksmestre, som her kunne oplære ”løse og modtvillige” drenge. Håndværksmestre skulle holde drengene i god ave, til arbejde og straffe dem, når de var forsømmelige, dovne eller onde. Skolemestre skulle undervise drengene i katekismen og i ”anden gudsfrygt”, samt holde morgen og aftensang med dem.⁶⁵⁶ Dette viser, at Rasphuset skulle være en institution både for raspning af træ og andre håndværk for drengene, da raspning af træ var et hårdt og giftigt arbejde, som det formentlig kun var meningen, at de voksne løsgængere indsat for dom skulle udføre.

Anordningen om Rasphuset illustrerer, at øvrigheden bestræbte sig på mere end blot at straffe ”uværdige”, dovne mennesker. De forestillede sig en institution, der kunne varetage ansvaret for vildfarede undersætter, som aldrig havde eller ikke kunne modtage en ordentlig opdragelse af deres egne forældre. Fattigvæsenet skulle holde de vildfarede i ”tugt og ave”, hvor straf blev kombineret med tvingende rammer for et liv i arbejde og tro. Anordningen definerede ansvaret hos forskellige ansatte for de indsattes arbejde, rene klæder og omgivelser, sygepleje og ordentlig kost, samt gudstjeneste og undervisning. Tugtemesteren skulle have det overordnede ansvar med huset, de indsatte, arbejdet, redskaberne og de andre ansatte (en undertugtemester, en portner, en spisemester og en skolemester).⁶⁵⁷ Dagene skulle indrettes med arbejde, bøn, bibellæsning og salmesang, og søndagene skulle helliges gudstjeneste og katekismusundervisning for både børn og voksne.⁶⁵⁸ Ifølge anordningen kunne dem som opførte sig mest gudfrygteligt opnå at forkorte deres ”fængsels og tvangs tiid”.⁶⁵⁹ Anordningen om Rasphuset giver indblik i forståelsen af nogle af de opgaver som

⁶⁵⁴ *Anordning angaaende et Rasphus*, 1708, §35. (herefter AR) Forældre måtte bede om tilladelse til at få deres ulydige store og stærke drenge indsat til ”tugt og ave”, men direktionskommissionen skulle først undersøge, at forældrene ikke gjorde det af ivrighed eller ondskab. Forældrene skulle betale for sønners ophold såfremt de ikke var fattige.

⁶⁵⁵ AR, 1708, §6.

⁶⁵⁶ AR, 1708, §8.

⁶⁵⁷ AR, 1708, §1.

⁶⁵⁸ AR, 1708, §33, 36.

⁶⁵⁹ AR, 1708, §29.

fattigvæsenet skulle varetage. Ideen om, at de mest gudfrygtige kunne gøre sig håb om at forkorte deres ophold fremhæver, at fattigvæsenet skulle forbedre de voksne modvillige fattige igennem arbejde og tvang. Desuden kan ideerne om, at huset skulle tage ansvar både for forældreløse gadedrenge og ulydige drenge med forældre ses som et udtryk for, hvordan fattigvæsenet søgte at leve op til deres ansvar for at forebygge, at ungdommen via tiggeri og lediggang endte i en forsmædelig og skamfuld død. Fattigvæsenet var dermed en institution, som skulle bistå forældre i at opdrage de ulydige og modvillige børn eller tage helt over.

Rasphusets formål blev indskrænket som en hård straffeform for mandlige løsgængere, da det endelig blev oprettet i Børnehusets kældre omkring 1740, men mange af de ideer om, at fattigvæsenet havde ansvar for mere end at straffe de modvillige tiggere, var allerede inkorporeret i Børnehusets virke. Historiker Emilie Luther Valentin har for nyligt argumenteret for, at Børnehuset i løbet af 1700-tallet i stigende grad blev fanget i dets dobbelte funktion som fattigforsorgsinstitution med ansvar for opdragelse, arbejdshjælp og de modvilliges tvang og et stigende ansvar som straffeanstalt og fængsel for grovere forbrydere. Dette overbelastede huset, men da det københavnske fattigvæsen blev reorganiseret i 1792 og alle sogne i byen blev pålagt at oprette arbejdshuse, hvor de fattige kunne sættes til at arbejde, faldt antallet af tiggere i Børnehuset betydeligt.⁶⁶⁰ De oprindelige tanker om Rasphuset og brugen af Børnehuset viser, at fattigvæsenet påtog sig ansvar til at hjælpe og tvinge fattige arbejdsduelige mennesker til at arbejde. Det var ikke et nyt ansvar i 1792, men et der nu ikke længere skulle foregå primært i Børnehuset, men i nye arbejdshuse. Børnehuset havde i hele 1700-tallet været en overbelastet institution og direktionskommissionen satte allerede i 1730'erne skub i andre projekter, som skulle varetage lignende forbedringsorienteret ansvar for de arbejdsmodvillige fattige.

Tugt- og manufakturhuse for de modvillige, arbejdsduelige fattige

I 1730 appellerede Christen Worm til kongen om at bringe bedre orden i fattigforsorgen, da der ifølge Worm var ressourcer nok i riget til at forsørge de fattige (ingen tiggere var fundet døde af sult, forklarede Worm) og kongen ville vinde undersåtternes hjerte ved at afskaffe tiggeriet og sikre de fattiges forsørgelse. Kongen kunne samtidig vinde Guds hjerte, hvis han sørgede for at tvinge de ”mange ugudelige og vildfarede mennesker” på bedre veje, så de ”lærer at kiende Gud, samt i deris ansigters sved, efter Guds befaling,

⁶⁶⁰ Valentin, “Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800”, 73–114.

erhverfver deris brød, saa fremt de hafve sterke lemmer.”⁶⁶¹ Gehejmekonseilet og danske kancelli erklærede sig enige med Worm i hans observationer i 1731 og bad ham uddybe sine forslag til fattigforsorgens forbedring, deriblandt hans forslag om at oprette et nyt tugthus på Møn.⁶⁶²

Det tog imidlertid nogle år førend Møns tugt og manufakturhus åbnede dets døre og i 1739 foretog kongen og direktionskommissionen (igen) en række administrative forandringer i fattigvæsenet i forsøget på at skabe bedre forhold for de fattige og afskaffe tiggeriet.⁶⁶³ Ifølge direktionskommissionen fungerede fattigforsorgen endnu ikke ordentlig, fordi der (stadig) ikke var midler nok, men også fordi militæretatens fattige var en byrde for de borgerlige fattigkasser, at loven blev forsømt og endelig betonedede de, at der manglede ”tugt og arbejdshuse, hvorudi modtvillige og lade betlere kunde hensettes til arbeide og holdes i tvang.”⁶⁶⁴ Læst sammen med de tidligere omtalte klager over manglen på arbejdssteder til de fattige, så peger det på, at forbedring og opdragelse af de voksne vildfarede fattige mennesker var forstået til at være en central del af fattigvæsenets ansvarsopgaver og en del af fattigforsorgen. Det nye tugt- og manufakturhus i byen Stege på Møn startede med dets første kvindelige tigger i sommeren 1739, som en institution under direktionskommissionens ansvar.

Flere tugt- og arbejdshuse var ifølge direktionskommissionen i 1737 nødvendige, fordi Børnehuset var overbelastet af indsendte tiggere og forbrydere med dom fra begge riger. Børnehuset husede omkring 300-400 mennesker i 1730'erne.⁶⁶⁵ Flere tugthuse var ifølge direktionskommissionen nødvendige for at sikre, at ”betlerie kand afskaffes, og de, der nu løbe om og trøgle, særdeeles Børn vennes til ved arbeide at forhverve deres brød”.⁶⁶⁶ Direktionskommissionen foreslog at oprette et nyt tugthus i nogle ubrugte bygninger på øen Møn syd for Sjælland, hvor der tidligere havde været en navigationsskole. Møns tugthus blev en mindre institution end Børnehuset, men skulle også fungere som et klædemanufaktur. Direktionskommissionen ønskede at sikre husets

⁶⁶¹ K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731. indledning på Christen Worms forslag 1730.

⁶⁶² Der blev også oprettet tugthuse i Viborg og Odense, samt i Norge, Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741*. K.Sj.R. 330, 6. oktober 1731. Gehejmekonseilets note efter forslaget.

⁶⁶³ Sj.T. 601-610, 6. november 1739.

⁶⁶⁴ K.Sj.T. 601, 6. november 1739.

⁶⁶⁵ K.Sj.T. 229-230, direktionskommissionens brev 9. april 1737. Siden 1734 skulle tiggere dog ikke længere sendes til København, men sættes i gabestok eller i arresten, se Sj.T. 5. februar 1734. Denne regel baserede sig på indberetninger om problemer med at sende tiggere mod København, både fordi det var dyrt, men også fordi øvrighederne på vejen ikke nødvendigvis sendte dem videre, K.Sj.T 356, 30. oktober 1733. Børnehuset kæmpede dog løbende med overbelastning, gæld o.l. Stuckenberg, *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741*, 156; Valentin, “Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800”, 79.

⁶⁶⁶ K.Sj.T. 229-230, april 1737, direktionskommissionens brev 9. april 1737.

virke ved at starte i det små med plads til fem lemmer og sikre husets gode ry, hvorfra huset kunne udvides. I de første årtier husede Møns Tugthus omkring 40 lemmer, mens det i 1790'erne var steget til omkring 150.⁶⁶⁷ De forestillede sig, at huset skulle virke som et sted, hvor forældre kunne sende deres ulydige, vanartige og selvrådige børn til forbedring mod betaling; en ordning, som på ”andre steder” har ”ophiulpet mange saadanne huuse, som ellers icke saa læt hafde kommet i stand”.⁶⁶⁸ Derfor ønskede direktørerne ikke, at manufakturvirksomheden i Møns Tugthus skulle sættes i gang ved hjælp af arbejdskraft fra Børnehusets lemmer. Direktørerne frygtede, at børnehuslemmerne ville ”decreere huset og forvolde folck een afskye for at indsette nogen der til forbedring, som kunde betales penge for, og bringe huuset nogen indtægt”. Direktørerne frygtede med andre ord, at børnehusets lemmer ville bringe en følelse af uærlighed til Møns tugthus og hæmme forældres lyst til at indsætte deres egne børn af frygt for at de tilegnede sig uærlighedens stigmatisering.⁶⁶⁹ Direktørerne foreslog, at huset i stedet startede ud ved at indsætte stærke kvinder, som mere end en gang var blevet taget i tiggeri fra Sjællands stift.⁶⁷⁰ Der indkom hurtigt kvindelige, men også mandlige tiggere, samt ulydige børn til opdragelse og forbedring.⁶⁷¹

I opstartsfasen var det en udfordring, at der var tilknyttet donationer til navigationsskolens virke, fordi direktionsskmissionen ønskede at overtage og bruge midlerne på at indrette tugthuset. Donationerne skulle imidlertid specifikt bruges på skole og læring i bygningerne ellers skulle de hjemfalde til donatorernes arvinger. Direktionsskmissionen ønskede, at kongen ville tillade, at midlerne kunne bruges til tugthuset i stedet:

Da der i mangfoldige aar ingen i skolen har været oplærte, men bygningen end og efter den høyeste salig konges [Frederik 4.] befaling har været sat paa auction, uden at kunde selges, motte deraf flyde, at deris intention som har givet til skolen, mere krenkes, naar bygningen nedfalder, uden at nogen lærer noget, end om det bliver brugt til et tugt- og manufactur huus, i hvilket de fattige kunde oplæres til at frygte gud og vennes til at arbejde.⁶⁷²

⁶⁶⁷ Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 97f.

⁶⁶⁸ K.Sj.T. 111, 6. marts 1739, direktionsskmission brev 7. februar 1739. Dette blev en vigtig funktion, se Koefoed, "Households and state-building in early modern Denmark. A disobedient child".

⁶⁶⁹ Angående uærlighed, se Krogh, *Det store natmandskomplot*, 77–84.

⁶⁷⁰ Sj.T., K.Sj.T. 111, 6. marts 1739.

⁶⁷¹ Indkomne breve og domme, 1737-1744, Møns Tugt- og Forbedringshus.

⁶⁷² K.Sj.T. 229-230, april 1737 *Angl. Navigationsskolen paa Møen at indrettes til et Manufactur og tugt-huus*, ekstrakt over direktørernes breve.

Direktionskommissionen lagde vægt på, at donationerne var givet for at understøtte læring, og læring var netop ifølge dem hovedformålet med et tugthuset, der skulle oplære de fattige til tro (gudsfrygt) og arbejde. Kongen godkendte, at midlerne blev brugt til at indrette et tugthus, der skulle virke som et spindemanufaktur ligesom Børnehuset på Christianshavn.⁶⁷³ Direktionskommissionen gik efterfølgende i gang med at indrette tugt- og manufakturhuset på Møn, som skulle fungere direkte under deres ledelse og i maj 1738 sendte de et udkast til en fundats for ”Møns Tugt, Spinde og Manufacturhus” ind til kongens godkendelse, som lagde vægt på husets læringsvirke. Christian 6. bad imidlertid direktionskommissionen om at forsætte tugthuset uden en fundats, hvilket han begrundede med at ”det er betenkeligt at ophæve en gammel stiftelse [navigationsskolen], og indrette noget nyt, førend mand fuldkommen kand være forsikret om dets nytte, og at øyemærket, hvorfore det skeer, kand derved opnaaes.”⁶⁷⁴ Dette svar tyder på, at Christian 6. ikke ønskede at give arvinger muligheden for at hjem søge donationerne. Direktørerne kan have valgt at lægge større vægt på tugthusets læringsvirke end de ellers ville, på grund af ønsket om at beholde de økonomiske midler. Desuagtet, så giver udkastet et godt indtryk af, hvordan fattigvæsenet skulle varetage deres ansvar for de arbejdsduelige, modvillige fattige i Sjællands stift. I lyset af de over for nævnte udkast til fundatser og anordninger for børnehuse, tugthuse, rasphuse og vajsenhuse, så var læringsaspekterne i Møns udkast formentlig ikke pure opspind.

Ifølge udkastet til fundatsen var formålet med tugthuset at afskaffe tiggeriet og ”sette Dofne, Lade og Uskickelige Menisker udi Arbeide og ave”, hvorved Guds ære blev fremmet og befolkningen befriet fra omløbende tiggere.⁶⁷⁵ Huset skulle til daglig ledes af en spindemester, som skulle oplære tugthuslemmerne i spinderi og holde dem til arbejdet. Han skulle også undervise andre fattige mennesker på Møn i spinderi og de fattige almissemodtagere i Stege by, der ”haver saa føre og sunde lemmer at de endnu formaae noget at arbeyde”, blev forpligtet til at hente hør og blå fra tugthuset til forarbejdelse.⁶⁷⁶ Lemmerne skulle indsættes til forbedring for at lære lydighed og villighed.⁶⁷⁷ Mesteren skulle holde et nært opsyn med lemmerne og opmuntre dem til at gøre deres arbejde i lyst og med flid. Desuden til at vise forbedring, hvorved de kunne gøre sig håb om at tjene lidt ekstra eller at forkorte deres ophold.⁶⁷⁸ Lemmerne skulle undgå dovenskab, forsømmelse, genstridighed, banden ellers risikerede de straf.

⁶⁷³ Sj.T. 229, 26. april 1737.

⁶⁷⁴ Sj. T. 715, 19. december 1738.

⁶⁷⁵ K.Sj.T. 715, 19. december 1738, Fundats over Møns Tugthus, §2.

⁶⁷⁶ K.Sj.T. 715, 19. december 1738, Fundats over Møns Tugthus, §6.1.

⁶⁷⁷ K.Sj.T. 111, 6. marts 1739, direktionskommission brev af 7. februar 1739.

⁶⁷⁸ K.Sj.T. 715, 19. december 1738, Fundats over Møns Tugthus, §6.4.

Mesteren kunne straffe for små daglige forseelser, ellers tilfaldt det husets inspektører (byfogeden, provsten og ridefogeden) at straffe grovere forseelser med fængsel på vand og brød, og ved meget grove forseelser skulle direktionen gives besked og afmåle en straf.⁶⁷⁹ Lemmernes hverdag skulle bestå af arbejde, bøn og salmesang. Steges provst skulle holde gudstjeneste og sikre at lemmerne ”udi deres saligheds sag vorder betient”. En præstestuderende skulle holde prædiken og undervise i katekismen alle søndage og helligedage, og nogle gange om ugen ”examinere lemmerne udi deres saligheds kundskab”.⁶⁸⁰ Dette viser, at selvom opholdet i tugthuset var en straf for tiggeri, så skulle den ikke automatisk ledsages af fysisk afstraffelse, da den fysiske afstraffelse kun blev beskrevet i forbindelse med forseelser, der blev begået under opholdet. Dette er formentlig et udtryk for, at tugthusstraf for tiggeri lå i selve tvangen og ikke en fysisk afstraffelse.

Fundatsen gjorde det klart, at direktionen havde det overordnede ansvar for tugthuset og dets lemmer, men fundatsen knyttede dertil Steges regne- og skriveskole til tugthusets administration.⁶⁸¹ Inklusionen af Steges skole i fundatsen er formentlig et udtryk for fattigvæsenets omfattende ansvarsområde, der også inkluderede læring og den basale katekismus uddannelse. Læring var det centrale formål for direktionens virke i Stege og de bestræbte sig med tugthuset på Møn på at leve op til det ansvar 1708-loven foreskrev om, at de skulle hjælpe de fattige arbejdsduelig til at holde sig fra lediggang og alle følgende onde laster. Tugthuset var en fattigforsorgsinstitution, der skulle varetage en blanding af undervisning og disciplinering med det formål at forbedre de modvillige, dovne arbejdsduelige fattige og integrere dem i samfundet igen, når de havde vist at de kunne gøre nytte ved flittigt arbejde i lydighed.

Min analyse af udkastet til Møns Tugthus fundats og forståelsen af fattigvæsenets ansvar generelt over for de arbejdsduelige fattige viser, at kongens ansvar til at tugte de fattige allerede slog igennem under Christian 4. Ved tvang skulle de fattige undervises i kristendommen og vænnes til at leve et gudfrygtigt nyttigt arbejdsliv. Hvor behandlingen af de fattige børn siden 1600-tallet havde centreret sig omkring børnenes opdragelse, optugtelse og dermed en form for forbedring, så er det først her i starten af 1700-tallet, at der for alvor bliver sat ind på at forbedre de fattige voksne. De voksne almisselemmer skulle gå i kirke og til katekismusundervisning (jf. næste kapitel), og de vildfarede, de uskikkelige eller modvillige fattige, tiggere og løsgængere skulle forbedres ved tugt og

⁶⁷⁹ K.Sj.T. 715, 19. december 1738, Fundats over Møns Tugthus, §6.3.

⁶⁸⁰ K.Sj.T. 715, 19. december 1738, Fundats over Møns Tugthus, §8.

⁶⁸¹ K.Sj.T. 715, 19. december 1738, Fundats over Møns Tugthus, §4.

tvang i både troen og arbejdet. Hvor forskning hidtil har placeret brugen af arbejde og kristendomsundervisning som et redskab til at holde folk fra syndig lediggang som et produkt af pietismen eller oplysningstiden, så har min analyse vist, at dette allerede kom til udtryk i 1600-tallet. Især ved *forordningen om Betlere* (1683), som italesatte at ledighed var roden til alt ondt, og at den skulle modgås ved arbejde og undervisning. Læst sammen med 1708-lovene var der en klar tendens til at kongemagten forstod vejen ud af lediggang som en vej igennem opdragelse og kristendomsundervisning.⁶⁸² Hanne Østhus har igennem en analyse af tjenesteforhold fremhævet, at tugt, forstået som en straf kombineret med undervisning rettet imod at forbedre barnet eller den underordnede, var en gennemgående social forestilling i samtiden.⁶⁸³ Fattigvæsenets straffe og forbedringspligter i starten af 1700-tallet kan med fordel forstås igennem begrebet tugt og optugtelse, som indfanger det forbedrende aspekt i straffen og tvangen.

Afrunding

Med lovene i 1708 skabte lovgiverne et omfangsrigt handlerum for fattigvæsenet, hvor de kunne forvalte kongens kristne og kongelige pligt til at forbedre og transformere de fattige børn og voksne tiggere til gudfrygtige nyttige undersåtter. Dette kapitel har haft fokus på fattigvæsenets ansvar over for fattige børn og arbejdsduelige voksne, men samtidig betonet, at 1708-lovene samlede kongemagtens bestræbelser på at hjælpe en mangfoldig gruppe af fattige på forskellige måder. 1708-lovene og deres justeringer i 1730'erne kan ses som udtryk for, at kongens ansvar for de fattige udover at hjælpe de fattige, svage og syge med deres livsfornødenheder, rummede at hjælpe de ledige til arbejde, opdrage og undervise børn og unge i troen og arbejde, hjælpe befolkningen generelt ved milde og hårde midler at undgå laster og den nød, som tiggeri og ledighed i lovgivernes øjne bragte med sig.

Ved at læse fattigforsorgslovgivningens udvikling, følge diskussioner og definitioner af ansvar og pligter i fattigforsorgen, i lyset af den religiøse forståelseshorisont opløses forskningen fortolkning af fattigvæsenets behandling af de fattige, som en politik, der handlede om at skelne og ekskludere for at sikre de fattiges nødtørftige forsørgelse. Min analyse viser, at fattigforsorg var en gerning, der handlede om at skelne og eksaminere de fattige for at finde ud af, hvilken slags forsorg eller almisse de fattige var "værdige" til. Modvillige, dovne arbejdsduelige mennesker skulle ikke modtage kostforplejning og husly fra sognenes eller herredets fattigkasser. De skulle

⁶⁸² Sunde, "Lade og Ørkesløse Betlere' - Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv", 26.

⁶⁸³ Østhus, "Contested authority. Master and servant in Copenhagen and Christiania 1750-1850".

modtage hjælp til forbedring, vænnes til arbejde, og undervises i katekismen i tugthusene, hvorved de fik en måde at forsørge sig selv på. Fattigvæsenets tilstræbte behandling og det lovdefinerede ansvar for de ”værdige” og de ”uværdige” fattige børn og voksne blev spejlet snarere end defineret som hinandens modsætninger. Ansvar for de fattige bar på kontrol, tvang og straf, men i lyset af den religiøse forståelseshorisont og lovenes egne ordlyd bar ansvar for de fattige også på en faderlig omsorg for at opdrage børn (undersåtterne) til gudfrygtige nyttige borgere, der var i stand til at klare sig selv og gøre nytte for næsten.

Fattigvæsenet påtog sig et ansvar over for de fattige, der sigtede imod opdragelse og forbedring, nu ikke kun af børnene, men også de voksne. Både børn og voksne fattige mennesker faldt uanset deres opførsel ind under fattigvæsenets ansvar, og fattigforsorgen blev gennemgående defineret med udgangspunkt i et optugtende ansvar, der kombinerede undervisning og straf med henblik på at forbedre de uskikkelige fattige og holde de skikkelige fattige på moralens smalle sti. De fattige skulle allerede i løbet af 1600-tallet ikke alene straffes for synd, men også forbedres. Min analyse har vist, at dette fokus på opdragelse af de fattige blev skærpet i 1700-tallet og definerede flere sider af fattigvæsenets virke. Ideerne, som kom til udtryk i anordninger og fundatser til forskellige tvangsarbejdsanstalter, fandt ikke nødvendigvis udtryk med det samme i oprettede institutioner, men ideerne overlevede på det politiske plan og blev integreret i forskellige projekter. Udviklingen i fattigvæsenets ansvar spejler på mange måder observeringer af forandringer i den religiøse forståelseshorisont, påpeget af retshistoriker Jørn Sunde. Ifølge Sunde ændrede religionsforståelsen sig omkring 1700. Gud var i kontinuerlig kamp med djævelen i 1600-tallet, mennesket levede i frygt for Guds straf og vrede og ifølge Sunde, blev det moralske niveau i befolkningen primært løftet ved hjælp af love og straffe. I 1700-tallet vendte øvrigheden sig til at bruge uddannelse, djævelen trak sig tilbage og Gud blev alene almægtig, som 1708-lovene også udtrykte.⁶⁸⁴ Den pietistiske prægning af kristendommen i starten af 1700-tallet resulterede i en forandret syndsbevidsthed.⁶⁸⁵ Synden var ikke dagligt nærværende og behøvede ikke daglig bod og bedring, men faldt i baggrunden, hvilket gjorde plads til at tanker om at forbedring for individet var mulig. Kampen mod tiggeri ikke kun handlede om at straffe de voksne tiggere, men også om at opdrage børn og voksne. Troen og skikkeligheden skulle fremmes og synden tæmmes, derfor beholdt fattigvæsenet et vedvarende opsyn med de unge, og som voksne kunne de stadig falde ind under fattigvæsenets

⁶⁸⁴ Sunde, “For Borger Samfundet - Frå Gud og Neste til Staten og Medborgarar ca. 1640 til grunnlova av 1814”.

⁶⁸⁵ Rasmussen, *Hva er protestantisme*, 32f.

ansvarsområde. Fattigforsorgen i 1700-tallets begyndelse indikerer en forståelse af, at forbedring af tiggeren var mulig, og at det var en pligt for fattigvæsenet at gøre et forsøg på at transformere tiggeren til et gudfrygtig nyttigt menneske.

8. Gensidighed og tvang i almisserelationen 1708-1739

Som det fremgik af kapitel fem i denne afhandling, så satte Christian 3. geografiske rammer omkring befolkningens næstekærlighed over for de fattige i 1537. Frederik 2. bestræbte sig på at befæste disse rammer, der skulle fremme befolkningens gode gerninger og sikre forsørgelsen af de fattige uarbejdsdygtige, der fik besked på at blive inden for grænserne af deres hjemegn. Det tilladte tiggeri forblev kernen i den lokale fattigforsorg indtil 1708, hvor tiggertegnsystemet blev forladt og forsørgelsen af de fattige almisseberettigede skulle administreres af fattigvæsenet og ikke gives direkte i den fattiges hænder. 1708-lovene skærpede yderligere tiggeriets og fattigdommens nære forhold til moralske laster.

Dette kapitel undersøger, hvordan lovgiverne videre udviklede gensidighed i relationen mellem giver og modtager af almisser. Kapitlet følger op på forrige kapitels fokus på, hvordan fattigvæsenet blev tillagt et omfattende ansvar for mange slags fattige mennesker, og at opdragelse fremstod som en gennemgående del af fattigforsorgen. Dertil vil kapitlet fremhæve, at fattigforsorgslovgivningen kan læses som et udtryk for, at kongerne handlede på deres religiøse forpligtelser på at beskytte og fremme troen i befolkningen, hvorved alle fattige enten ved gode midler eller tvang skulle hjælpes, opdrages eller tvinges til at leve som kristne gudfrygtige nyttige borgere for næstens og fællesskabets skyld. Kapitlet har således til formål at vise, hvor central omsorgen for befolkningens sjælelige velfærd og kampen imod synd var for forståelsen af, hvad fattigforsorg inkluderede.

Kongen sikrer rammerne for de fattige voksnes kristne liv

De hjælpeløse, syge og svage, fattige, voksne mennesker havde hidtil været underlagt nogle enkelte (om end potentielt omfangsrige) pligter i 1500- og 1600-tallets love; de uarbejdsdygtige skulle blive i lydighed og tålmodighed i deres hjemegn, hvor de havde ret til at modtage almisser eller finde plads i hospitaler, hvor de skulle udføre et (symbolsk) stykke arbejde; de fattige forældre skulle holde deres børn til skole og lære og alle arbejdsdygtige skulle finde et arbejde. Hvor Peter Henningsen har kommenteret, at staten først krævede arbejde til gengæld for almisserne i slutningen af 1700-tallet, så har min analyse således vist, at kongemagten allerede fra reformationen forventede en

kristen lydig opførsel af almisselemmerne og dette afsnit undersøger, hvordan de fattiges forpligtelser blev udvidet i 1708 og igen i 1732-34.⁶⁸⁶

De fattiges pligter mod at få almisser

Frederik 4. styrkede og uddybede gensidigheden i fattigforsorgen, da han vedtog 1708-lovene. De fattige skulle fremover aktivt føre et kristent liv i det ydre og vise, at de kontinuerligt søgte undervisning i troen for at få almisser. I København skulle ”de rette Almisse-Lemmer” møde på Silkehuset hver onsdag formiddag, hvor de fattige, som ville indskrives, skulle medbringe et bevis fra deres sognepræst og et bevis fra deres naboer eller andre ”got Folk” om deres ”Levnet og Forhold”. Fattigvæsenet skulle eksaminere den fattige ”om de ere værdige eller ikke” til at modtage almisser, førend de fattige kunne indskrives blandt almisselemmerne, og derefter give alle almisselemmer en pergamentseddel. Sedlen skulle underskrives af den fattiges sognepræster fire gange årligt, sådan at fattigvæsenet kunne se, om den fattige ”flittigt har søgt Guds-huus, Alterens Sacramente og Catechizationerne”, når de fattige mødte op på Silkehuset for at modtage deres almisser.⁶⁸⁷ I købstæderne skulle de fattige sidde samlet et bestemt sted i kirken, sådan at præsten bedre ”kand merke paa deres Devotion og Forhold under Prædiken”. Klokkeren skulle holde opsyn med om de fattige mødte op i kirken og finde ud af om de fattige havde årsager til fravær, hvilket han skulle melde til sognepræsten.⁶⁸⁸ Alle voksne almissemodtagere skulle møde hver søndag i kirken for at ”paahøre Ungdommens Undervisning, at de kand lære igien det de haver glemt eller af ny det de før ikke haver vidst.”⁶⁸⁹ Både i købstæderne og på landet skulle sognepræsterne ofte formane de fattige almissemodtagere ”til Guds frygt og skikkelighed”.⁶⁹⁰

Disse forpligtelser på at gå i kirke og blive undervist i kristendommen udtrykker, at kongens ansvar for de fattige omfattede både at give dem deres livsfornødenheder, men også deres sjælelige fornødenheder, der kunne fremme troen og frelsen. At den sociale og religiøse kontrol blev forstået som et hensyn til de fattiges sjælelige forhold ses af lovens sætning om, at de fattige skulle undervises for at lære, det de havde glemt eller slet ikke vidste. Frederik 4. og hans rådgivere antog øjensynligt, at de fattige almisseberettigede ikke var kyndige i deres kristendomskundskaber og påtog sig nu at sikre deres korrekte opdragelse, også i voksenlivet. Ifølge historiker Martin Wangsgaard Jürgensen forandrede brugen af kirkerummet sig ved reformationen og Guds orden blev

⁶⁸⁶ Henningsen, ”Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”, 29.

⁶⁸⁷ *København*, 1708, 1. del §5, §8.

⁶⁸⁸ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §18.

⁶⁸⁹ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §19.

⁶⁹⁰ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §17, 2. del §19.

nu afspejlet i en hierarkisk siddeorden. De fattige skulle side sammen med det hushold, de tilhørte eller sammen med børnene i galleriet og blev på denne måde sammenlignelige med børn i social status.⁶⁹¹ 1708-loven angående de fattige i købstæder og på landet specificerede, at hvis der ikke var plads til de fattige i kirkens faste skole, så skulle kirken sørge for at indrette klapper, som de fattige kunne sidde på, eller give dem foldestole, som de kunne bringe med sig i kirken, så de kunne sidde samlet.⁶⁹² Jürgensen fremhævede, at den hierarkiske struktur ikke skal forstås som et udtryk for ”oppression or control in a negative sense”, men nærmere et udtryk for en dynamisk mulighed for at løse kommunale problemer.⁶⁹³ Dette opgør med en negativ forståelse af tidlig moderne hierarki og disciplinering som udtryk for undertrykkelse, kan genfindes på tværs af forskningsfelter, geografi og tid, og jeg vil fremhæve, at både den amerikanske historiker Thomas Safley og den tyske kirkehistoriker Thomas Kaufmann har udtrykt lignende kritiske bemærkninger (jf. kapitel 2). I lyset af denne kritik, så skal Frederik 4.s krav om kirkegang ikke læses som et forsøg på at undertrykke de fattige i en negativ betydning. Jeg vil foreslå, at kravet om kirkegang læses som et udtryk for omsorg ved kontrol.

Ifølge Wangsgaard, blev de fattige sidestillet med børn, hvilket afspejler min analyse af, at kongemagten fra reformationen forvaltede et forældrelignende ansvar for undersåtterne og dermed også de fattige. Allerede *kirkeordinansen* (1537/39) indeholdt en bestemmelse om, at de ”waanføre och fattighe”, førend alle andre, havde gavn af at høre evangeliet og derigennem modtage undervisning om troen og finde sjælepleje (jf. kapitel 4). Ifølge Birgit Andersen blev fattigdom omkring 1600 forestillet som forårsaget af dovenskab, hvorved potentialet for moralsk fordømmelse, men også omvendelse, klæbede sig til fattigdom. Fattigdom kunne både være ydmygende, men samtidig fuldt hæderfuldt, hvis de fattige forblev tålmodig over deres modgang og ikke mistede troen på Gud.⁶⁹⁴ *Kirkeordinansens* ordlyd blev stort set gentaget i 1708, hvilket peger på en vedvarende forestilling om, at fattige, syge mennesker var mere udsat for tvivl i deres tro. Fattigdom var en ambivalent tilstand og kongen varetog sit ansvar for de fattiges sjælelige velfærd ved at sikre, at de fattige blev tvunget til at søge undervisning og vejledning hos kirken i, hvordan de skulle bære deres modgang som sande kristne. Kravet om kirkegang og kristendomsundervisning er i sidste ende et udtryk for, at Frederik 4. bestræbte sig på at tage hensyn til de fattiges frelse.

⁶⁹¹ Jürgensen, “Changing interiors. Danish village churches c. 1450 to 1600”, 174.

⁶⁹² *Købstæderne og landet*, 1708, 1. del, §18.

⁶⁹³ Jürgensen, “Changing interiors. Danish village churches c. 1450 to 1600”, 466.

⁶⁹⁴ Andersen, “Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600”, 252f.

De fattige almissemodtagere blev fremover forpligtet på at udvise en generel skikkelighed, hvor de før havde skullet udvise lydighed og tålmodighed. Fattiginspektørerne skulle holde opsyn med om de fattige almissemodtagere drak, skændtes, sloges, skældte ud, bandede og sværgede eller var letfærdige eller løstagtige.⁶⁹⁵ Hvis almissemodtagerne opførte sig uskikkelig forsvandt de ikke fra fattigvæsenets ansvarsområde. Fattigvæsenets embedsmænd skulle først formane de uskikkelige fattige om at opføre sig ordentligt, eventuelt straffe dem og derigennem tvinge dem til at bedre sig. Hvis de fattige ikke rettede sig, så skulle de overføres til en af fattigvæsenets forsorgsinstitutioner i København, som var bedre indrettet til at håndtere de uskikkelige blandt de fattige. I købstæderne og på landet skulle sognepræsterne først straffe uskikkelige almissemodtagere med "Guds Ord" i prædiken, siden skulle de uskikkelige miste almissen indtil "deris onde Natur ved Sult og Faste kand spæges" og til sidst, hvis intet andet hjælp, skulle de sendes til København og sættes i Pesthuset eller Spindehuset.⁶⁹⁶ Hvis fattigvæsenet i København fandt uskikkelighed blandt de fattige, så skulle de formindske almissemodtagerens almisse eller straffe med "Arbeid og Tvang udi Rasp- eller Spindhuset efter Sagens Beskaffenhed".⁶⁹⁷ I købstæderne skulle fattiginspektørerne undersøge om de fattige havde forårsaget deres egen fattigdom ved drukkenskab eller "andre Laster" og kun indskrive dem, som ikke var skyld i deres egen fattigdom. Hvis skylden blev vurderet at være den fattiges, skulle den uskikkelige almisseberettigede fattige person sendes til Pesthuset.⁶⁹⁸ Uskikkelighed var dermed ikke ensbetydende med, at fattigvæsenet ikke trådte til, men uskikkeligheden krævede en anden indsats end den som fattigvæsenets inspektører kunne yde i sognene.

Almisser er mere end økonomisk støtte

I 1732 blev der indført en ny slags forsørgelsesstruktur på landet. I stedet for at bønderne bragte almisser i form af naturalier til fattiginspektørerne, så skulle de fattige selv vandre fra gård til gård. Der fulgte imidlertid flere forventninger med til både bønderne og de fattige end blot at give og modtage livsfornødenheder på en ny måde.⁶⁹⁹ Forslaget angående omgangsforsørgelse var i første omgang direktion Kommissionens løsning på kongens ønske om, at de fandt en uniform måde for bønderne at forsørge de fattige på,

⁶⁹⁵ *København*, 1708, 1. del §26. *Købstæder og land*, 1708, 1. del §17, 2. del §19.

⁶⁹⁶ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §17, 2. del §19. Pesthuset var et hospital.

⁶⁹⁷ *København*, 1708, 1. del §26. Raspuset blev bygget ved Børnehuset i 1734, men lukket igen i 1736. Det blev genoprettet igen omkring 1740, da Børnehuset fik en nye tilbygning Valentin, "Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800", 80.

⁶⁹⁸ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §8.

⁶⁹⁹ Sjt.T. 148, 28. marts 1732.

som samtidig ikke var til besvær eller tyngende.⁷⁰⁰ Omgangsforsørgelse betød i direktørernes forslag:

At de fattige spise hos bønderne hver enten én eller to dage om ugen, ligesom mængde af fattige findes i sognene, samt som bøndernes leylighed er til, derimod bør de fattige gjøre den bonde til tjeneste, hos hvilken de spise, hvad de kunde, paa den eller de dage de nyde kosten hos ham; hvad de fattige til klæder kunde behøve, dermed forsynes de af herreds cassen, til hvilken proprietarii, præster, forpagtere og andre give noget i reede penge.⁷⁰¹

Fremover skulle de fattige selv vandre rundt til gårdene, hvor de skulle modtage kost og husly mod at arbejde for bønderne, så længe de boede under bondens tag. Der løb imidlertid hurtigt klager ind til kongen angående den nye ordning, og kongen bad direktionsskmissionen gennemse og angive deres tanker til ham.⁷⁰²

Fra Fyns stiftsøvrighed lød det, at omgangsforsørgelsen ”kand ingen fremgang have”, fordi bønderne og de fattige var ”brøstfalden” over den nye ordning og ønskede at beholde det gamle.⁷⁰³ En fynsk herredsfoged, som også var fattiginspektør, havde skrevet til stiftsøvrigheden om flere slagsider ved ordningen, og stiftsøvrigheden sendte dette brev videre til kongen. Ifølge herredsfogeden var et af problemerne, at de fattige på landet var familier, børn og gamle mennesker. Omgangsforsørgelsen ville resultere i, at børnene blev adskilt fra forældrene og deres tilsyn. De gamle og de små børn var ikke i stand til at udføre tjenester for bonden. Desuden risikerede de fattige, at blive mødt af en ond og vred bonde, fordi de blev tvunget til at gå langt om morgenen til gårdene og kunne dermed ikke starte arbejdet så tidligt som bonden krævede.⁷⁰⁴ Ifølge herredsfogeden, skulle de fattige udstå uretfærdige prøvelser på grund af omgangsforsørgelsen og det var langt mere besværligt for bønderne også. Han pointerede desuden, at de fattige fik større lejlighed til at tigge, når de gik rundt fra gård til gård, og mange bønder satte de fattige til alt for udmattende arbejde i forhold til de smuldre af mad, som bønderne undte de fattige. Herredsfogeden ønskede, at omgangsforsørgelsen blev opgivet. Stiftsøvrigheden tilføjede, at antallet af registrerede almisselemmer var faldet siden den nye ordning blev indført. Flere fattige frasagde sig hjælpen, fordi de frygtede at blive plaget af bønderne med for meget arbejde.

⁷⁰⁰ Sj.T. 117, 7. marts 1732.

⁷⁰¹ K.Sj.T. 148, 28. marts 1732.

⁷⁰² Sj.T. 356, 30. oktober 1733.

⁷⁰³ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, ekstrakt, samt Sehesteds forslag.

⁷⁰⁴ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, ekstrakt, samt Sehesteds forslag.

Stiftsøvrigheden kommenterede, at trang og nød ikke blev mindre af, at de fattige frasagde sig forsorgen, da de fattige, der ikke kunne tjene deres eget brød, så blev tvunget til at søge det ved tiggeri.⁷⁰⁵

Direktørerne var ikke enige i de meldte fejl og mangler ved den nye ordning. I deres forsvar for omgangsforsørgelsen forklarede de mere udførligt, at den var et vigtigt redskab til at få de fattige til at arbejde.⁷⁰⁶ Direktørerne holdt fast i, at omgangsforsørgelse var det mest tålelige middel for bønderne og udtalte, modsat Fyns myndigheder, at det var for besværligt for bonden at give almisser i form af malt, mel og andre varer. De begrundede det med, at intet kunne udpantes, når bønderne knap havde fødevarer nok til sig selv. Desuden burde de fattige tage til takke med, hvad bonden havde, og hvis denne kun havde "det tørre brød" skulle den fattige ikke spise bedre af den almisse bonden måtte give, for selv at lide efterfølgende i fattigdom:

Thi det er ey sagdt, at en betlere skall spise bedre, end dend der med sin suure sved maa fortiene det hand spiser, og skall spise dend fattige med; det er ellers meget troelig, at mange frasige den almisse fordj de ey vil arbeide for bonden; men vi holde det for nok saa stor en almisse, at skaffe lediggiengerne arbeide, som at forsiune dem med føde; Thi kand de, uden at bruge deris lemmer, vinde deris brød, da er en betlere bedre faren end en bonde, saafremt det ellers er en lykke, at æde, uden at arbeide.⁷⁰⁷

Direktionskommissionen definerede her "de fattige" mere rigtigt end øvrigheden på Fyn gjorde. Ifølge direktørerne var der de syge, som kunne finde plads i hospitalerne (hvilke Fyns stiftsøvrighed indberettede, at de havde mange af) og ellers kunne bønderne på skift lade maden ombære til de sengeliggende syge, fattige mennesker. Derudover anså direktørerne resten af de fattige almisseberettigede som arbejdsduelige i et eller andet omfang. Direktørerne gjorde meget ud af at fastslå, at bonden skulle give den fattige arbejde efter dennes evne, men de fattige skulle arbejde. Hvor Fyns stiftsøvrighed og herredsfogeden konsekvent omtalte almissemodtagerne som "de fattige" og fremhævede, at årsagen til de fattiges afvisning af omgangsforsørgelsen lå i frygt for bonden, læste direktørerne almissemodtagernes afvisning som uvilje til at arbejde, som en ulydighed, og de omtalte almissemodtagerne som "betlere" og "lediggienge". Begge parter var enige om, at de fattige skulle arbejde efter evne, men hvor Fyns stiftsøvrighed foretrak, at den fattige i rolighed kunne arbejde i eget hjem, mente direktørerne, at

⁷⁰⁵ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, ekstrakt, samt Sehesteds forslag.

⁷⁰⁶ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, direktionskommissionens erklæring.

⁷⁰⁷ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, direktionskommissionens kommentar ved ekstrakt af Sehesteds forslag.

arbejdet skulle foregå ude hos bønderne. Direktørernes meninger slog igennem på lovgivningsplan og omgangsbespisningen blev bekræftet i 1734.⁷⁰⁸

Ved siden af muligheden for at anvende bøndernes hushold som arbejdssteder for de fattige, så foretrak direktionskommissionen omgangsforsørgelse, fordi de fattige dermed blev indlemmet i et hushold og kom under en husbonds nære opsyn. Denne årsag blev tydeliggjort i forbindelse med en samtidig diskussion omkring oprettelsen af fattighuse. Da 1708-lovene blev gentaget over for stiftsøvrighederne og befolkningen i 1731, blev kravet fra *danske lov* (1683) om opførelse af fattighuse i alle sogne også indskærpet.⁷⁰⁹ Fattiginspektørerne på Fyn meldte om store besværligheder ved at bygge fattighuse ved kirkerne, da de ikke kunne finde økonomisk støtte hos kirkeejerne eller godsejerne. De bad derfor kongen om at beordre godsejerne til selv at opføre et fattighus ved hver kirke. Hvis kongen ikke ville dette, ønskede Fyns stiftsøvrighed, at de blev frataget forpligtelsen, da de allerede havde en masse ”smukke hospitaler”, hvor mange fattige blev forsørget og fandt husly.⁷¹⁰ Direktørerne bemærkede, at de var enige i, at fattighusene ikke var besværet værd og kongen godkendte, at Fyns stift skulle være undtaget fra at bygge fattighuse.⁷¹¹ Direktørerne fremhævede, at når de fattige skulle huses i fattighuse og forplejes der, så var bonden nødt til at forlade sine marker og dermed sit arbejde for at bringe mad til de fattige i huset ved siden af kirken. Af væsentlig betydning for direktørernes negative vurdering af fattighusenes brugbarhed var, at de fattige i fattighuse ville blive samlet i grupper uden opsyn:

mand veed, at de nu omløbende betlere lidet kiende gud, dend største del og førre et skamløs levnet, saa at om et anseeligt tall af deslige liderligt folk blef samlet i et huus hvor ingen var, som kunde holde styr paa dem, da maatte de tage dem for, hvad neppe skulle wentis; men i fald de fattige som hid indtil hafver hver for sig et sted hos en bonde husmand eller inderster da holdis de dog noget udi ave og bonden og huismanden samt indersten nyder lidet af dem for huusleye, om ey i penge, da i et eller andit slags arbeide.⁷¹²

Denne udtalelse illustrerer, at direktionskommissionen skelnede deres vurdering af de almisseberettigede (om de var at anse som skamløse og liderlige eller blot som ”fattige”)

⁷⁰⁸ Sj.T. 36-38, 5. februar. Sj.T. 81-82, 5. marts 1734.

⁷⁰⁹ Ang. hospitaler som halvoffentlige forsorgsinstitutioner, se Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 85.

⁷¹⁰ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, ekstrakt af Sehesteds forslag.

⁷¹¹ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, kancelli og gehejmekonseilet kommentar ved ekstrakt af Sehesteds forslag.

⁷¹² K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, direktionskommissionens kommentar ved ekstrakt af Sehesteds forslag.

i forhold til, hvorvidt den almisseberettigede indgik i et hushold eller ej. Et fattighus kun bestående af fattige almisseberettigede mennesker, var ikke et hushold i direktørernes øjne. Ifølge direktørernes forståelse, var almisseberettigede mennesker ”de fattige”, når de var en del af et hushold, under en husbonds opsyn og forsørgelse, og når de bidrog til husholdet med hvad end arbejde, de kunne udføre. De almisseberettigede var i direktørernes øjne umoralske tiggere, når de var uden for et hushold, løbende omkring på alfarveje langt fra Gud eller samlet, uden opsyn af en husbond, i et fattighus.

Dette viser, at i direktørernes øjne (og danske kancelli, samt gehejmekonsejlets, der godkendte direktørernes forslag og forestillinger), så behøvede de fattige konstant moralsk vejledning og opsyn. Fattige mennesker havde i øvrighedens øjne brug for vejledning for at undgå at falde i et umoralsk liv, og i lyset af samtidens religiøse forståelseshorisont, dermed risikere deres sjælfrelse. De fattige kunne reddes ved at indgå i den centrale gudsskabte orden, husholdet, der var skabt til at tæmme synden og fremme det kristne liv ved gode gerninger for næsten. Direktionskommissionen, støttet af kongen og centraladministrationen, bestræbte sig på at gøre de fattige til en del af et hushold på linje med eksempelvis tjenestefolk og på den måde sikre at de fattige modtog den nødvendige forsørgelse og formentlig også en form for opdragelse, faderligt opsyn og vejledning i at blive ved troen.

De gennemgåede diskussioner angående omgangsforsørgelse viser, at direktørerne for fattigvæsenet definerede en almisse som noget bredere end kostforplejningen alene. Almisser var også at give arbejde og vejledning til at lede et korrekt kristent liv i tro og arbejde i et hushold. Ved denne definition forpligtede fattigvæsenet samtidig bønderne at agere som husbønder over for de fattige og give almisser i form af kost, arbejde og opdragelse. De fattige skulle fremover leve op til flere forpligtelser angående deres opførsel, som underordnede i en gensidig forpligtende relation til bønderne og fattigvæsenet; de skulle udvise de rette følelser, holde sig fra laster og lyde bønderne i det arbejde, de blev sat til.

Problemer med næstekærligheden

Dette afsnit vil undersøge, hvordan tiggeri og uvillighed var en torn i fattigvæsenets øjne, fordi det bragte næstekærligheden i fare. Tiggeriet skulle afskaffes ikke alene fordi tiggeri og lediggang som vist var roden til alt ondt for de fattige selv, men også fordi det forhindrede befolkningen i at udføre sande gode gerninger. Der dukkede desuden i 1730'erne flere indberetninger op om, at fattigvæsenets inspektører havde problemer med mange uvillige og modvillige personer, som ikke ville give almisser til de fattige, selvom det var en religiøs pligt fastslået af kongen i 1708. Dette afsnit undersøger de

problemer, som fattigvæsenet rejste i 1708 og igen i 1730'erne angående uvillige almissegivere og belastende tiggere, og de løsninger som Frederik 4. og Christian 3. valgte som svar med henblik på at vise, at kongens ansvar i fattigforsorgen også inkluderede at tage hensyn til både modtageren og giveren i almisserelationen.

Hvad med de uvillige og ubarmhjertige mennesker?

Et af de store problemer som Frederik 4. søgte at løse med 1708-loven var fattigforsorgens dårlige økonomiske grundlag. Det første udkast til lovene blev udformet af en ukendt forfattergruppe o. 1705/6 og var et 33 paragraf langt udkast til en lov angående fattigforsorgen i København, alle rigets andre købstæder og landsogne. Det er hverken dateret eller givet en titel, men bærer noten *Litra A*.⁷¹³ *Litra A* beskrev, at der var mange "formuende folk" som gav for lidt eller ingen almisser og mange "saavel ringe som fornemme folk" sagde, at de selv ville beslutte om de gav almisser eller ej.

Forfatterne til *Litra A* noterede i udkastet, at de var forundrede over befolkningens krav på frivillighed, da almisserne ifølge dem i forvejen var frivillige og der burde dermed ikke være et problem. Ifølge *Litra A* havde det ikke hjulpet på befolkningens sindelag at give "efterretning om Sagens rette beskaffenhed", fortælle at det "staar enhver frit" at give til fattigkassen, eller at øvrigheden "af den frivillige collect ingen paaleg ville gjøre". *Litra A* betonedede dog samtidig, at alle burde "ved denne Christelig skyldighed" forholde sig sådan, at byrden for at hjælpe de fattige ikke kun lå på de "godvillige" alene. Skulle det imod "forhaabninger anderledes udfalde" skulle præsten først forsøge at gribe ind ved formaninger, siden skulle magistraten og ellers skulle direktionskommissionen (som endnu blot var en ide) debattere, hvad man skulle gøre "med saadanne haarde og ubarmhjertige Mennisker".⁷¹⁴ Andetsteds foreslog *Litra A*, at sognenes fattigforstandere kunne lade indsamlingstavler bære rundt i kirkerne.⁷¹⁵ Med andre ord foreslog *Litra A* ikke noget nyt, men skitserede et problem og lagde det op til den nye direktionskommission at løse problemet med befolkningens ansvarsforsømmelse.

Hofkonfessionarius Peder Jespersen, som havde arbejdet med Københavns fattigforsorg og fattigforsorgen på landet i kraft af en stilling som sognepræst på Fyn, blev bedt om at give sin mening tilkende angående *Litra A*. Han sendte sin betænkning

⁷¹³ D43, *Litra A*. Generalprokurørens betænkning over *Litra A* er bevaret fra 1706 og udkastet er med al sandsynlighed udarbejdet engang inden for årtiets første år. Der blev i samme ombæring udarbejdet udkast til regler angående "de Umyndige fader og moderløse Børn i de fattiges huuse" og en instruks til en ny administrationsstruktur for fattigvæsenet i København.

⁷¹⁴ D43, *Litra A*, §5. For landet foreslog *Litra A* en række formaningstiltag imellem menighed, præst, provst og stiftsøvrighed, samt bødestrafte, hvis der ikke blev givet nok til ombårne indsamlingstavler i kirkerne, §13.

⁷¹⁵ D43, *Litra A*, §13.

ind til kongen den 28. april 1707.⁷¹⁶ Jespersens betonedede, at *Litra* As vage formuleringer angående formaninger og indsamlingstavler ikke kunne løse meget. Jespersen havde sjældent erfaret, at indsamlingstavler var brugbare på landet, da bønderne ikke havde mønter til at give og de fattige kunne intet købe med penge på landet. I stedet burde sognepræsterne, herredsfogederne og 3-4 mænd i hver sogn indkaldte sognefolkene til et møde. Her skulle ”den kierligheds pligt, de er de fattige skyldige” indskærpes og sognefolkene skulle melde, hvad de frivilligt ville give til de fattige i naturalier. Sognepræsterne skulle føre det ind i en protokol og anvise de registrerede fattige til bestemte gårde, hvor de kunne få deres forsørgelse. Ifølge Jespersen havde dette system fungeret for en tid i hans sogn, indtil frivilligheden faldt, fordi sognet vedblev at blive overløbet af tiggere.

Så længe øvrigheden levede op til det ansvar for at fjerne besværet, som de omløbende tiggere skabte for almuen, så mente Jespersen, at almuen godvilligt ville leve op til deres ansvar over for deres egne fattige. Denne ide om gensidige forpligtelser blev videreført, da *fattigloven for købstæderne og landet* blev bygget op om, at fattigvæsenet først skulle sørge for, at alle fremmede tiggere blev ført bort til deres hjemegn, til København eller over grænsen. Først derefter skulle de rette almisselemmer og almisserne registreres og organiseres.⁷¹⁷ København var derimod et langt sværere problem og Jespersen så ikke andre udveje, end at borgerne måtte beskattes efter evne og formue. Han anerkendte, at ”dette synes vel at vere noget hart”, men det var ”grundet i Guds ord” og han listede derefter forskellige henvisninger til biblen, samt betonedede, at det var Kristus’ ord, at der skal kræves meget af den, som har fået meget af Gud. Jespersen konkluderede, at:

Vist er det Gud elsher et frivilligt folch, og har størst behag i den tieniste der sheer uden tvang, men hvor een er gienstridig oc icke vil giøre det, der er det i Ret de tvinges der till. Eg. en hver bør frivillig holde Sabbatten hellig, frivillig gaae til Herrens nadvere, iche dis mindre, er der nogen, der iche vill, tvinger kongens lov, oc forordninger ham der til, kand man nu tvinge en till det som fordrer en lang større frivillighed, da oc dette.⁷¹⁸

⁷¹⁶ D43, Peder Jespersens betænkning, 28. april 1707.

⁷¹⁷ *Købstæder og land*, 1708, 2. del §13, §15. Desuden skulle hver gård, husmandssted og karl give et lille beløb til den nyoprettede herredskasse, der formentlig ikke var ment som almisser, men et engangsbeløb, da de alene skulle bruges til at bortskaffe fremmede tiggere og siden skulle et eventuelt resterende overskud bruges i fattigforsorgen. Hver hel gård skulle give 4 skilling, hver halv gård 2 skilling, hver husmand 1 skilling, hver fuldt lønnet karl 2 skilling, hver halv lønnet karl 1 skilling.

⁷¹⁸ D43, Peder Jespersens betænkning, punkt 5.

Jespersen sidestillede her at give almisser til de fattige med at gå til nadveren. Det var begge religiøse handlinger, som burde være frivillige frugter af troen. Jespersen opfordrede kongen til at handle på sin pligt til at tvinge genstridige mennesker til at overholde Guds lov i verden. Han trak på den måde på den pligt, som Christian 3. havde påtaget sig i *kirkeordinansen* til at holde Guds orden ved kongens love. Denne pligt havde Frederik 3. styrket ved at forpligte den enevældige kongemagt til at sikre, at befolkningen levede efter den augsburgske bekendelse og de ti bud. Herved blev det syvende bud om at vise næstekærlighed og hjælpe de fattige bekræftet som en lovmæssig pligt for hele befolkningen.⁷¹⁹ Jespersen foreslog dog også en mildere form for pres, der skulle minde befolkningen om at give almisser efter deres evne og formue og minde om, at forsørgelsen af de fattige var et anlæggende for fællesskabet. Hvis alle skrev deres bidrag ind i en kollektbog, så ville ”den ene opmundris af dend andens eksempel” og indtægterne fremmes. Dette var også en grund til, at de lukkede indsamlingstavler ikke var særlig brugbare i Jespersens øjne, da de gode eksempler ikke ville blive set af de mere genstridige.

Litra A blev (formentlig i maj 1707) efterfulgt af et nyt udkast med arbejdstitlen *project til forordning om de fattige E-187*, som havde fået nogle af Jespersens forslag inkorporeret.⁷²⁰ Ifølge det nye udkast skulle byerne først opliste de fattige, regne ud, hvor stort behovet var, og derefter indkalde borgerne til et møde på rådstuen. Her skulle borgerskabet modtage en gudelig formaning af sognepræsten om at give almisser; med andre ord skulle sognepræsten undervise sognefolket om den rette forståelse af almisserne:

Erindret dem deris kierligheds pligt imod den fattige, forestille dem hvor behageligt et offer det er for gud, hvor Rigelig hand har lofvet at velsigne, baade i dette oc det tilkommende Lif, det gode som bevises hans Nødtørfftige Lemmer, at de der foere lader den fattige finde deris hierte, oplader deris Runde haand for en nødlidende, forsickrede, at der som de rigelig saaer shal oc gud lade dem igien Rigelig høste.⁷²¹

⁷¹⁹ Holm og Koefoed, *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, 13; Koefoed m.fl., *Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder*; Koefoed, “Lutheran social responsibility and the early Danish welfare state”, 162; Pedersen, “En kristen forsørgelse af alle fattige”; Pedersen, “Christian relief for the poor in Early Modern Denmark”, 117ff.

⁷²⁰ D43, udkast ”Project til forordning om de fattige E-187”. For en detaljeret gennemgang af forarbejdets proces, se Løgstrup, “Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708”, 42ff.

⁷²¹ D43, projekt E-187, §3.

Den gudelige formaning skulle minde borgerne om, at troen skulle vise sig i næstekærlige gode gerninger som rene gaver uden gengældelsesmotiv (et offer). Gud havde allerede givet et løfte om velsignelse, og tilliden til dette løfte (troen) skulle vises ved at videregive de modtagne velsignelser af Gud til de fattigste lemmer i det kristne fællesskab. Dette viser, at det var vigtigt for lovgiverne først at forsøge at fremme frivillige bidrag. Det er formentlig et udtryk for, at de forsøgte at tage hensyn til befolkningens sjælelige velfærd, som kongen var forpligtet til at beskytte. Ifølge *projekt E-187* skulle de genstridige, der ikke frivilligt bidrog til fattigforsorgen, tvinges til at betale ved udpantning (det vil sige, at øvrigheden skulle tage det skyldte fra skyldnerens formue).⁷²² En kommission, hvor Peder Jespersen blandt andre var medlem, blev nedsat til at gennemgå *projekt E-187* og i en betænkning fra den 25. juli 1707 bifaldt kommissionen de tvungne rammer om almisserne (dog støttede de ikke, at håndværksredskaber skulle kunne udpantes).⁷²³ Gehejmekonseilet gennemgik kort tid efter *projekt E-187* og kommissionens betænkning, hvor de tilføjede i deres betænkning til kongen, at alle kongens betjente (embedsmænd) fremover kunne betale 1% af deres årlige gage til fattigforsorgen. Frederik 4. godkendte forslaget om en 1% skat for kongens betjente, men kommenterede samtidig til forslaget om udpantning af almissegæld hos befolkningen generelt, at "det var got at mand det saaledes indrettede at mand ej af en frivillig gafve gjorde nogen tvang".⁷²⁴

Der var ingen kommentarer i forarbejdet til 1708-lovene, som uddybede, hvorfor kongens betjente kunne pålægges afgifter, men ikke befolkningen. Det kan muligvis afspejle selve ansættelses- og lønningsforholdet. Frederik 4. vedtog to love, som i klare vendinger fastslog at almisserne var en kristen pligt over for fattige jævnkristne, og at fattigforsorg var en del af den samfundsorden, som Gud havde budt kristne mennesker at live i, og som kongen skulle fremme ved lov. Fattiglovene indførte, at befolkningen skulle noterer en årlig almisse i kollektbøger. Størrelsen af almissen skulle være frivillig, fordi almissen skulle reflektere den enkeltes evne og vilkår. Dette afspejler forståelsen af, at almisserne var Guds, da Gud virkede godhed igennem mennesker ved at give nogen mere end andre, så de bedrestillede kunne gøre gode gerninger. Denne religiøse forståelses af, at Gud var den handlende aktør understreges i loven ved sætninger såsom

⁷²² D43, *Projekt E-187*, §3-4.

⁷²³ D43, *Project E-187*. Jespersen modtog den 10 juni 1707 ordre om at træde ind i en ny kommission og arbejde videre med rigets fattigforsorg ud fra det nye *Projekt E-187* sammen med Sjællands Biskop Henrich Bornemann, Hofkonfessionarius Peder Jespersen, Professor Christen Worm, etatsråd Ole Hansen og statshauptmand Johannes Chrsitian Meller, Sj.T. nr. 149, 10. juni 1707.

⁷²⁴ D43, *Projekt E-187*, notater ud for §4 og slutningen.

at, ”nu er det ræt og billigt, at enhver af den Velsignelse, hand af Gud har annammet, igien velsigner Gud i hans fattige Lemmer. Gud fordrer det ikke af nogen, som hand ikke har”, og at folk skulle notere deres almisser, som ”Gud giver dennem udi Sinde”. Almisserne blev karakteriseret som frivillige gaver, der skulle gives af et kristent hjerte, gudfrygtig gavmildhed og kærlighed for de fattige jævnkristne og dem, der tilbageholdt deres almisser af ”motvillighed” var ukristelige mennesker.⁷²⁵ Fattiglovene fastslog forskellige redskaber som fattigvæsenet kunne tage i brug over for de modvillige; Sognepræsten kunne oplæse navnene på dem, som ikke betalte almisser fra prædikestolen, almisserne skulle inddrives som gæld fra de modvillige og fattiginspektørerne kunne i sidste indsats melde uvillige adelige godsejere til kongen.⁷²⁶

Fattigloven for København fastslog borgernes ansvar over for de fattige til at være en obligatorisk pligt, der i sidste ende kunne tvinges, samtidig med, at loven stadig omtalte almisserne som gaver, givet af gavmildhed og godvillighed.⁷²⁷ For at cementere, at de kristne ikke måtte føle sig tvunget af loven og dermed ikke have mulighed for at vise frivillighed, så blev Frederik 4.s formulering, at alt ”skal indrettes og dermed omgaaes saaledes, at af een frivillig Gave ey gøres nogen Tvang” skrevet ind i loven for købstænderne og landets vedkommende.⁷²⁸ Tvangen ved navneoplæsning, udpantning eller at give kongen besked, skulle kun sættes ind over for dem, som var uvillige, genstridige eller modvillige til at følge kongens og Guds påbud. Dette viser, at Frederik 4. med fattiglovene skærpede rammerne omkring gensidigheden i den lokale forsørgelsesenhed, både ved at kræve mere af de fattige almissemodtagere og ved at kræve mere af befolkningen, samtidig med at han søgte at beskytte de godvillige givere og deres fattige jævnkristnes mulighed for at vise deres gerninger som frugter af troen og ikke tvangen. Dette afspejler, at Frederik 4. søgte at bruge loven til at beskytte næstekærligheden, som ifølge den religiøse forståelseshorisont var selve meningen med det kristne liv.

De uvillige pålægges fattigskat

Christian 6. bestræbte sig i 1730'erne på at skærpe kongemagtens beskyttelse af de godvillige givere og deres mulighed for at udføre sande gode gerninger af næstekærlighed. Christian 6. søgte særligt at beskytte givernes sjælelige velfærd ved (endnu engang) at sætte ind over for det omløbende tiggeri, men også ved at tvinge de

⁷²⁵ *København*, 1708, 2. del, §1. *Købstæder og land*, 1708, 1. del §2. 2. del §4-5.

⁷²⁶ *København*, 1708, 1. del, §3. *Købstæder og land*, 1708, 2. del §6, §9.

⁷²⁷ *København*, 1708, 2. del §1.

⁷²⁸ *Købstæder og land*, 1708, 1. del. §2.

genstridige og modvillige velhavende mennesker yderligere ved at indføre en fastsat skat for alle genstridige, som skulle opkræves af kongens skatteopkrævere, amtsforvalterne.⁷²⁹

Da biskop og medlem af direktionskommissionen, Christen Worm, indsendte sine forslag til, hvordan kongen kunne forbedre fattigforsorgen og afskaffe tiggeriet fremhævede han, at tiggeriet gjorde det umuligt for befolkningen at undgå synd:

Hvorledis dette land, frem for én stor deel andre, plagis med omløbende Betlere af alle slags, sligt ligge aabenbart for hvert Menniskes øine, siden neppe Nogen kand, naar hand hafver at forrætte, gaar eller kører ud, i denne kongl Residence, før hand finder Sig omgivet af mangfoldige Trøglere, der aftigge ham én almisse, hvilken mange gifve, naar De kunde, for at blifve af med deslige uforskammede Mennisker, maa gifve det icke med den beste villie, og saaledis synde, i det de gifve.⁷³⁰

Worm fremhævede her, at tiggeriet var et spørgsmål om befolkningens sjælefredelse, da det frie (og omfangsrige) tiggeri ifølge Worm forhindrede folk i at gøre gode gerninger som frugter af troen. I stedet pressede tiggeriet dem til at synde. Dette udsagn viser en forståelse af, at kampen mod tiggeriet også var et spørgsmål om at beskytte befolkningen generelt fra at synde og således var et forsøg på at tage vare på befolkningens sjælelige velfærd. Hofkonfessionarius Peder Jespersen havde også i 1707 fremhævet hans erfaring med, at folkets villighed til at give hang sammen med mængden af omløbende tiggere. Denne forståelse gik igen i 1730'erne. Den fynske stiftsøvrighed klagede til kongen, at sognenes indbyggerne var uvillige til at give deres udlovede almisser, fordi Fyn blev overrendt af tiggere.⁷³¹ Tiggerplagen var imidlertid ikke den eneste grund til deres økonomiske vanskeligheder. De havde også problemer med, at velhavende folk ikke ville eller kun ville give alt for lidt i forhold til, hvad de faktisk burde ifølge deres formues størrelser. Stiftsøvrigheden meldte til kongen, at "der ere dem, som af et glad hierte frivillig gifve deris almisse" men så, "ere der dog saa mange, som glemme deris christendomspligt og ikke paa anden maade end ved øvrigheds tvang, kand bringes

⁷²⁹ Et af de første skridt blev taget ved at udsende *Forordning angaaende De Fattiges Væsen i Danmark* den 6. oktober 1731 til alle øvrighedspersoner i Danmark. De skulle gentage 1708-fattiglovene, samt Danske Lov angående fattighuse, på grund af "de indfaldne vanskelige Tider" og øvrighedens forsømmelse af lovens anstalter, hvilket havde resulteret i udbredte problemer med mange tiggere. Bente Dahl Hansen har vist, at gentagelsen i 1731 resulterede i en opblomstring af fattigforsorgen i sjællandske landsogne, Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 75.

⁷³⁰ K. Sj. R. 330, 6. oktober 1731. Christen Worms forslag 1730.

⁷³¹ K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733.

dertil.” Den fynske stiftsøvrighed foreslog, at fattiginspektørerne skulle have magten til at fastsætte størrelsen på en afgift for dem, som ikke selv frivillig gav almisser.⁷³²

Ribes stiftsøvrighed indberettede omtrent samme tidspunkt til kongen, at de mente deres problemer med at folk ikke betalte almisser, skyldtes rige menneskers problematiske moral:

Hvortil fornemmelig er aarsag een og anden motvillig, der sidder ved gode vilkor, og dog ike vil give nær saa meget, som en anden ved liden, der kand have langt slettere vilkor, hvorudover dend gode, som velvilligen efter sin efne recker dend fattige haanden, bliver fordervet og forkølet af dend ondes og formuendes eksempel [...] Thi ellers naar en villig fattig bære byrden for en uvillig bemidlet; hvilket omsider, som der allerede er seet kiendelige prøver og exemplar paa, forkølner dend villiges hiertlaug saaledes at dend fattige maa lide derunder.⁷³³

Ifølge Ribes stiftsøvrighed fordærvede onde velhavende personers dårlige eksempel hjerterne hos velvillige, gode fattigere mennesker og de blev udsat for en urimelig høj byrde i fattigforsorgen. De fattige, forstået som de rette almissemodtagere, led endvidere under de onde velhavendes modvillighed. En lignende vurdering af rige menneskers moral fremgår også af en indberetning fra fattiginspektørerne i Kolding:

bondens gave til de fattige skulle vel være velvillig, men Gud bedre det, thi de best formuende ere de allerslemeste iblant, og saa uforshamede at de ike skulle ville give det allerringeste om de self maatte raade, der for vi har med med-hielperne satt dennem efter deris tilstand eller hverken vi eller nogen fogde faaed dem til nogen rætsindig villig gave, om mand end hafde plaget sig med dem hver Dag i 10 aar, og endda varet lige nær, saa at om den post ike bliver styttet og handthævet, er alle ting forgieves. Og vi unyttige tiener om velvillighed hos alle skal staae fast.⁷³⁴

Med rigdom og magt fulgte tydeligvis en forventning om større forpligtelser på at tage et ansvar i fattigforsorgen. Alle uvillige burde pålægges tvungne afgifter, men de hårdeste ord var reserveret for de rige. Denne forestilling fandt støtte i direktionen. De fandt, at ”alle advarsler og formaninger intet frugte hos saadanne uvillige mennesker” og alle andre blev ”uvillige efter deres evne at deele af hvad gud haver givet dem, med de fattige, naar de see andre, hvis vilkaar er kiendeligen bædre end deres, at

⁷³² K.Sj.T. 356, 30. oktober 1733, Sehesteds forslag, samt ekstrakt

⁷³³ K.Sj.T. 356 30. oktober 1733, Gabel og Anchersen brev af 28. februar 1733.

⁷³⁴ K. Sj.T. 356, 30. oktober 1733, brev fra Koldings fattiginspektører af 8. marts 1732.

give enten aldeeles intet, eller saa godt som intet.”⁷³⁵ Fattigvæsenets embedsmænd kaldte således i 1730’erne på yderligere mandater til at tvinge de uvillige betalere med og det skulle ikke kun gøres for de fattige modtageres skyld, men også for at beskytte de godvillige givere, der ikke burde bære almissebyrden alene, forhindres i at udføre deres næstekærlighed af dårlige eksempler og pågående tiggere eller tvinges til synd.

I 1734 vedtog Christian 6. at skærpe loven som svar på disse problemer i rigets købstæder og landområder. Fremover skulle byøvrighederne fastsætte en årlig afgift for ”uvillige Indbyggere”, som ikke ville indtegne sig for en almisse. Afgiften var den samme, som den 1708-loven havde bestemt skulle gives som et engangsbeløb som det økonomiske grundlag til at afskaffe fremmede tiggere med; at hver hel gård skulle give 4 skilling, hver halv gård 2 skilling, hver husmand 1 skilling, hver fuldt lønnet karl 2 skilling, hver halv lønnet karl 1 skilling.⁷³⁶ Amtsforvalterne, der i øvrigt inddrev kongens skatter, skulle fremover være fattiginspektør på landet i stedet for herredsfogederne og de fik nu besked på at inddrive de fastsatte beløb ligesom kongens andre skatter.⁷³⁷ Proprietærer, der ikke indbetalte noget retfærdigt, skulle nu have en afgift fastsat af stiftsøvrigheden.⁷³⁸ Christian 6. indførte således ikke en universel fattigskat, men en måde, hvorpå fattigvæsenet kunne tvinge de genstridige til at betale almisserne som en fattigskat. Som det fremgik af indberetningerne var det også en måde at beskytte de godvillige givere, så de kunne udføre sande gode gerninger og undgå synd.

En væsentlig ny regel ved 1708-lovene, som stadig var gældende i 1730’erne, var at de fattige kunne klage til fattiginspektørerne over uretfærdig behandling. Ifølge *fattigloven for byerne og landet* skulle de fattige klage til magistraten, ”der skal skaffe ham Ret”. Skete det ikke, skulle de fattige klage til stiftamtmanden, som skulle ”hjelpe ham til rette” og uddele bøder til magistraten og fattiginspektørerne.⁷³⁹ De fattige på landet kunne klage til sognepræsten over bønder, der ikke afleverede deres almisse. Præsten skulle formane den uvillige til at betale og siden angive den uvillige for godsejeren, der skulle udpante almisen.⁷⁴⁰ Ifølge Bente Dahl Hansen berettede flere herredsprotokoller fra 1735 og 1736 om fattiginspektører, der foretog rejser ud i sognene,

⁷³⁵ K. Sj.T. 36-38, 5. februar 1734, direktionsskommissionsmedlemmerne Holstein og Worms forslag af 11. juli 1733.

⁷³⁶ Sj.T. 36-38, 5. februar, punkt 1 og 2. Sj.T. 81-82, 5. marts 1734.

⁷³⁷ Sj.T. 36-38, 5. februar, punkt 3.

⁷³⁸ En proprietær var en formuende godsejer, der ikke tilhørte adelen og dermed ikke besad skattefrit gods, se punkt 7. Fremover skulle herredet desuden være centrum for den lokale forsørgelse, da kongen fandt det retfærdigt, at det ene sogn skulle hjælpe det andet sogn på landet, hvilket vækker genklang fra Christian 3.s fleksible tilgang til den lokale forsørgelse på landet i 1500-tallets midte.

⁷³⁹ *Købstæder og land*, 1708, 1. del §8.

⁷⁴⁰ *Købstæder og land*, 1708, 2. del §6.

for at gøre sig bekendt med fattigforsorgens tilstand og for at vise almisselemmerne, hvem de kunne klage til, hvis de manglede noget.⁷⁴¹ Dette indikerer en balance imellem kontrolaspekter og omsorgsaspekter i fattigforsorgen, hvor kongen og hans rådgivere søgte at tage hensyn til befolkningen, som givere af almisser, og de fattige, som modtagere af almisse, til gavn for begge ved at afskaffe tiggeriet og sikre en nødtørftig forsørgelse kombineret med et arbejdsliv i rammer, der kunne tøjle synden.

Afrunding

Dette kapitel har vist, at gensidigheden i pligterne imellem øvrigheden og de fattige blev udbygget med det formål at holde de fattige almissemodtagere i ave, under øvrighedens eller et husholds opsyn. Kongerne krævede i starten af 1700-tallet, at de rette almisselemmer skulle leve et synligt kristent liv og de regler, som lovene og direktionskommissionens hensigter beskrev, kan læses som rammerne for, hvad et kristent liv bestod af i starten af 1700-tallet. De fattige skulle gå i kirke, modtage nadveren, vise deres devotion i kirken, overhøre katekisationen for at lære og blive vejledt i kristendommen, de skulle arbejde og de skulle indgå som en underordnet, enten i forhold til fattigvæsenet eller bønderne. Husholdet og husholdslæren, som var afledt af det fjerde buds forklaring af gensidige hierarkiske forpligtelser, var en central enhed i samfundet og forestillingsverdenen. I en teoretisk læsning kan de nye forpligtelser for almisselemmerne ses som et udtryk for, at kongen førte forsorg for de fattiges legemlige og sjælelige velfærd ved at sikre sig, at de indgik i et hushold. Ifølge den lutherske forståelseshorisont var husholdet centrum for det kristne liv i verden og var en af Guds ordninger (kirke, hushold, stat), som han havde skabt for at tæmme synden og fremme næstekærligheden.⁷⁴²

En husfader var forpligtet på at forsørge, opdrage, undervise og tugte sine børn og sine tjenestefolk, og efter 1732 bestræbte fattigvæsenet sig på at udvide dette ansvar til også at gælde de fattige, i det mindste i rigets landsogne. Husholdet var med andre ord rammer, der skulle beskytte den enkelte imod at synde og i dette lys bliver kongens beslutning om, at ingen fattige må vandre frit omkring eller ikke være tilknyttet en statslig institution eller et hushold, til en omsorg for de fattiges frelse. Dette spejler det ansvar, som forrige kapitel pegede på gjorde sig gældende i fattigvæsenets ansvar over for de fattige børn og villige og modvillige arbejdsduelige fattige mennesker. Det antyder

⁷⁴¹ Hansen, *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, 42.

⁷⁴² Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 116, 131; Holm, "Det onde jeg og den gode verden", 103; Koefoed, "The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture", 327.

en synkronisering af kongens og derigennem fattigvæsenets ansvar for forskellige fattige mennesker. Fattigvæsenet havde et gennemgående ansvar for at holde de fattige i ave, sikre deres opdragelse i troen og i arbejdet, hvilket afspejler den lutherske autoritetsforståelse, hvor alle autoriteter havde forældrelignende forpligtelser over for deres underordnede til at opdrage, forsørge og tugte. I dette perspektiv på fattigforsorgslovgivningen læser jeg en politik, der handlede om at inkludere så mange fattige som muligt under statens ansvar. Hvor Tyge Krogh fandt at henrettelsesceremonier i starten af 1700-tallet var indrettet til at frelse de værste syndere i Danmark, så vil jeg argumentere for, at den samme hensigt gør sig gældende i statens bestræbelser over for alle fattige mennesker; frelsen skulle sikres for alle kongens undersåtter, lige fra de rette almissemænd til de modvillige og genstridige løsgængere.⁷⁴³ Redskaberne, som fattigvæsenet skulle tage i brug var forskellige, men lovgivningen viser et gennemgående fokus på at kombinere opdragelse, undervisning, straf og arbejde for at skabe rammer, der tæmmede synden og fremmede de gode gerninger hos de fattige eller i det mindste sikrede de ikke forårsagede andre til at synde.

Dette kapitel viste desuden, at Fredrik 4. og Christian 3. bestræbte sig på at sikre at almisserne stadig kunne gives som et frivilligt udtryk for troens frugter og inkluderede dermed også befolkningen generelt i den forsorg, som de varetog i lovene angående fattige mennesker. Kun de genstridige givere skulle tvinges til at overholde Guds bud i det ydre, men sognepræsternes pligter til kontinuerligt at formane sognefolkene til at give almisser af kærlighed har formentlig været en måde, hvorpå kongen også søgte at forbedre de modvillige af hans undersåtter. Min analyse viser dermed, at kongemagten stadig havde fokus på både giverne og modtagerne i fattigforsorgen for at sikre hele befolkningens erhvervelse af troen og troens omsætning i gode gerninger for fællesskabets og de fattiges gavn.

⁷⁴³ Krogh, *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel.*, 27f, 101; Krogh, "Religion og magi i straffesystemet i 1700-tallets første halvdel", 119; Krogh, *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century.*

Konklusion

De fattige var mange og de havde deres plads både i hverdagen og i den religiøse forståelseshorisont. Fattigdom var både et praktisk og et religiøst aspekt af menneskers liv mellem 1522-1739. Som munken Paulus Helie konstaterede i 1528, så beskrev biblen over 600 gange fattigforsorg som en kristen pligt befalet af Gud.⁷⁴⁴ Til trods herfor har fattigforsorgen imellem reformationen og den tidlige enevælde i mindre grad været studeret som en kristen praksis end som en lange kamp mod tiggeriet. Jeg har i denne afhandling peget på, at den ældre historiografiske behandling af fattigforsorg har kastet et negativt skær over den tidlige moderne fattigforsorg. Den blev oftere målt på moderne parametre i forhold til, hvor meget den økonomiske støtte fyldte i lovgivningen og i praksis end på fortidens egne præmisser. Ved at ændre perspektivet fra det økonomiske til det religiøse, har det været mit formål at undersøge fattigforsorgen mellem senmiddelalder og oplysningstid for at udforske, hvilken forståelse samtiden selv tegnede af fattigforsorgen. Hvad betød det for udviklingen af love angående de fattiges forsørgelse og tiggeri, at fattigforsorg var en kristen praksis – specielt da fortolkningen af kristendommen forandrede sig over reformationsperioden? Det skal ikke forstås som om, at økonomi, befolkningsvækst og misvækst ikke havde betydning for fattigforsorgens udvikling i loven, men jeg fokuserer på religionen, fordi den ikke har været systematisk inddraget før. Som jeg vil konkludere på her, så er der mange væsentlige analyser at hente ved et religiøst perspektiv og denne afhandling kan forhåbentlig inspirere til andre undersøgelser af, hvordan religion som en forståelseshorisont kan give mening til de løsninger, som lovgiverne fandt på andre udfordringer, og bidrage til andre perspektiver i historieforskningen.

Jeg har genbesøgt de historiske fremstillinger og fortidens forståelser af fattigforsorg med fokus på to forskningsspørgsmål: 1) hvordan religion og fattigforsorg blev knyttet sammen i reformationsperioden 1522-1539, og 2) hvordan lovgivere diskuterede og definerede ansvar og pligter i fattigforsorgen imellem 1536-1739. Min analyse har vist, at fattigforsorg igennem hele perioden blev defineret som en kristen praksis. Analysen af reformationsperioden har åbnet op for at fortolke reformationen som bærer af både kontinuitet og nye ideer. Der var kontinuitet i de problemer, som lovgiverne så på begge sider af 1536, men der var også forskellige måder at forstå problemerne på og der blev fundet forskellige løsninger. Afhandlingen har fremhævet, at

⁷⁴⁴ Helie, "Om kranke og fattige mennesker", 6–9.

forskellen i forståelsen af forholdet mellem tro og gode gerninger var én vigtig faktor, ligesom kongens dobbelte ansvar i fattigforsorgen var en anden. Hvor Christian 2. bestræbte sig på at tage hensyn til religionen ved at beskytte den religiøse symbiose imellem fattig almissemodtager og den rige giver, som søgte frelse, så bestræbte Christian 3. sig på at tage hensyn til religionen ved at indrette fattigforsorgen, så befolkningen kunne gøre sande gode gerninger som frugter af troen ved at hjælpe de fattige syge, skolebørnene og præsterne, som enten ikke kunne arbejde eller skulle bruge deres tid på at erhverve sig eller udbrede troen. Afhandlingen har ligeledes peget på, at den efterreformatoriske lovgivning angående de fattige i høj grad ser ud til at være formet af de evangeliske prædikanter, som reformerede fattigforsorgen i flere købstæder i 1520'erne. Det er desuden interessant at understrege, at det fokus som Paulus Helies havde på børneopdragelse i sit fattigforsorgsskrift fra 1528, afspejler en væsentlig side af fattigforsorgen, som den udviklede sig fra o. 1600. Det er dog samtidig vigtigt at understrege, at afhandlingen i forlængelse af Carter Lindberg har betonet, at den efterreformatoriske fattigforsorg adskilte sig fra humanistiske tænkere såsom Paulus Helie (og Christian 2.) ved at blive forstået som en religiøs praksis, der var en frugt af troen orienteret imod nytten for fællesskabet, hvilket skulle fremmes ved kongens love.⁷⁴⁵

Den løbende teoretiske læsning har fremhævet, at de problemer, lovgiverne fandt, og de løsninger, de beskrev og vedtog i lovene, afspejler centrale aspekter af den lutherske kristendomsfortolkning. Ved at sætte sig ind i teologien og tage udgangspunkt i den lutherske forklaring af kristendommen som en samfundsorienteret religion, så bliver det muligt at følge nye spørgsmål og læse kilderne i et andet perspektiv. Det har været af central betydning, at det religiøse perspektiv ledte mig til at spørge ind til ansvar og gensidige forpligtelser i de sociale hierarkiske relationer. Mit fokus på at følge ansvar har givet et indblik i, hvordan fattigforsorgens umiddelbare fragmenterede lovgivning får mening ved den lutherske autoritets- og næstekærlighedsforståelse. Jeg vil i de efterfølgende afsnit fremhæve denne afhandlings hovedbidrag.

En kristen forsorg for alle fattige, også almissegiverne

Analysen af lovgivningens udvikling ud fra det religiøse perspektiv har vist, at kongemagten i stigende grad efter reformationen i 1536 inddrog forskellige fattige mennesker med forskellige behov i lovgivningen, og definerede dem som en del af de fattige undersåtter, som kongen havde et ansvar for. Hvor forskningen hidtil har fokuseret på lighederne imellem Christian 2.s og Christian 3.s tiggerilovgivning (at begge

⁷⁴⁵ Lindberg, *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*, 100.

krævede, at de arbejdsduelige arbejdede og ikke tiggede), så har min analyse vist, at der også var væsentlige forskelle. Forskellene fremhæver betydningen af den forandrede religionsforståelse ved den evangelisk-lutherske reformation. Christian 2. beskyttede fattigforsorgen som en frelsegivende symbiose ved at afgrænse tiggeri til de fattige, syge med tiggertegn og tiggermunkene, og forbyde forgrenede almissepraksisser. Christian 3. derimod bandt fattigforsorgen både til geografiske grænser og tiggertegn. Han forbød tiggermunke, men udvidede den kristne pligt ved at stadfæste skolebørnenes ret til at bede om Guds almisser ved siden af de fattige, syge og inkludere præsterne som modtagere af almisser. Fattigforsorgen havde dermed stadig et religiøst sigte, men nu skulle den understøtte religionen ved at give børn mulighed for at søge skolen i stedet for at arbejde og ved at give præsterne mulighed for at koncentrere sig om forkyndelsen.

Christian 3.s definition af, hvem der skulle modtage almisser, tyder på, at uarbejdsdygtighed ikke alene definerede trang efter 1536. Det sammenknyttede tiggeriforbud for de arbejdsduelige og afgrænsningen af tiggeriet til de fattige, syge mennesker var ét element af fattigforsorgslovgivningen. Ved at fjerne blikke fra spørgsmålet om, hvordan kongemagten kunne sikre, at ressourcerne kun nåede de hjælpeløse, og læse kilderne ud fra spørgsmålet om, hvordan kongemagten handlede på sit ansvar til at beskytte og fremme den rette tro, så bliver fattigforsorg en mere omfangsrig opgave end ressourcefordeling og tiggeribekæmpelse. Den kristne tro, som den blev defineret i *kirkeordinansen*, handlede både om den nødvendige undervisning, som ledte til at tilliden til Gud kunne erhverves, og om de frugter, der naturligt flød af et glædeligt troende hjerte. Min analyse har fremhævet, at en af reformationens vigtige konsekvenser for fattigforsorgen var denne definition af troen og kongens forpligtelse på at skabe rammer (via lovgivning), som kunne beskytte og fremme det rette kristne liv i tro og gerning i befolkningen. Fattigforsorgslovgivning handlede dermed om at opdrage de fattige børn i tro og arbejde, holde de voksne til tro og arbejde, men også om at sikre almissegivernes mulighed for at gøre sande godvillige gerninger. Christian 3. og Frederik 2.s arbejde med at tilrettelægge fattigforsorgen som en almisseforsorg bundet til lokale fællesskaber, kan i denne forstand læses som et udtryk for kongemagtens omsorg for, at befolkningen skulle have mulighed for at vise sande frugter af troen.

Hvor 1600-tallets lovgivning fokuserede mest på opdragelses- og tvangsaspekter for de fattige, blev tendensen til, at fattigforsorgen også skulle organiseres ud fra en hensyntagen til giverne, styrket i starten af 1700-tallet. Her søgte Frederik 4. og Christian 6. at beskytte godvillige givere på to måder: De kristne skulle beskyttes fra at bære hele almissebyrden selv ved at tvinge modvillige, genstridige folk til at give almisser. Desuden skulle fattigvæsenet sørge for at afskaffe besværlige tiggere, fordi folket syndede, når de

gav almisser af andre årsager end et glædeligt og troende hjerte. Min analyse peger dermed på, at fattigforsorgen også skulle indrettes for givernes skyld. Det handlede om at skabe rammer, der fremmede troen og det gode kristne liv i verden – hvilket var en gudsforpligtelse hos kongemagten.

Forsorg som et kristent mangfoldigt ansvar

Afhandlingen har vist, at kongens nye ansvar for de fattige ved reformationen medførte, at der blev mange måder at tage hensyn til de fattige og mange slags behov, der behøvede hjælp. Kongen var den øverst ansvarlige for de hospitaler, som skulle pleje de syge, fattige mennesker og for de embedsmænd, som skulle sikre, at almisserne fandt vej til de uarbejdsdygtige, svage fattige mennesker uden for hospitalerne. Men andre ord, så søgte kongemagten at sikre de fattiges legemlige pleje via hospitaler, badskærer og almisser. Dertil skulle præsten have særlig omsorg for de syge, fattiges sjælelige pleje, fordi de fattige, syge var mere udsat for tvivl i troen og dermed var deres frelse mere i fare end andres. 1500-tallets lovgivning definerede desuden, at kongemagten skulle sikre, at alle fattige børn blev holdt til skole og arbejde. Dette peger på, at der var elementer af forebyggelse og hensyntagen til sjælelige forhold i kongemagtens fattigforsorg allerede i 1500-tallet.

Indsatsen for at styrke den korrekte opdragelse af de fattige børn blev styrket i 1600-tallet og italesat som en indsats, der skulle forhindre liv i nød og tiggeri, samt fremme det kristne gudfrygtige nyttige liv. I starten af 1600-tallet skærpede Christian 4. omsorgen for de fattige børn ved børnehusinstitutioner og igennem lovgivning, der skulle sikre, at selv de fattige børn blev sat i håndværkslære. Afhandlingen har vist, at der var et væsentligt og tidligt fokus på øvrighedens ansvar for at sætte ind tidligt fra barnsben og sikre den rette opdragelse og undervisning til et gudfrygtigt nyttigt liv for befolkningens fattige og hjælpeløse børn. Fra Frederik 2. og især Christian 4.s tid peger min analyse på, at kongemagten havde fokus på de fattige forældres opdragelse af deres børn. Dertil, at kongemagten i sidste ende havde pligt til at træde til og fjerne børnene, hvis forældrene ikke optragede dem i gudfrygtig nyttighed.

Afhandlingen har peget på, at kongemagten i stigende grad tilrettelagde forsorgen for de fattige ud fra samme principper. Det drejede sig om at holde de fattige i ave, sikre at de blev (gen)opdraget i tro og arbejde, og senere holdt til denne kristne liv ved hjælpende eller tvingende rammer. En af de væsentlige bidrag ved denne afhandling er betoningen af, at fattigvæsenet påtog sig et ansvar for de modvillige, de vildfarede og uskikkelige "uværdige" fattige, såvel som de "værdige" fattige. De modvillige, ulydige og

genstridige tiggere og løsgængere skulle straffes for deres synd og tvinges til at arbejde, men Christian 4.s Tugthus viser allerede en tendens til, at tiggerne også skulle forbedres igennem daglig kristendomsundervisning. Forsorgen for at forbedre tiggerne blev især styrket ved oprettelsen af flere tugthuse i 1700-tallet. Dertil har afhandlingens gennemgang af fattigvæsenets ansvar i 1700-tallet vist, at fattigvæsenet blev den myndighed, som tog sig af de modvillige, de genstridige og ulydige og trådte til som den tugtende forældreautoritet med pligt til at tvinge de genstridige og straffe dem for synden, men også forpligtet på at forsøge at forbedre dem.

De fattige under kongens ansvar var mange, da Frederik 4. satte gang i et nyt stort arbejde med fattigforsorgen. Det nye fattigvæsen skulle fra år 1708 tage vare på behov hos de syge og uarbejdsdygtige, de små forældreløse, hittebørn og faderløse børn, de trængte familier med mange børn og alle dem, som aldrig havde modtaget en korrekt opdragelse, værende det børn og unge såvel som voksne. Fattigforsorgslovgivningen afspejler kongens forpligtelse på at skabe rammer, der tæmmede synd og fremmede gode gerninger hos befolkningen, hvilket opløser lovenes fragmenterede udtryk og i stedet peger på en anden styringsrationalitet bag ved lovgivning angående de fattige. Min analyse har således vist, at der hele tiden var et dobbelt fokus i lovgivningen. Forbud mod synd og brug af kontrol, der kunne tæmme synd, blev akkompagneret af regler, som fremmede befolkningens næstekærlighed og de fattige kristnes standhaftighed i troen over for Guds kors og prøvelser.

Fattigforsorg i evighedens, men også hverdagens synsvinkel

Afhandlingen har bidraget til at fremhæve kongemagtens indsats i fattigforsorgen som et væsentlig led i udviklingen af en mere omfangsrig stat. Reformationslovgivningen forpligtede kongen til at skabe fattigforsorgslovgivning og afhandlingen har vist, at det var et område, som kongemagten løbende vendte tilbage til og inddrog flere embedsmænd i. I 1500-tallet var der mest fokus på at udvikle øvrighedens ansvarsområde og de opgaver, som de kongelige tjenere skulle udføre for at sikre de fattiges legemlige forsørgelse og sjælelige trøst, samt befolkningens mulighed for at give almisser til de lydige og tålmodige fattige. I takt med at tiggeriet blev defineret som et moralsk problem og ikke et problem, der opstod af gamle vaner, krævede kongemagten mere af de fattige. De skulle arbejde til gavn og nytte for fællesskabet, de skulle gå i kirke, vise deres devotion og deltage i katekismusundervisning sammen med ungdommen. De skulle leve det kristne liv i gudfrygtighed og i arbejde, også selvom det blot var symbolsk, for at modtage hjælp i hospitalerne og almisser i deres hjemegn. I 1500- og 1600-tallet

var der flere regler om, at de omløbende tiggere, som ikke ville forbedre sig, skulle forvises og straffes for deres løsgænger og tiggeri. Med 1708-lovene bestræbte kongemagten sig på at beholde de modvillige og uskikkelige fattige inden for fattigvæsenets sfære. De skulle ikke forvises, men overføres til fattigvæsenets institutioner i København og der skulle gerne oprettes flere steder, hvortil de arbejdsduelige kunne hjælpes til arbejde og flere steder, hvor de arbejdsmodvillige kunne tvinges til arbejde. Da Møns Tugt- og Manufakturhus blev oprettet og omgangsforsørgelse påbudt på landet, er det muligt at se, hvordan forsorgen ved kombineret forsørgelse, undervisning og arbejde formede fattigvæsenets behandling af både de "uværdige" og de "værdige" fattige.

I lyset af det religiøse perspektiv fremhæver afhandlingen, at autoritetsansvaret også strakte sig til de modvillige længe før oplysningstiden. De blev forstået som ulydige børn af kongen, der skulle tugtes ved undervisning og straf med henblik på at lære at leve et kristent liv. Det religiøse perspektiv gør det muligt at uddybe fortolkningen af fortiden, hvorved det blandt andet bliver tydeligere, at studiet af den verdslige øvrighed også inkluderer at studere forpligtelser og omsorg. Desuden gør det religiøse perspektiv det muligt at brede forståelsen af fattigforsorg og almissekultur ud. Almisser og forsorg var ikke kun at give penge eller kost, men gode gaver kunne også være at give undervisning, give formaninger og give arbejde. Denne afhandling har bidraget til historieforskningen ved at samle op på den eksisterende forskning, genbesøge den danske fattigforsorg i en underbelyst periode og bringe fortolkningen på linje med den internationale historiografi. Det religiøse perspektiv har ikke kun fremhævet religionen, men også hvordan religionen, politikken og økonomien hang sammen. Den lutherske forståelseshorisont havde fokus på menneskets nytte i verden og fordrede, at kongen sikrede rammerne om det gode liv i verden for de kristne. Religionen var både orienteret imod det evige liv, som kongen skulle fremme på bedste vis, men aldrig kunne tvinge. Religionen var dog også orienteret imod denne verden, hvor mennesket skulle indgå i de gudskabte ordninger stat, kirke og hushold for at tæmme synden og fremme de gode gerninger for fællesskabets bedste. Den religiøse vinkel har givet anledning til en ny analyse af det handlerum, som kongemagten skabte for udfoldelsen af et kristent ansvarsområde, hvor praktiske og religiøse overvejelser spillede ind på hinanden over for de fattige i det dobbelte hensyn til frelsen og livet i denne verden.

Litteraturliste

Kildemateriale

De trykte love og kongelige breve kan findes her

Andersen, Aage, *Den danske rigslougivning 1513-1523*. København: C. A. Reitzels Forlag, 1991.

Engelstoft, Christian, *Reformantes et Catholici tempore, quo sacra emendata sunt, in Dania concertantes: specimen inaugurale, disputats*, 1836. (andragendet på plattysk).

Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag 1551-1660, udgivet af rigsarkivet, 1885-2005.

Kolderup-rosenvinge, J. L. A. *Danske recesser og ordinantser af kongerne af den oldenborgske stamme*, København: Gyldendal, 1824.

Kongel. Forordninger og Aabne Breve, Forbud, Paabud, Tractater, Ordonnancer, Reglementer &c. som højlofligste Ihukommelse kong Christian den Femte, fra sin kongelig regierings tiltrædelse udi Begyndelsen af Aaret 1670, indtil den Danske Lous Publication 1683 paa Prent haver ladet udgaae [...] Kiøbenhavn: trykt udi Sal. Wielandts Bogtrykkerie, 17??.

Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve Fra Aar 1731-1739. København: Trykt udi h. k. m. og univ. Bogtrykkerie, af Joh. Jørgen Hopssnes, 17??.

Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabene Breve fra den 26 Augusti Aar 1699-1710, København: trykt udi kongel. Majest. Og univers. Privilegerede bogtrykkerie i Studii Stræde, 17??.

Lausten, Martin Schwartz, *Kirkeordinansen 1537/39*. København: Akademisk Forlag, 1989.

Rørdam, Holger Frederik, *Danske kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra reformationen indtil Christian V's Danske Lov, bind 1-3, 1536-1683*. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. Gad, 1883-1889.

Schou, Jacob Henric, *Chronologisk register over de kongelige forordninger og aabne breve, samt trykte anordninger, som fra aar 1670 af ere udkomne. I-X Del. (1670-1792)*. København: Gyldendal, 1822.

Secher, V. A., *Corpus constitutionum danicæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660.*, Bind 1-6. København, 1887-1918.

Secher, V.A. og Chr. Støchel, *Forarbejderne til danske lov*. København: Gad, 1891-92.

Secher, V. A., *Kong Christian den femtis Danske Lov*. København: Gad, 1911.

Rigsarkivet, utrykte kilder

Danske Kancelli, *Bilag til forordningen af 24. sep. 1708 om betlere i Danmark*, D43 (D43)

Danske Kancelli, *Tegnelser over alle lande II*, 1545-1548

Danske Kancelli, *Tegnelser over alle lande IV*, 1552-1556

Danske Kancelli, *Tegnelser over alle lande V*, 1556-1558

Danske Kancelli, *Sjællandske Tegnelser*, 1572-1739 (Sj.T.)

Danske Kancelli, *Sjællandske Registre*, 1572-1739 (Sj.R.)

Danske Kancelli, *Koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser*, 1572-1739 (K.Sj.T.)

Danske Kancelli, *Koncepter og indlæg til sjællandske registre*, 1572-1739 (K.Sj.R.)

Danske Kancelli, *Skånske tegnelser*, 1599-1641 (Sk.T.)

Danske Kancelli, *Jyske tegnelser*, 1577-1618 (J.T)

Danske Kancelli, *Fynske tegnelser*, 1610-1619 (F.T)

Viborg bisp, *Børnehuset i Viborg*, 1630-1721, C2 – 249

Internetressourcer

<https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=fattigforsorg>

<https://kalkarsordbog.dk/ordbog?query=forsorg>

<https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=forsorg&tab=for>

[www.kristendom.dk/sp%C3%B8rg-om-kirkehistorie/hvad-betyder-katolsk Denstoredanske.dk](http://www.kristendom.dk/sp%C3%B8rg-om-kirkehistorie/hvad-betyder-katolsk-Denstoredanske.dk)

www.proquest.com/eeb/docview/2090323369/D2E444CFoC804635PQ/1?accountid=14468&imgSeq=7 (Early European Books, Paulus Helie, 1528)

<https://www.proquest.com/eeb/docview/2090318740/D2E444CFoC804635PQ/2?accountid=14468&imgSeq=28> (Early European Book, Frans Vormordsen, 1539)

Teologiske skrifter, trykte kilder

- Helie, Paulus, "Om kranke og fattige mennesker". *Skrifter af Paulus Helie*, udgivet ved Marius Kristensen. Gyldendal: 1528/1933.
- Laurensen, Peder, *Malmøbogen*. Udgivet af Holger F. Rørdam. København: Thiele, 1530/1868.
- Laurensen, Peder, "En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser". I *Skrifter fra reformationstiden*, udgivet af Holger F. Rørdam, København: Thieles Bogtrykkeri, 1533/1890.
- Luther, Martin, "Om de gode gerninger". I *Luthers skrifter i udvalg. De reformatoriske hovedskrifter*, udgivet ved Margrete Lomholt-Thomsen og Niels Nøjgaard. København: Gad, 1520/1962.
- Luther, Martin, *Om verdslig øvrighed*. Udgivet ved Svend Andersen. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1523/2006.
- Luther, Martin, "Om Kristi nadver. Bekendelsen." I *Martin Luther. Skrifter i udvalg. Troens evangelium. Ord og sakramente*, ved Helme Hedegaard og Erik H. Bennetzen, København: Credo, 1528/1994.
- Luther, Martin, *Den Store Katekismus*. Udgivet ved Leif Grane. København: Credo, 1529/2005.
- Luther, Martin, *Den Lille Katekismus*, 1529.
- Tilgået via: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/luthers-lille-katekismus-1529-1953-udgave/>
- Palladius, Peder, *En visitatsbog*. Udgivet ved Martin Schwartz Lausten. Frederiksberg: Anis, 2004.
- Vormordsen, Frants, "En kort forklaring og forskiel paa den evangeliske og papistiske prædiken og lærdom." I *Skrifter fra reformationstiden*, udgivet af Holger F. Rørdam, København: Thieles Bogtrykkeri, 1531/1890.

Sekundær litteratur

- Achen, Henrik v. "Menneskehjertet som religiøs metafor og figur: Et mottrekk mot sekulariseringsprocessen i nyere tid. En tentativ synsvinkel." I *Mellem Gud og Djæveln: Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800.*, redigeret af Hanne Sanders, 17–40. Nord, 2001.
- Andersen, Birgit. "Løsgængere og ørkesløse folk: værdigt og uværdigt trængende omkring år 1600". *Fortid og nutid* 32, nr. 4 (1985): 245–61.
- Andersen, Valdemar. "Af Ribe hospitals historie". *Fra Ribe Amt* 22, nr. 2 (1982): 287–314.
- Andersen, Aage. *Den Danske Rigslouvgivning 1513-1523*. København: C. A. Reitzels Forlag, 1991.
- Appel, Charlotte. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. København: Museum Tusulanum, 2001.
- Appel, Charlotte, og Morten Fink-Jensen. *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2013.
- Appel, Charlotte., og Morten. Fink-Jensen. *Når det regner på præsten: en kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*. Højbjerg: Hovedland, 2009.
- Appel, Charlotte, Peter Henningsen, og Nils Hybel. *Mentalitet & historie: om fortidige forestillingsverdener*. Ebeltoft: Skippershoved, 2002.
- Appel, Hans Henrik. "Krigshåndværk, gudfrygtighed og den militære disciplin". I *Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener*, redigeret af Charlotte Appel, Peter Henningsen, og Nils Hybel, 143–72. Ebeltoft: Skippershoved, 2002.
- Appel, Hans Henrik. "Tinget, magten og æren: studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet". Odense Universitetsforlag, 1999.
- Arffman, Kaarlo. *Revolution des Helfens: Der Versuch des Luthertums, die Probleme der Armut zu lösen*. Wien: LIT-Verlag, 2019.
- Bang, Gustav. *Kirkebogsstudier*. København: Nordisk forlag, 1906.
- Bay, Ole. "Donationer til kirken i dansk senmiddelalder". I *Danmark i Senmiddelalderen*, redigeret af Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 317–41. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1994.
- Bisgaard, Lars. "Adelen og 'de syv dødelige synder'. Omkring kalkmalerierne i Bollerup Kirke". I *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, 287–303. Aarhus: Arusia - Historiske Skrifter, 1988.

- . *Christian 2. En biografi*. København: Gad, 2019.
- . “Den religiøse praksis i en brydningstid”. I *Reformation i dansk kirke og kultur. 1517-1700*, redigeret af Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen, 307–27. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- . “Introduction”. I *The dissolution of Monasteries. The case of Denmark in a regional perspective*, redigeret af Per Seesko, Louise N. Kallestrup, og Lars Bisgaard, 9–30. University Press of Southern Denmark, 2019.
- . “Senmiddelalderens religiøse praksis og reformation”. I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution. Danmark.*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Boettcher, Susan R. “Confessionalization: Reformation, Religion, Absolutism, and Modernity”. *History Compass*, nr. 2 (2004): 1–10.
- Borggaard, Anders Kirk. “Dennem til villie som latinen icke wel kunde forstaa”. Redigeret af Trine Arlund Hass og Outi Merisalo. *Studia Humanitatis: Essays in honour of Marianne Pade. Nordic journal of renaissance studies* 18 (2022): 47–72.
- Bricka, C. F., red. *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold i uddrag. Bind 1, 1551-1555*. København: C. A. Reitzels Forlag, 1885.
- Brown, Peter. *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350-550 AD*. Princeton: Princeton University Press, 2013. <https://doi.org/10.1515/9781400844531>.
- Busck, Steen, Carsten Porskrog Rasmussen Rasmussen, og Jan Rågård, red. *Kildekritisk tekstsamling*. 3. udgave. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2008.
- Christensen, Aksel E. *Industriens Historie i Danmark. Tiden indtil c 1730*. Redigeret af Axel Nielsen. København: Gad, 1943.
- Chung-Kim, Esther. “Johannes Bugenhagen and Christian III: Reforming Church and society in Denmark”. I *Lutheranism and social responsibility*, redigeret af Nina Javette Koefoed og Andrew Newby. Göttinge: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022.
- Dahl, Hanne. “Velfærdsstatens religiøse rødder”. Upubliceret ph.d. afhandling, Aalborg Universitet, 2021.
- Dahlerup, Troels. “Den sociale forsyning og reformationen i Danmark”. *Historie. Jysk selskab for historie* 13 (1979): 194.
- Dalberg-Larsen, Jørgen. *Loven og livet - en retssociologisk grundbog*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2005.
- Darnton, Robert. *The Great Cat Massacre and other episodes in French cultural history*. New York: Basic Books, 1984.

- Davis, Natalie Zemon. "Poor Relief, Humanism, and Heresy". I *Society and culture in early modern France: eight essays*. Stanford: Stanford University Press, 1975.
- Degn, Ole. *Rig og fattig i Ribe: økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*. Århus: Universitetsforlaget i Aarhus, 1981.
- Dreyer, Rasmus H. C. "Den lange danske reformation". I *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution. Danmark*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, Bd. 2. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Dørum, Knut, Mats Hallenberg, og Kimmo Katajala, red. *Bringing the people back in: state building from below in the Nordic countries ca. 1500-1800*. Routledge Research in Early Modern history. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2021.
- Eklund, Soili-Maria. "Drängen Henrich Michelssons änglasyster. Demonologiska och medicinska förklaringsmodeller i tidligmoderne tid". I *Mellem Gud og Djæveln. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden*, redigeret af Hanne Sanders, 57–69. Nord, 2001.
- Engelstoft, Christian Thorning. "Reformantes et Catholici tempore, quo sacra emendata sunt, in Dania concertantes: specimen inaugurale". Disputats., 1836.
- Faye Jacobsen, Anette. *Husbondret: rettighedskulturer i Danmark, 1750-1920*. København: Museum Tusulanum, 2008.
- Fehler, Timothy G. *Poor Relief and Protestantism. The Evolution of Social Welfare in Sixteenth-century Emden*. Aldershot: Ashgate, 1999.
- Fenger, Ole. *Lov og ret i europas historie*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2001.
- Fink-Jensen, Morten. "Education, Humanism, and the Reformation in Denmark". I *Cultural encounter and identity in the neo-latin world*, redigeret af Camilla Horster og Marianne Pade, 139–53. Rom: Edizioni Quasar, 2020.
- . *Fornuften under troens lydhed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*. København: Museum Tusulanum, 2004.
- . "Før videnskaben blev videnskab eller videnskabens sekularisering 1500-1800". I *Mellem Gud og Djæveln. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, redigeret af Hanne Sanders, 71–86. Nord, 2001.
- Fumerton, Patricia. *Unsettled: The culture of Mobility and the Working Poor in early modern England*. Chicago: The University of Chicago Press, 2006.
- Geertz, Clifford. "Religion as a Cultural System". I *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, redigeret af Michael Banton, 1–46. Tavistock publications, 1966.
- Geremek, Bronislaw. *Poverty: a history*. Oxford: Blackwell Publishers, 1997.

- Gorski, Philip S. *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Gregersen, Niels Henrik, og Carsten Bach-Nielsen. *Reformationen i dansk kirke og kultur*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- Grell, Ole Peter. "Christian Care and Neighbourly Love". I *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, redigeret af Ole Peter Grell og Andrew Cunningham. London: Routledge, 1997.
- . "From Popular, Evangelical Movement to Lutheran Reformation in Denmark. A Case of Two Reformations". *Archiv für Reformationsgeschichte* 102, nr. 1 (2011): 33–58.
- . "The City of Malmø and the Danish Reformation". *Archiv für Reformationsgeschichte* 79 (1988): 311–39.
- . "The religious duty of care and the social need for control in early modern europe". *The Historic Journal* 39, nr. 1 (1996): 257–63.
- Grell, Ole Peter, og Andrew Cunningham, red. *Health Care and Poor Relief in Counter-Reformation Europe*. London: Routledge, 1999.
- , red. *Health care and poor relief in Protestant Europe 1500-1700*. London: Routledge, 1997.
- . "The Reformation and Changes in Welfare Provision in Early Modern Europe". I *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, redigeret af Ole Peter Grell og Andrew Cunningham. London: Routledge, 1997.
- Hanawalt, Emily Albu, og Carter Lindberg, red. *Through the eye of a needle: Judeo-Christian Roots of Social Welfare*. Missouri: The Thomas Jefferson University Press, 1994.
- Hansen, Bente Dahl. *Betler eller almisselem: studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*. Odense: Landbohistorisk Selskab, 1984.
- Hansen, Peter Wessel. "The age of miracles? Alms culture and charitable donations in Copenhagen, c. 1770-1830". I *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western world from late antiquity until today*, 269–93. Routledge studies in cultural history. Oxon and New York: Routledge, 2017.
- Heivoll, Geir. "Å ikke se skogen for bare træer. Anakronismer som metodisk utfordring for den politirettshistoriske forskning". I *Fordom og forventning. Ei handbok i rettshistorisk metode*, redigeret af Jørn Øyrehagen Sunde, 72–89. Oslo: Akademisk publisering, 2019.

- Helgesen, Poul. *Huore krancke mijslige, saare arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besørgis een kort underwijsning*. Kbh: [Det Kongelige Weysenhuus], 1762.
- Helie, Paulus. "Om kranke og fattige mennesker". I *Skrifter af Paulus Helie. Tredje bind*, redigeret af Marius Kristensen, 1–37. Gyldendal, 1528.
- . *Skrifter af Paulus Helie. Syvende Bind*. Redigeret af Marius Kristensen og Niels-Knud Andersen. København: Gyldendal, 1948.
- . *Skrifter af Paulus Helie. Tredje bind*. Redigeret af Marius Kristensen. København: Gyldendal, 1933.
- Hendel, Kurt K. "Paul and the care of the poor during the 16th century". I *A Companion to Paul in the Reformation*, redigeret af R. Ward Holder. Leiden/Boston: Brill, 2009.
- Henningsen, Lars N. *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*. Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978.
- Henningsen, Peter. "Copenhagen Poor Relief and the Problem of Poverty, ca. 1500-1800". I *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, redigeret af Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen, 325–63. Aarhus: Aarhus Universitets Press, 2008.
- . "Det københavnske Fattigvæsen. Fattigvæsenets administration og lovgivning, 1629-1828. incl. en selektiv litteraturliste.", Stadsarkivets digitale skriftserie nr. 6, 2007.
- . "Egennyttens og det fælles bedste: moral og spekulation i 1700-tallets København". *København, kultur og historie*, Store forventninger: moral og økonomi i 1700-tallets København., 2010, 79–105.
- . "En velindrettet tiggerstat: tiggeriets og armodens kulturhistorie: en kildesamling". *København, kultur og historie*, Store forventninger: moral og økonomi i 1700-tallets København., 2010, 40–78.
- . "Fattigdom i København i tidlig moderne tid". *Historiske meddelelser om København*, Patrioter & fattigfolk: fattigvæsenet i København ca. 1500-1850, 2005, nr. 2005 (2005): 5–17.
- , red. "Historiske meddelelser om København: Patrioter og fattigfolk: fattigvæsenet i København, ca. 1500-1850", 2005, 215 sider.
- . "Lasternes ulykkelige ofre: Niels Ditlev Riegels i ulykkens forgård: Børnehuset, 1787". *Historiske meddelelser om København*, Miraklernes tid: og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København, 2008 2007, 205–36.

- . “Misericordia: Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800”. *Historiske meddelelser om København*, 2005, 18–56.
- . “Tiggernes by: Fælleseuropæiske tendenser og det københavnske fattigvæsen 1500-1800”. *Historiske meddelelser om København*, 2007, 153–203.
- . “Vinterens hårde hjerte: suk og hylene i 1700-tallets København”. *København, kultur og historie*, 2010, 5–39.
- Hitchcock, David. *Vagrancy in English Culture and Society, 1650-1750*. London: Bloomsbury, 2016.
- Hitchcock, Tim. *London Lives : Poverty, Crime and the Making of a Modern City, 1690-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Holm, Bo Kristian. “Det onde jeg og den gode verden”. I *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution: Europa*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, 1:85–104. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- . “Dynamic Tensions in the Social Imaginaries of the Lutheran Reformation”. I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, redigeret af Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed, 85–106. Refo500 Academic studies. Göttinge: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- . “Et nyt gudsforhold og dets konsekvenser”. I *Pligt og omsorg*, redigeret af Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm. København: Gad, 2021.
- . “God’s Caring Vice-Regent: The Lutheran Transformation of the Senecan Ideal of the Benevolent Monarch as the Basis of Absolutism and Social Responsibility”. *Toronto Journal of Theology* 37, nr. 2 (2021): 135–46.
- . “Luther’s theology of the gift.” I *The Gift of Grace: the Future of Lutheran Theology*, redigeret af Niels Henrik Gregersen. Minneapolis: Fortress Press, 2005.
- Holm, Bo Kristian, og Nina Javette Koefoed, red. *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Høiris, Ole, og Per Ingesman, red. *Reformationen: 1500-Tallets Kulturrevolution. Danmark*. Aarhus: Aarhus University Press, 2017.
- Ingesman, Per. “King, Church and Religion”. I *Were we ever protestant? Essays in Honor of Tarald Rasmussen.*, redigeret af Sivert Angel, Hallgeir J. Elstad, og Eivor Andersen Oftestad, 73–90. Berlin/Boston: De Gruyter, 2019.
- . “Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv.” I *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.

- . *Religion as an agent of change: crusades - reformation - pietism*. Boston: Brill, 2016.
- Jakobsen, Johnny Grandjean Gøgsig. “De tiggermunke fare omkring..’ - om dominikanske og franciskanske terminering blandt middelalderens landboere”. *Landbohistorisk Tidsskrift*, nr. 1 (2009): 9–50.
- Jakobsen, Rasmus Skovgaard. “Adel mellem Gud og folk efter reformationen”. Upubliceret ph.d. afhandling, Aarhus Universitet, 2019.
- . “The Burden of the Highborn. The Nobility and Lutheranism in Late Sixteenth-Century Denmark”. I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Exampel*, redigeret af Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed. Göttinge: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Jensen, Carsten Selch. “Byerne og de fattige”. I *Middelalderbyen*, redigeret af Søren Bitsch Christensen, 295–321. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2004.
- . “Hvad nyt? En velfærdsstat med middelalderlige rødder”. I *13 historier om den danske velfærdsstat*, redigeret af Klaus Petersen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- . “Jeg var fremmed, og I tog imod mig’. Fattigfolk og fremmede omkring Øm Kloster i middelalderen”. I *Øm Kloster*, redigeret af Bo Gregersen og Carsten Selch Jensen, 71–80. Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- . “Omsorgen for fattige og syge”. I *Ribe Bys Historie 1*, redigeret af Søren Bitsch Christensen, 189–96. Esbjerg: Dansk Center for Byhistorie/Esbjerg Kommune, 2010.
- . “Poul Helgesen og den sociale forsorg i senmiddelalderens Danmark.” I *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder.*, redigeret af Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman, og Bjørn Poulsen, 499–522. Aarhus Universitetsforlag, 2007.
- Jensen, Vivi. *Dorothea: Guds vilje - og dronningens*. København: Gad, 2007.
- Jespersen, Leon. “At være, at ville og at have - træk af luksuslovgivningen i Danmark i 15-1600-tallet”. *Temp. Tidsskrift for historie* 1, nr. 1 (2010): 31–58.
- Jespersen, Leon, Leon, og Erling Ladewig Petersen, red. *Dansk forvaltningshistorie: stat, forvaltning og samfund. Bind 1. Fra middelalderen til 1901*. Kbh.: Jurist- og Økonomforbundet, 2000.
- Johansen, Hans Chr. *Næring og bystyre, Odense 1700-1789*. Odense bys historie. Odense: Odense Kommune, 1983.
- Johansen, Hans Chr., og Søren Kolstrup. “Dansk fattiglovgivning indtil 1803.” I *Dansk Velfærdshistorie. Frem mod socialhjælpstaten. Perioden 1536-1898.*, redigeret

- af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen, 159–98. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Jürgensen, Martin Wangsgaard. “Changing interiors. Danish village churches c. 1450 to 1600”. Doktordisputats, København, 2011.
- . “Pious donations: the act of giving in the lutheran church and its spatial implications”. I *Donations, Inheritance and property in the Nordic and Western World from late antiquity until today*, 213–34. Routledge studies in cultural history. Oxon and New York: Routledge, 2017.
- Jütte, Robert. *Poverty and deviance in early modern Europe*. New approaches to European history 4. Cambridge UP, 1994.
- Jørgensen, Harald. “Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770”. I *Oppdagninga av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet.*, redigeret af Karl-Gustaf Andersson. Oslo: Universitetsforlaget, 1983.
- . *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*. København: Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, 1940.
- Jørgensen, J. O. Bro. *Industriens Historie i Danmark. Tiden 1730-1820*. Redigeret af Axel Nielsen. København: Gad, 1943.
- Jørgensen, Kaare Rübner. “En katolsk kamphane. Paulus Helie Carmelita & Chronicon Skibyense. Bind 1”. Disputats, Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2017.
- . “Pax et concordia”. I *Konge, kirke og samfund*, redigeret af Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman, og Bjørn Poulsen. Aarhus Universitetsforlag, 2007.
- Kahl, Sigrun. “The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant Traditions Compared”. *European Journal of Sociology* 46, nr. 1 (2005): 91–126.
- Kallestrup, Louise N. “I disse sidste tider. Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i 1500-tallets Danmark”. I *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*, redigeret af Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm, og Sasja Emilie Mathiasen Stopa. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018.
- . *I pagt med djævelen: trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italien og Danmark efter reformationen*. Frederiksberg: Anis, 2009.
- . “Midlertidighed og evighed. Repræsentationer af dommedag i det 16. århundredes folkelige medier”. *Temp. Tidsskrift for historie* 11, nr. 22 (2021): 62–80.
- Kaufmann, Thomas. “What is Lutheran Confessional Culture”. I *Religion as an agent of change*, redigeret af Per Ingesman, 127–48. Leiden: Brill, 2016.

- Kjær, Morten. *Guds og øvrigheds straf: centralmagt og sædelighed i Danmark-Norge*. København: Ex Tuto, 2017.
- Kjær, Morten, og Mattias Skat Sommer. "The architect of the Danish-Norwegian reformation. Johannes Bugenhagen (1484-1558)." I *Law and the christian tradition in scandinavia. The writings of great nordic jurists.*, redigeret af Kjell Å Modéer og Helle Vogt, 68–89. Law and Religion. London/New York: Routledge, 2021.
- Knudsen, Tim. *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.
- Koefoed, Nina Javette. "Authorities who care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism". *Scandinavian journal of history* 44, nr. 4 (2019): 430–53.
- . *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusulanum, 2008.
- . "Den gode kristne og den gode borger". I *Religion som forklaring? Kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*, redigeret af Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm, og Sasja Emilie Mathiasen Stopa, 214–29. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018.
- . "Households and state-building in early modern Denmark. A disobedient child". I *Bringing the People Back In. State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500-1800*, redigeret af Knut Dørum, Mats Hallenberg, og Kimmo Katajala, 127–45. London: Routledge, 2021.
- . "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4 (2020): 489–504.
- . "Lutheran social responsibility and the early Danish welfare state". I *Lutheranism and social responsibility*, redigeret af Nina Javette. Koefoed og Andrew Newby. Vandenhoeck & Ruprecht, 2022.
- . "Social responsibilities in the protestant North. Denmark and Sweden." I *Charity and social welfare*, 251–80. Leuven University Press, 2017.
- . "The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture". I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example.*, redigeret af Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed, 321–40. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.

- Koefoed, Nina Javette, og Bo Kristian Holm. "En luthersk autoritet i dansk enevælde". I *Pligt og omsorg*, redigeret af Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm. København: Gad, 2021.
- Koefoed, Nina Javette, Bo Kristian Holm, Sasja Emilie Mathiasen Stopa, Gorm Harste, og Maria Nørby Pedersen. *Pligt og omsorg: velfærdsstatens lutherske rødder*. Redigeret af Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm. København: Gad, 2021.
- Koefoed, Nina Javette, og Andrew Newby, red. *Lutheranism and social responsibility*. Refo500 Academic Studies 82. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. *Danske recesser og ordinantser af kongerne af den oldenborgske stamme*. København: Gyldendal, 1824.
- Kotkas, Toomas. "Hedra din fader och din moder - en tidlös grundnorm". I *Dekalogen. 13 essay om menneske og samfunn i skjeringspunktet mellom rett og religion*, redigeret af Jørn Øyrehagen Sunde. Bergen: Fagboklaget, 2008.
- . *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden: The Emergence of Voluntaristic Understanding of Law*. The Northern World, Vol. 64. Leiden: Brill, 2014.
- Kristensen, Hans Krongaard. "Hospitalet i Øm". I *Øm Kloster*, redigeret af Bo Gregersen og Carsten Selch Jensen, 177–90. Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- Krogh, Tyge. *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill, 2011.
- . *Det store natmandskomplot*. København: Rosinante, 2000.
- . "Fattigvæsen og arbejdstvang: om kampen mod dovenskab og ørkesløshed i Kalundborg 1790-1840". *Fortid og nutid* 29, nr. 4 (1982): 647–71.
- . *Oplysningstiden og det magiske: henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. København: Samleren, 2000.
- . "Religion og magi i straffesystemet i 1700-tallets første halvdel". I *Mellem Gud og Djæveln. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, redigeret af Hanne Sanders, 105–20. København: Nord. Nordisk Ministerråd, 2001.
- . *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*. Odense: Odense Universitetsforlag, 1987.
- . "The Rise and Fall of Religious Crimes and Punishments". I *Cultural histories of crime in Denmark, 1500-2000*, redigeret af Tyge Krogh, Louise N. Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen, 39–56. London/New York: Routledge, 2018.
- Krogh, Tyge, Louise Nyholm Kallestrup, og Claus Bundgård Christensen, red. *Cultural Histories of Crime in Denmark, 1500 to 2000*. Routledge Studies in Cultural History, 55. New York: Routledge, 2018.

- Kærgård, Niels. "Reformationen og de økonomiske ideer i det 16. århundrede." I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution. Europa.*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman, Bd. 1. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Larner, Anette Ekström. "The good household gone bad. Tracing the Good Household in early modern Denmark through crime and incarceration". Upubliceret ph.d. afhandling, Aarhus Universitet, 2018.
- Larsen, Svend. "Et dobbelt nyttigt hus". *Fynske minder* 4 (1963): 257–72.
- Laurensen, Peder. *Malmøbogen*. Redigeret af Holger Fr. Rørdam. København: Thiele, 1530.
- Laurensen, Peder. "En stacket undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser". I *Skrifter fra reformationstiden*, redigeret af Holger Fr. Rørdam. København: Thieles Bogtrykkeri, 1533.
- Lauridsen, John T. *Fra udstødte til anbragte 1500-1950: marginalgruppeforskning i Danmark*. København: Det kongelige Bibliotek, 1996.
- Lausten, Martin Schwarz. *Christian d. 3. og kirken (1537-1559)*. København: Akademisk Forlag, 1987.
- . *Den hellige stad Wittenberg: Danmark og Lutherbyen Wittenberg i reformationstiden*. Frederiksberg: Anis, 2002.
- . "Kirkens nye ordninger". I *Reformationen i dansk kirke og kultur*, 161–206. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- . *Kirkeordinansen 1537/39*. København: Akademisk Forlag, 1989.
- . *Reformationen i Danmark*. 3. reviderede udgave. Frederiksberg: Anis, 2011.
- . *Reformationen i Danmark*. 4. udgave. 4. oplag. København: Eksistensen, 2011.
- Lind, Gunner. "Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660-1720". I *Dansk forvaltningshistorie. Stat, forvaltning og samund 1*, redigeret af Leon Jespersen, Ladewig Petersen, og Peter Bogason, 159–225. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000.
- Lindberg, Carter. *The European Reformations*. 2. udgave. Sussex: Wiley-Blackwell, 2010.
- Lindberg, Carter, 1937-. *Beyond Charity: Reformation Initiatives for the Poor*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.
- . "There should be no beggars among christians': Karlstadt, Luther, and the Origins of Protestant Poor Relief". *Church history* 46(3) (1977): 313–34.
- Luther, Martin. *Den store katekismus*. Oversat af Leif Grane. Credo klassiker. København: Credo, 1529.

- . “Om de gode gerninger”. I *De reformatoriske hovedskrifter*, redigeret af Niels Nøjgaard, oversat af Margrete Lomholt-Thomsen. Luthers skrifter i udvalg 1. København: Gad, 1520.
- . *Om Kristi nadver. Bekendelse*. Oversat af Helmer Hedegaard-Jensen. Martin Luther. Skrifter i udvalg. Troens evangelium. Ord og sakramente. København: Credo forlag, 1528.
- . *Om verdslig øvrighed*. Oversat af Svend Andersen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1523.
- Løgstrup, Birgit. “Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særlig henblik på Fattigforordningen af 24. september 1708”. Upubliceret speciale, København, 1967.
- Mikkelsen, Jørgen. “Poor relief in provincial towns”. I *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848.*, redigeret af Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen. Danske Bystudier 4. Aarhus: Aarhus Universitets Press, 2008.
- Miltzer, Klaus., Henrik Halbleib, Inke Worgitzki, Karl Härter, Karen Stolleis, Thomas Simon, Lothar Schilling, m.fl. *Repertorium der Polizeyordnungen der Frühen Neuzeit*. Bd. bind 9, 1-2. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte, 169 ; 191 ; 204 ; 218 ; 239 ; 251 ; 293. Frankfurt am Main: Klostermann, 1996.
- Mogensen, Christina Lysbjerg. “Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s Land- og Bylov (1522).” Upubliceret ph.d. afhandling, Aarhus Universitet, 2016.
- Mollat, Michel. *The poor in the Middle Ages: an essay in social history*. New Haven, Conn: Yale University Press, 1986.
- Molle, Leen Van. *Charity and social welfare. Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780-1920 ; IV*. Leuven, Belgium: Leuven University Press, 2017.
- Munck, Bert De, og Thomas Max Safley, red. *A Cultural History of Work in the Early Modern Age*. London: Bloomsbury Publishing, 2020.
- Mührmann-Lund, Jørgen. *Borgerligt Regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2019.
- . *Borgerligt Regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde. (ph.d. afhandling - ikke udgivet)*. Aalborg: Institut for Kultur og Globale studier, Aalborg Universitet, 2011.
- Nielsen, M. H. *Fattigplejen i Danmark før Reformationen*. Kbh., 1895.

- . “Fattigvæsenet i Danmark 1536-1708.” Redigeret af Poul Bjerger. *Aarboeg for Dansk Kulturhistorie*, 1897, 69–124.
- Nilsson, Bertil, og Helle Vogt. “Introduction. The Middle Ages”. I *Law and The Christian Tradition in Scandinavia. The Writings of Great Nordic Jurists*, redigeret af Kjell Å Modéer og Helle Vogt, 7–17. London/New York: Routledge, 2021.
- Nørgård, Inger Lyngdrup. *Beskyt de værdige fattige! opfattelser og behandling af fattige i velgørehed, filantropi og fattigvæsen i København 1770-1874*. University of Southern Denmark studies in history and social sciences, vol. 543. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- . “The role of charity in public relief, 1708-1871: Copenhagen as a case”. *Scandinavian Journal of History* 43, nr. 2 (2018): 260–83.
- Olsen, Olaf, f. 1928. *Christian IVs tugt- og børnehus*. 2. forøgede udgave. Højbjerg: Wormianum, 1978.
- Palladius, Peder. *En visitatsbog*. Oversat af Martin Schwarz Lausten. 2. oplag. Frederiksberg: Anis, 2004.
- Pedersen, Maria Nørby. “Christian relief for the poor in Early Modern Denmark”. I *Lutheranism and social responsibility*, redigeret af Nina Javette Koefoed og Andrew Newby. Vandenhoeck & Ruprecht, 2022.
- . “En kristen forsørgelse af alle fattige”. I *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, redigeret af Nina Javette Koefoed og Bo Kristian Holm, 209–36. København: Gad, 2021.
- Petersen, Erling Ladewig. *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie, bind 3*. Dansk social historie 3. Viborg: Nordisk Forlag A.S Copenhagen, 1980.
- . “Levestandard og forsorg”. I *De fede år, Odense 1559-1660*, redigeret af Leon Jespersen, Knud J. V. Jespersen, og Erling Ladewig Petersen, 377–411. Odense bys historie. Odense: Odense Kommune, 1984.
- . “The Wrath of God. Christian IV and Poor Relief in the wake of the Danish intervention in the Thirty Years’ War”. I *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, redigeret af Ole Peter Grell og Andrew Cunningham. London: Routledge, 1997.
- Petersen, Jørn Henrik. *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling*. Odense University studies in history and social sciences, vol. 93- . Odense: Odense Universitetsforlag, 1985.
- . *Den glemte Luther*. University of Southern Denmark studies in history and social sciences, vol. 572. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2018.

- . *Fra Luther til konkurrencestaten*. University of Southern Denmark studies in history and social sciences, vol. 529. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Petersen, Klaus. *13 historier om den danske velfærdsstat*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- Plathe, Sissel F. "Sankt Morten: de fattige og syges velgører". *Handicaphistorisk tidsskrift*, nr. 1 (1999): 67–74.
- Pontoppidan, Erik. *Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo*, 1537.
- Posselt, Gert. "Paul Helgesens læsning af Luther". *Historisk Tidsskrift* Bind 89, nr. Hæfte 2 (1989): 225–54.
- Poulsen, Bjørn, og Thorsten Borring Olesen, red. *En danmarkshistorie: fra middelalder til nutid*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2021.
- Pullan, Brian. "Catholics and the poor in early modern europa". I *Poverty and Charity: Europe, Italy, Venice, 1400-1700*, I, 15–34. Variorum, 1994.
- . "Poverty, charity, and social welfare". I *Christianity and Law. An introduction.*, redigeret af John Witte og Frank S. Alexander, 185–204. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Rasmussen, Tarald. "Europæiske perspektiver på reformationen i Danmark." I *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-1700.*, redigeret af Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen, 35–50. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- . *Hva er protestantisme*. Hva er; 61. Oslo: Universitetsforlaget, 2017.
- Riis, Thomas. "Poor Relief and Health Care Provision in sixteenth-century Denmark". I *Healt Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700*, redigeret af Ole Peter Grell og Andrew Cunningham. London: Routledge, 1997.
- . "Religion & Early Modern Welfare". I *Through the eye of a needle. Judeo-Christian Roots of Social Welfare*, redigeret af Emily Albu Hanawalt og Carter Lindberg. Missouri: The Thomas Jefferson University Press, 1994.
- Rubin, Marcus. *Tabellatisk fremstilling af Kjøbenhavns fattigvæsens Historie i tidsrummet 1816-1878 samt en oversigt over fattigvæsenets tidlige historie*. København: J. H. Schultz, 1879.
- Rønning, Ole-Albert, Helle I. M. Sigh, og Helle Vogt, red. *Donations, inheritance and property in the Nordic and Western world from late antiquity until today*. Routledge studies in cultural history. New York: Routledge, 2017.

- Rørdam, Holger Frederik. *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Anden del.* København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. I kommission hos universitetsboghandler G. E. C. Gad. Thieles bogtrykkeri, 1886.
- . *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Første del.* København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. I kommission hos universitetsboghandler G. E. C. Gad. Thieles bogtrykkeri, 1883.
- . *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Tredje del.* København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. I kommission hos universitetsboghandler G. E. C. Gad. Thieles bogtrykkeri, 1889.
- Safley, Thomas Max. *Children of the Laboring Poor: Expectation and Experience among the Orphans of Early Modern Augsburg.* Studies in Central European Histories, 38. Leiden, Boston: Brill, 2005.
- , red. *Reformation of charity: the secular and the religious in early modern poor relief.* Boston: Brill Academic Publishers, 2003.
- Sanders, Hanne, red. *Mellem Gud og Djævelen: religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800.* Nord, 2001:19. Kbh: Nordisk Ministerråd, 2001.
- . "På rejse mellem Gud og Djævelen. En introduktion". I *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, 7–16. København: Nord. Nordisk Ministerråd, 2001.
- Scocozza, Benito. *Christian 4.* København: Politikens forlag, 2006.
- Scott, Anne M. *Experiences of Charity, 1250-1650.* Surrey: Ashgate, 2015.
- . *Experiences of poverty in late medieval and early modern England and France.* Aldershot: Ashgate, 2012.
- Secher, V. A. *Corpus constitutionum daniciæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660. 1. Bind.* København: Rudolph Klein, 1887.
- Secher, V. A., og Chr. Støchel. *Forarbejderne til Kong Kristian V.s danske Lov.* København: G. E. C. Gad, 1891.
- Sommer, Mattias Skat. *Envisioning the Christian Society. Niels Hemmingsen (1513-1600) and the Ordering of Sixteenth-Century Denmark.* Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 116. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020.

- Stenbæk, Jørgen. "En kirkeretslig vurdering af Danske Lovs 6. bog - strafferetten". *Kirkehistoriske samlinger*, u.å.
- Stenius, Henrik. "The Good Life is a Life of Conformity: The Impact of the Lutheran Tradition on Nordic Political Culture". I *The Cultural Construction of Norden*, redigeret af Øystein. Sørensen og Bo Stråth, 161–71. Oslo: Scandinavian university press, 1997.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen. "‘Honor Your Father and Mother’. The Influence of Honor on Martin Luther’s Conception of Society". I *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example.*, redigeret af Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed, 107–28. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- . "‘Through Sin Nature Has Lost Its Confidence in God’ - Sin and Trust as Formative Elements of Martin Luther’s Conception of Society". *Journal of Early Modern Christianity* 5, nr. 2 (2018): 151–71.
- Stuckenberg, Fr. *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741*. København: Gad, 1893.
- Sunde, Jørn Øyrehagen. *Dekalogen: 13 essay om menneske og samfunn i skjeringspunktet mellom rett og religion*. Bergen: Fagbokforl., 2008.
- . "For Borger Samfundet - Frå Gud og Neste til Staten og Medborgarar ca. 1640 til grunnlova av 1814". I *Borgerrolle og Borgerrett*, redigeret af Kirsti Strøm Bull. Oslo: Dreyers Forlag Oslo, 2015.
- . "‘Lade og Ørkesløse Betlere’ - Fattigforordninga for Bergens stift av 1755 i eit idéhistorisk perspektiv". I *Fattigfolk i Bergens stift 1755-2005*, redigeret af Yngve Nedrebø, 15–34. Førde: Selja Forlag as, 2005.
- Sundmark, Stina Fallberg. "Sjukbesök och dödsberedelse: sockenbudet i svensk medeltida och reformatorisk tradition". Artos, 2008.
- Sørensen, Øystein, og Bo Stråth, red. *The Cultural Construction of Norden*. 1. Oslo: Scandinavian university press, 1997.
- Tamm, Ditlev. "Nogle træk af dansk politilovgivnings historie". I *Repertorium der Polizeyordnungen der Frühen Neuzeit. Band 9*, redigeret af Karl Härter og Michael Stolleis, 1–5. Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 239. Frankfurt am Mail: Vittorio Klostermann, 2008.
- . *Retshistorie. Danmark - Europa - Globale perspektiver*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2002.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

- Thorkildsen, Dag. "Religious Identity and Nordic Identity". I *The cultural construction of Norden*, redigeret af Øystein Sørensen og Bo Stråth, 138–60. Oslo: Scandinavian university press, 1997.
- Tierney, Brian. *Medieval poor law: A sketch of canonical theory and its application in England*. Berkeley: University of California Press, 1959.
- Ursin, M. R. *Stiftsstadten Viborg : en topografisk, historisk og statistisk Beskrivelse med tilhørende Grundtegnning*. Kbh: Reitzel, 1849.
- Valentin, Emilie Luther. "Feelings of imprisonment. Experiences from the prison workhouse at Christianshavn, 1769-1800". Upubliceret ph.d. afhandling, Aalborg Universitet, 2022.
- Vedel-Larsen, Birgitte. "Kampen mod de uværdige fattige: arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København". *Historiske meddelelser om København, Patrioter & fattigfolk : fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, 2005, nr. 2005 (2005): 141–62.
- Villadsen, Kaspar. *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*. København: Hans Reitzel, 2004.
- Vind, Anna. "Lutherreception i 1500- og 1600-tallets Danmark". I *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution: Danmark*, redigeret af Ole Høiris og Per Ingesman. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Vormordsen, Frants. "En kort forklaring og forskiel paa den evangeliske og papistiske prædiken og lærdom". I *Skrifter fra reformationstiden*, redigeret af Holger Fr. Rørdam. København: Thieles Bogtrykkeri, 1531.
- Wandel, Lee Palmer. *Always among Us: Images of the Poor in Zwingli's Zurich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Witte, John. "Introduction." I *Christianity and Law: an Introduction.*, redigeret af John Witte og Frank Alexander. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- . *Law and protestantism: the legal teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Wittendorff, Alex. *På Guds og Herskabs nåde: 1500-1600*. Redigeret af Olaf Olsen. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 7. København: Gyldendal og Politiken, 1983.
- Wittendorff, Alex. *Rejsen mod virkeligheden: den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden*. Kbh: Aschehoug, 1986.
- Zalewski, Barbara. "Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede". *Historiske meddelelser om København*, 1984, 21–60.

- Ørberg, Paul G. *Når nøden er størst: Viborg Gråbrødre Klosters historie fra reformationen til nutiden*. Viborg: Viborg Gråbrødre Kloster, 1986.
- Ørnbjerg, Jakob. "Da den lokale fattigforsorg i Aalborg blev statsreguleret". *Siden Saxo* 2 (2011): 16–25.
- Østergaard, Uffe. "Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten". I *13 historier om den danske velfærdsstat*, redigeret af Klaus Petersen. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2003.
- Østhus, Hanne. "Contested authority. Master and servant in Copenhagen and Christiania 1750-1850". Upubliceret ph.d. afhandling, The European University Institute, 2013.

Dansk resumé

Denne afhandling undersøger udviklingen af fattigforsorgslovgivning i Danmark fra den tidlige reformation til den tidlige enevælde med fokus på to forskningsspørgsmål: hvordan religionen og fattigforsorgen blev knyttet sammen i reformationsperioden 1522-1539, og hvordan lovgivere diskuterede og definerede ansvar og pligter i fattigforsorgen imellem 1536-1739. Afhandlingens bidrag består i en systematisk undersøgelse af lovgivning angående kongemagtens bestræbelser over for de fattige fra 1522-1739, hvilket er en underbelyst periode i fattigforsorgens historie. Dertil bidrager afhandlingen ved at inddrage religionen som et teoretisk perspektiv, da religiøse aspekter af fattigforsorgen hidtil har modtaget en flygtig opmærksomhed. Den systematiske undersøgelse af retsudviklingen i et religiøst perspektiv har til formål at bidrage til en ny forståelse af, hvordan fattigforsorg blev forstået og tilrettelagt af øvrigheden imellem senmiddelalder og oplysningstid. Afhandlingens kildemateriale består af en samling love, kongelige breve, befalinger og reguleringer af lov, samt bevarede forarbejder, der består af diverse lovudkast, forslag og indberetninger angående fattige og syge mennesker, tiggere og løsgængere. Kilderne er primært indsamlet igennem publicerede lovsamlingsværker og danske kancellis arkiv. Afhandlingens metodiske tilgang består af en analyse af lovgivningsprocessen igennem lovene, de eksisterende forarbejder og de løbende reguleringer. Lovgivningsanalysen kombineres med en teoretisk tilgang, hvor jeg arbejder med religion som en forståelseshorisont, der kan give ny mening til udviklingen af fattigforsorg. Denne afhandlings fokus på religion skal forstås som en undersøgelse af ét element af de mange aspekter, såsom demografi og kriser, som formentlig havde betydning for fattigforsorgens udvikling.

Afhandlingens første to kapitler redegør for den historiografiske situation og afhandlingens empiriske, metodiske og teoretiske tilgang. Afhandlingen er primært opbygget kronologisk og starter ud med en undersøgelse af, hvordan religionen blev knyttet sammen med fattigforsorgen i reformationsperioden 1522-1539 med henblik på at åbne op for diskussionen omkring reformationens betydning for fattigforsorgens udvikling. Kapitel tre beskæftiger sig således med, hvordan fattigforsorgen blev defineret som en kristen praksis i Christian 2.s *Land- og bylov* (1522), den evangeliske prædikant Peder Laurentsens bog *Malmøbogen* fra 1530 og Paulus Helies skrift om fattigforsorg fra 1528. Kapitlet viser, at 1520'erne var en brydningstid for forståelsen af fattigforsorg som en kristen praksis. Hovedforskellen mellem de tre stemmer var den teologiske forståelse af forholdet mellem tro og gode gerninger, som ledte til forskellige forståelser af, hvordan fattigforsorg burde praktiseres. Kapitel fire handler om, hvordan fattigforsorgen blev vævet ind i en luthersk forståelsesramme efter Christian 3.s magtovertagelse i 1536. Igennem en detaljeret analyse af

forarbejdet til *kirkeordinansen* og reformationslovgivningen viser kapitlet, at Christian 3. påtog sig et dobbelt ansvar i fattigforsorgen. Kongemagten skulle fremover tage vare på, at de fattige blev forsørget og modtog vejledning i troen samt tage vare på, at befolkningen kunne udføre næstekærlige gerninger over for de fattige. Dette dobbelte ansvar afspejler den sammenknytning, som kom til udtryk i *kirkeordinansen* af fattigforsorgen, som en frugt af troen, hvilket kongen skulle skabe rammerne omkring via lovgivning.

Afhandlingens resterende kapitler undersøger lovgivningens udvikling ud fra spørgsmålet om, hvordan lovgivere diskuterede og definerede ansvar og pligter i fattigforsorgen imellem 1536-1739. Kapitel fem undersøger lovgivningen i perioden 1536-1587, hvor der blev arbejdet med at tilrettelægge forvaltningen af fattigforsorgen. Kapitel viser, at fattigforsorgen skulle foregå i lokale forsørgelsesenheder, hvilket afspejler ansvaret til at tage vare på både de fattiges forsørgelse og befolkningens muligheder for at gøre gode gerninger. Dertil beskæftiger kapitlet sig med, hvordan kongens administrative netværk af embedsmænd blev udviklet i lovgivning angående de fattige og tiggeri. Kapitel seks omhandler udviklingen af kongemagtens ansvar for fattige børn, tiggere og løsgængere i 1600-tallet og viser, hvordan fokus var på at opdrage, hjælpe eller tvinge de fattige til den rette tro og et liv i gudfrygtig nyttighed. Kapitel syv og otte handler om fattiglovene af 1708 og deres regulering i 1730'erne, som var en periode, hvor kongemagten havde fokus på at centralisere fattigforsorgen, som en institution under kongen, og detaljeret beskrive, hvilke forpligtelser øvrigheden, befolkningen og de fattige selv havde i fattigforsorgen. Kapitlerne viser her, hvordan kongemagten bestræbte sig på at sikre, at almisserne stadig kunne gives som et frivilligt udtryk for troens frugter og at sikre, at de fattige almissemodtagere blev holdt til et kristent liv. Desuden betoner kapitlerne, at fattigvæsenet ikke kun havde ansvar for de fattige almissemodtagere, men også de modvillige, genstridige og ulydige tiggere og løsgængere. Fattigvæsenet favnede dermed et ansvar for forsørgelse, forbedring og at sikre de fattige levede gudfrygtige nyttige liv for fællesskabets bedste.

Afhandlingen viser løbende, at de fattige var en mangfoldig gruppe, og at fattigforsorgen var en differentieret form for hjælp, der afspejlede den lutherske forklaring af autoriteters forældreliksomme ansvar til tage vare på deres undersåtters legemlige og sjælelige velfærd igennem forsørgelse, undervisning og straf. Det er afhandlingens hovedargument, at forsorgen for de fattige imellem 1522-1739 handlede om ressourcefordeling, opdragelse, undervisning, forbedring og tvang. Kongemagten havde både fokus på de fattige børn og de fattige voksne, og bestræbte sig på at tæmme syndig opførsel, såsom modvillighed, frit tiggeri, løsgængeri, og fremme det gode kristne liv karakteriseret af gudfrygtighed, nyttighed, lydighed og tålmodighed. På baggrund af disse analyser konkluderer afhandlingen, at kongemagten forvaltede et kristent ansvar i fattigforsorgen, hvor praktiske og religiøse overvejelser spillede ind på hinanden over for de fattige i det dobbelte hensyn til frelsen og livet i denne verden.

English summary

This thesis investigates the development of poor relief legislation in Denmark from the early reformation to early absolutism, with a focus on two research questions: how religion and poor relief was connected from 1522-1539, and how did legislators discuss and define responsibility for the poor from 1536-1739. The thesis' contribution is a systematic investigation of poor relief legislation in a period, which have not undergone much research. The thesis also contributes to the history of Danish poor relief by introducing religion as a theoretical perspective, since historians so far only fleetingly have dealt with religion in poor relief. The systematic investigation of poor relief legislation in a religious perspective seeks to contribute with a new understanding of how the kings and government understood and organised poor relief between late medieval times and enlightenment. The sources analysed in the thesis consist of several laws, regulations and preparatory work, suggestions to new laws and reports from poor relief officials. I have collected the sources through published works of law and original sources in the archives of *danske kancelli*. The methodological approach consists of an analysis of the laws development combined with a theoretical approach, where I have worked with religion as a worldview, which can give new meaning to the development and definition of poor relief. The focus on religion should be regarded as an investigation of one of many aspects, which could have had an impact upon poor relief.

The first two chapters deal with the historiographical situation and the thesis' empirical, theoretical and methodological approach. The thesis is primarily built chronologically and starts with an investigation of how religion was connected to poor relief in the reformation period 1522-1539 with a view to open the discussion of the reformations impact on poor relief legislation. Chapter three deals with poor relief as a Christian practice in Christian 2.'s law (Land- og byloven) from 1522, and two works on poor relief from the monk Paulus Helie and the evangelical preacher Peder Laurentsen from 1528 and 1530. The chapter show how the 1520's was a time of change in the definition and understanding of poor relief as a Christian practice. This reflects the general difference in the understanding of the relationship between faith and good deeds between Catholics and Evangelicals. Chapter four deals with how the definition of poor relief was weaved into a Lutheran frame of understanding after Christian 3. had taken the power in 1536 and initiated a Lutheran reformation. Through a detailed examination of the preparatory to the new church order and other reformation legislation this chapter show how Christian 3. took on a double responsibility in regard to poor relief. The king should take care of the poor's basic relief and their guidance in faith as well as creating laws, which ensured that the people generally had a possibility to do true good deeds towards to poor. This double responsibility reflects the definition of poor relief as a fruit of faith in the

church ordinance (1537/39), which the king took on the responsibility to secure through legislation.

From chapter five to eight the thesis investigates the question of how legislators discussed and defined responsibility for the poor from 1536-1739. Chapter five investigate legislation from 1536-1587, where the kings and councils worked with creating the administration around poor relief. This chapter show, that poor relief should take place in the district where the needy poor person belonged. This policy reflect the kings double responsibility to provide for the poor and make sure the people could do true good deeds towards the needy poor. The chapter also examine how the network of kingly officials was developed through the organisation of poor relief. Chapter six deals with the development of the kings responsibility towards poor children, beggars and vagrants in the 17th century and show how focus in legislation was on how to raise, help or coerce the poor towards the true faith and a life of god-fearing and usefulness. Chapter seven and eight deal with the poor relief laws of 1708 and their regulations in the 1730s, which was a period in which the king and government focused on centralising the welfare of the poor, as an institution under the king, and described in detail the obligations of the poor relief authorities and the poor themselves. The chapters show how the kings and government endeavoured to ensure that almsgiving could still be given voluntary as an expression of the fruits of faith and to ensure that the poor recipients of alms were kept to a Christian life. Moreover, the chapters emphasise that the king and poor relief authorities were responsible not only for the poor recipients of alms, but also for the reluctant and disobedient beggars and vagrants. The poor relief authorities thus embraced a responsibility for the relief and improvement of the different poor people and to make sure that all lived god-fearing useful lives for the benefit of all.

The thesis continuously shows that the poor were a diverse group and that poor relief was a differentiated form of help that reflected the Lutheran explanation of the authorities' parental-like responsibility to take care of their subjects physical and spiritual well-being through support, education and punishment. It is the main argument of the thesis that poor relief between 1522-1739 was about allocating the basic needs of life, bringing up the children in correct faith, teaching, improving, and coercing when needed. The king and government had a focus on both the poor children and the poor adults, and endeavoured to curb sinful conduct, such as reluctance, free begging, promiscuity, and to promote the good Christian life characterised by godliness, usefulness, obedience and patience. Based on these analyses, the thesis concludes that the kings and governments managed a Christian responsibility in the care of the poor, where practical and religious considerations played into each other towards the poor in the double regard of salvation and life in this world.